

Черкаська медична академія

О. О. ДРАЧ, Н. М. БОРИСЕНКО

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ І ФАРМАЦІЇ

З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Навчальний посібник

**Черкаси
2018**

УДК 94(477): 61 «.../165»(075.8)

Д 72

*Рекомендовано до друку вченою радою Черкаської медичної академії
(протокол № 4 від 11 січня 2018 року)*

*Схвалено до друку радою
Наукового товариства істориків-аграрників
(протокол № 3 від 17 жовтня 2017 року)*

Рецензенти:

Ресент О. П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України

Лепський В. В., кандидат медичних наук, академік Української Академії наук, член асоціації імплантологів України

Драч О. О., Борисенко Н. М.

Д 72 Історія медицини і фармації (з найдавніших часів до середини XVII ст.): навчальний посібник. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2018. –150 с.

ISBN

Навчальний посібник містить предметну інформацію про основні етапи становлення історії медицини і фармації від давнини до середини XVII ст. У виданні представлено аналіз теоретичних уявлень і конкретної медичної практики Стародавнього Світу і Середньовіччя. Матеріал, який подано в посібнику, дає змогу студентам сформувати уявлення про релігійні лікувальні традиції, ставлення суспільства до знахарства, чаклування, замовлянь хвороб, методики лікування і профілактики недугів, гендерний вимір медицини, розвиток медичної освіти тощо.

Навчальний посібник призначений для студентів вищих медичних навчальних закладів, а також для всіх, хто цікавиться історією медицини й історичною антропологією.

УДК 94(477): 61 «.../165»(075.8)

ISBN

© О. Драч, Н. Борисенко, 2018

Присвячуємо це видання

*Інні Яківні
Гуденко –*

*нашому Вчителю, людині,
яка володіє глибокою мудрістю,
уміє любити та співчувати,
надихати й вселяти віру в те,
що все можливо, що мрії збуваються...*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Лекція 1

МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Медицина Стародавнього Єгипту. Медицина Стародавньої Месопотамії. Медицина Стародавньої Індії. Медицина Стародавнього Китаю. Контрольні питання. Завдання по персоналіям. Самостійна робота з джерелами.

Лекція 2

АНТИЧНІ ТРАДИЦІЇ МЕДИЦИНИ.....

Етапи розвитку медицини Давньої Греції. Організація медичної справи в Римській державі. Персоналії римських лікарів і їхній внесок у медицину. Контрольні питання. Завдання по персоналіям. Самостійна робота з джерелами.

Лекція 3

МЕДИЦИНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Хвороби в добу Середньовіччя: уявлення щодо їхнього походження й лікування. Етапи розвитку наукової середньовічної медицини. Гендерні особливості середньовічної медицини: жінка-цілителька. Контрольні питання. Завдання по персоналіям. Самостійна робота з джерелами.

Лекція 4

МЕДИЦИНА ВІЗАНТІЇ

Огляд медичної літератури Візантії. Практична медицина Візантії. Становлення опікувально-лікувальних закла-

дів. Медична освіта у Візантії. Контрольні питання. Завдання по персоналіям. Самостійна робота з джерелами.

Лекція 5

МЕДИЦИНА УКРАЇНИ

Давня історія медицини українських земель. Медицина Русі-України (IX – перша половина XIV ст.). Організація медичної справи в Україні (середина XIV – середина XVII ст. Контрольні питання. Завдання по персоналіям. Самостійна робота з джерелами.

Кросворд на тему: «Медицина Стародавнього Світу»

ПЕРЕДМОВА

Історія медицини становить галузь наукових знань, предметом вивчення якої є розвиток медичної теорії й практики людства. Послугуючись методологічними напрацюваннями наукознавства XX ст., маємо констатувати, що ґрунтовне студіювання історії медицини можливе лише за умови глибинного вивчення історичного розвитку народів, суспільств і цивілізацій, а також відтворення соціокультурної парадигми їхнього буття. Отже, історія медицини є складовою всесвітньої історії людства, історії світової культури, а також історії науки.

Теоретико-методологічні напрацювання французької школи «Анналів», «нової історичної науки», історичної / культурної антропології створили модель історичного пізнання Людини у всіх її виявах і взаємодіях, забезпечили реалізацію антропологічного підходу до студіювання історії медицини. Це створює можливості комплексного дослідження минувшини медичної теорії й практики, звернення до питань, які були на маргінесах історії медицини, зокрема релігійних медичних практик стародавніх цивілізацій, ставлення суспільства до знахарства, чаклування, замовлянь хвороб, історії контрацепції, історії хвороб, історії тілесності, історії емоцій, гендерного виміру медицини тощо. Нині вивчення історії медицини в Україні набуває якісно нового рівня розвитку, що ґрунтується на міждисциплінарних

підходах у гуманітаристиці, використанні доробку всесвітньої історії, соціальної й культурної антропології, біоархеології, етнології, психології, демографії, гендерних досліджень тощо. Складовою загальної історії медицини є спеціальна галузь – історія медицини й фармації.

У структурі освітнього процесу навчальна дисципліна «Історія медицини і фармації» методично є частиною теоретичного блоку фундаментальних дисциплін і водночас методологічно виконує пропедевтичну функцію, що забезпечує наступність не лише в рамках дисциплін освітньої програми підготовки конкретної спеціальності, а також між різними ступенями вищої медичної / фармацевтичної освіти. Вивчення дисципліни сприяє формуванню світогляду майбутнього фахівця, збагачуючи його теоретичними знаннями, дослідницькими вміннями, виховуючи засади гуманізму та загальнолюдської етики.

* * *

Розмірковуючи над змістом навчального посібника з дисципліни «Історія медицини і фармації», критеріями підготовки матеріалу видання автори визначили вимоги сучасного освітнього процесу у ВНЗ України, комплексність постановки наукових проблем, міждисциплінарний характер методології. Дидактичною особливістю, яка стала основою навчального посібника, є забезпечення суб'єкт-суб'єктного навчання у ВНЗ (зміна ролі студента зі студента-слухача на студента-дослідника), створення умов для гнучкості в освоєнні навчальної дисципліни, індивідуалізація в організації самостійної роботи студентів, упровадження принципу навчання на основі дослідження.

Готуючи лекційний матеріал навчального посібника, прагнули відійти від почасті панівного донині довідкового характеру викладу теорії. Лекції структурували за проблемно-хронологічним принципом. Зв'язок медичної науки з етикою зумовлює засвоєння соціокультурних і світоглядних

домінант світових цивілізацій, що становлять соціальний вимір історії медицини і фармації, виступають значущими детермінантами практичної діяльності медика. Зважаючи на визначене завдання показати історію медицини і фармації в контексті всесвітньої історії, до кожної лекції ми запропонували авторську періодизацію та огляд джерельної бази, які допоможуть студентам формувати власний вектор пізнавальної діяльності, осмислювати критерії науковості й достовірність знання, з'ясовувати світоглядні й філософські основи мислення медиків минулого.

Запропоновані п'ять лекцій репрезентують окремі тематичні блоки, відносно самостійні частини навчальної дисципліни, поєднані близькими за змістом періодами, подіями, поняттями, принципами. Засвоєння тематичного блоку розпочинається оглядово-установчою лекцією. Наступний етап – індивідуальна самостійна навчальна робота студента, консультації. Потім заплановано кілька підсумкових занять (форми за вибором викладача, наприклад колоквіум) за опрацьованими джерелами, які сукупно становлять зміст кожного тематичного блоку. Організаційно підсумкове заняття передбачає три-чотири види навчальної роботи, два з яких є обов'язковими (невелика письмова робота (есе) за персоналією й дискусія за змістом опрацьованих джерел).

Під час організації індивідуальної навчальної діяльності актуальним є питання стимулювання систематичної роботи студентів з першоджерелами. Практика підтвердила, що формальний контроль її результатів тільки шкодить справі. Пріоритетності набуває шлях індивідуалізації й самостійного вибору студентами першоджерел для аналізу. Формуючи тематичні блоки джерельних матеріалів, використовували не тільки медичні трактати, а й широке коло наративних джерел (літературні пам'ятки, хроніки, міфи, життя святих тощо), що допоможе студентам в осмисленні медичної практики в загальнокультурному контексті. Такий підхід до самостійної роботи з джерелами уможливорює

реалізацію студентами навчання на основі дослідження, набуття компетенцій компаративного аналізу медичних практик минулого; з'ясування сутності понять: хвороби й здоров'я, причини захворювання, діагностика, специфіка медичної професії й статус лікаря, медична етика, гігієнічні стандарти в історичній ретроспективі; оволодіння вміннями дослідницької й евристичної роботи з першоджерелами; формування власних думок і висновків у ході підготовки творчих завдань для підсумкового контролю.

Наведені в навчальному посібнику ілюстрації мають на меті не тільки унаочнити лекційний матеріал і зміст першоджерел, а найголовніше – плекати справжню цікавість до минувшини історії медицини і фармації у всіх, хто буде брати до рук це видання.

Автори вдячні М. О. Черепановій, яка допомагала з перекладом джерел.

ЛЕКЦІЯ 1

МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

.....

- ☒ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ.
  - ☒ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ.
  - ☒ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ.
  - ☒ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ.
- .....

Історію медицини і фармації науковці відтворюють на підставі вивчення джерел і аналізу фактів. Джерела, які допомагають з'ясувати поступ медичної теорії і практики в різні історичні періоди, поділяють на такі групи: писемні, речові (археологічні матеріали), етнографічні, усні (фольклорні), кіно-фотодокументи, фонодокументи. Пріоритетного значення для вивчення історії медицини Стародавнього Світу та Середньовіччя (у межах хронології нашого посібника) набувають писемні і речові джерела. Писемні джерела включають рукописні чи друковані пам'ятки, виконані на папірусі, кераміці, папері, камені, глині, дереві, корі тощо. Вони можуть бути справжніми або копіями.

Основну частину речових (матеріальних) джерел складають археологічні пам'ятки, включно з антропологічним матеріалом (викопувані останки людини, мумії). Вивченням хвороб стародавніх людей за кістковими останками займається спеціальна наука – палеопатологія.

Етнографічні джерела характеризують явища культурного і суспільного життя, успадковані людством від попередніх епох. До них належать обряди, вірування, звичаї, забобони, традицій тощо. Усні (фольклорні) джерела включають колективну творчу діяльність народу, що характеризується усною формою передачі образів реальної дійсності. До них належать різножанрові твори (перекази, пісні, казки, епос, приказки), що виникають в певному середовищі, передаються усно з давніх-давен, зазнаючи певних змін, мають ритуально-магічне, обрядове, естетичне, розважальне або/і виховне значення. Кіно-, фотодокументи – джерела, що фіксують події, які можуть бути відтворені повторно. Фонодокументи відображають звукову сторону історичного факту і є фонограмою, зробленою в момент події.

☑ МЕДИЦИНА ЄГИПТУ

В історії медицини Стародавнього Єгипту науковці виділяють три періоди: царський (XXX–IV ст. до н. е.), греко-римський (332 р. до н. е. – 395 р. н. е.), візантійський (395–638 рр.), який переходить у середньовіччя. У цьому питанні розглянемо розвиток медицини царського періоду, оскільки греко-римський розглянуто в лекції 2, візантійський – у лекції 4.

Царську добу в історії Єгипту науковці поділяють на такі періоди: Давнього царства (IV–III тис. р. до н. е.), Середнього царства (III–II тис. р. до н. е.), Нового царства (II тис. р. до н. е.).

Джерелами з історії медицини Стародавнього Єгипту є: писемні пам'ятки (тексти папірусних сувоїв), історичні опо-

віді авторів давнини (Манефон, Геродот, Діодор, Полібій, Страбон, Плутарх); написи й зображення на стінах пірамід, гробниць, саркофагах і заупокійних стелах; архітектурні пам'ятки; археологічні знахідки (останки людей і тварин, мумії). Варто наголосити, що вивчати давньоєгипетські тексти почали відносно пізно – після 1822 р., коли французький учений Жан Франсуа Шампольйон розкрив таємницю єгипетського ієрогліфічного алфавіту. Нині відомо більше десяти папірусних сувоїв, присвячених лікуванню. Усі вони записані в періоди Середнього й Нового царств, що не відкидає можливості існування вже в епоху Давнього царства раніших списків.

Згідно з відомостями єгипетського історика Манефона медициною в Єгипті займалися вже в IV тис. до н. е. Фараони давніх династій виявляли інтерес до анатомії: фараон Джосер (III династія) мав прізвисько Са (божественний лікар), фараон Снофру (2830–2530 рр. до н. е.), за правління якого почалося будівництво пірамід, уславився своїм покровительством медицині. Вражаючи досягнення єгиптян у галузі муміфікації тіл покійників в епоху Давнього царства слугують підтвердженням цього.

Витоки медичних знань давніх єгиптян починаються з їхніх вірувань, у яких значне місце займав культ тварин. Кожний ном (місто-держава) мав своє священну тварину: бика, кішку, крокодила, барана, лева, сокола, ібіса, шуліку тощо. Померлу культову тварину бальзамували й ховали у священних гробницях. Предметом спеціального культу були змії. Богині-кобрі Уаджит (єгип. «зелена»), покровительці Нижнього Єгипту, поклонялись як захисниці від усіх ворогів. Богиня Ісіда (Ізіда) була втіленням материнства, родючості, покровителькою дітей і уособленням магічного лікування. Ліки, названі її ім'ям, відомі в Римі й зазначені в працях Галена. Бога Анубіса шанували як охоронця мертвих, уважали винахідником бальзамування й муміфікації, хранителем отрут і ліків. Стосунок до лікування мав бог знань,

мудрості й магії Тот. За переказами, Тот розділив людство мовами й винайшов писемність, математику й астрономію, релігійні обряди, музику й лікування природними засобами; йому приписували створення найдавніших єгипетських медичних текстів. До єгипетських богів лікування належать також: могутня Сехмет (Сахмет, Сохнет) – богиня війни, цілителька, яка володіла магичною силою напускати хвороби й виліковувати їх, допомагала лікарям, яких мали за її жерців; Таурт – покровителька жінок і породіль, невеликі статуетки якої завжди клали поруч з новонародженим. Отже, пантеон єгипетських богів, які так чи так були пов'язані з медициною й лікуванням, досить численний, що опосередковано свідчить про поширення таких занять у суспільстві.

Прикметним для релігії єгиптян був заупокійний культ, що є ключем до розуміння їхньої культури. Уявлення про те, що після смерті людини її загробні субстанції пов'язані з місцем поховання, зумовило прагнення зберегти тіло від руйнування, тобто забальзамували його. Муміфікацією займалися спеціалісти, яких греки називали тарихевтами. Їхній секрет бальзамування було втрачено, проте трупи, оброблені тисячі років тому, збереглися дотепер. Процедура бальзамування, яка тривала 70 днів, докладно описав Геродот.

Невід'ємною складовою культури Стародавнього Єгипту було лікування, що веде початок від практичного досвіду народу. Причиною хвороби єгиптяни найчастіше вважали помсту, обмову ворога, вселення демона. Папіруси медичного змісту, що збереглися до сьогодні, – це лаконічні практичні керівництва для лікарів. Первісні анатомічні уявлення про будову людського тіла єгиптяни отримували під час практики бальзамування, яка також свідчить і про їхні досягнення в галузі хімії (учені вважають, що слово «хімія» походить від давньої назви Єгипту – «Ке-мет», або «Кхемет»). Фахівці з бальзамування добре знали розташування основних внутрішніх органів, кровоносних судин та їхнім взаємозв'язком. Особливу увагу приділяли серцю,

яке треба було не пошкодити під час маніпуляції внутрішніми органами наосліп. Мозок видаляли спеціальними інструментами через ніздрі, пробивши для цього отвір. Уже в середині II тис. до н. е. єгиптяни описали великі органи людини: мозок, серце, судини, нирки, кишечник, м'язи. Однак вони не вивчали їх спеціально, що, імовірно, пов'язано з релігійними догматами. Анатомічні знання накопичувалися поступово. Багато єгипетських ієрогліфів, що позначають внутрішні органи, зображують тварин. Очевидно, що єгиптяни виявили схожість у розташуванні органів у людини й деяких видів тварин, започаткувавши порівняльну анатомію. Загалом знання стародавніх єгиптян у сфері будови тіла людини були натовді досить глибокими. Вони порівнювані лише з досягненнями давніх індійців, однак єгипетські тексти датовано II тис. до н. е., а індійські медичні трактати – першими століттями нашої ери.

Климент Олександрійський повідомляє, що всі єгипетські знання розподілені на 42 священні книги, створення яких приписували богу Тоту. Останні 6 книг присвячено медичним аспектам, зокрема анатомії, опису хвороб, ліків і медичних інструментів. Ці священні книги слугували своєрідними навчальними посібниками для жерців-лікарів. Неухильне дотримання священних приписів було основою давньоєгипетської терапії.

З періоду Середнього й Нового царства до нас дійшли окремі папіруси медичного змісту (папіруси Еберса й Сміта). Найбільш розлогу інформацію про внутрішні хвороби і їх лікування в Стародавньому Єгипті містить медичний папірус Г. Еберса (XVI ст. до н. е.), виявлений у Фівах 1872 р. і названий ім'ям ученого, який його вивчав. Склеєний із 108 аркушів, папірус сягає в довжину 20,5 м. Його автентична назва – «Книга приготування ліків для всіх частин тіла». Папірус містить близько 900 приписів ліків від хвороб органів травлення, дихальних шляхів, вуха, горла й носа, опіків і кровотеч, очних недуг, шкірних, паразитарних

і багатьох інших. Хвороби подано без жодних роз'яснень, лише в окремих випадках зазначено симптоми. Проте в документі детально описано ліки і їхні дози, що варто застосовувати від різних захворювань. Для приготування ліків широко використовували рослини (цибулю, мак, фініки, лотос, гранат, алое, виноград, папірус), мінеральні речовини (сурму, сірку, залізо, свинець, соду, алебастр, глину, селітру) й частини тіла тварин. Наприклад, ліки для вигнання глистів («умертвіння черв'яків») містили поміж інших компонентів: кісточок фініків – 8 частин, рослини дисарт – 8 частин, солодкого пива – 25 частин. Припис завершувала вказівка: «Зварити, змішати, випити – вийде відразу». До складу ліків від сліпоти належали бичача печінка й мед. Деякі приписи були надзвичайно складними й містили до 37 складових. Основою для приготування ліків у єгиптян були молоко, мед, пиво. У папірусі Еберса як знеболювальний засіб часто рекомендують опіум. Чимало компонентів лікарських засобів досі не ідентифіковані, що значно ускладнює їх вивчення. Більшість рецептів у папірусі Еберса супроводжують покликання на магічні замовляння, які мали відлякувати злих духів. Для цього ж до складу ліків часто вводили огидні, неприємні на смак речовини: частини хвоста миші, виділення з вух свиней, екскременти й сечу тварин тощо.

Окремий розділ папірусу Еберса присвячено косметичним засобам. У ньому наведено приписи ліків для розгладження зморшок, видалення родимок, зміни кольору шкіри, фарбування волосся й брів, посилення росту волосся й навіть для виправлення косоокості. Для захисту очей від пекучого сонця й окремих заразних хвороб єгиптяни (жінки й чоловіки) покривали повіки зеленою пастою, що містила солі сурми й порошок малахіту, що надавало очам мигдалеподібної форми. Єгиптяни носили перуки, які надягали поверх коротко стриженого волосся, що сприяло запобіганню вошивості. Перука складалась з безлічі туго

переплетених кісок і, захищаючи від палючого сонця, заміняла головний убір. Давність цих традицій дає підстави вважати Стародавній Єгипет батьківщиною косметики.

Папірус Едвіна Сміта (датований XVI ст. до н. е.) названо «хірургічним», оскільки він є найдавнішим текстом про будову людського тіла й оперативне лікування, який зберігся донині. 1930 р. американський єгиптолог Дж. Р. Брестед уперше опублікував текст папірусу й переклад на англійською мовою з коментарями. Текст трактату розміщено на сувої папірусу довжиною 4,68 м, шириною 33 см. У трактаті описано 48 випадків травматичних пошкоджень кісток черепа, мозку, шийних хребців, ключиць, передпліччя, грудної клітки й хребта, а також способи їх лікування за відсутності елементів магії й містики. У тексті подано точні описи паралічу, рекомендації, як розпізнати термін вагітності, а також, як «розрізнити жінку, яка може і яка не може народити».

Аналіз тексту папірусу дає підстави реконструювати тогочасну лікарську етику Єгипту, за якою лікар, оглянувши пацієнта, мав відверто повідомити йому прогнозований результат лікування однією з трьох фраз: 1) «це хвороба, яку я можувилікувати»; 2) «це хвороба, яку я, вірогідно, зможувилікувати»; 3) «це хвороба, яку я не зможувилікувати». У випадках, коли лікування було можливим, автор папірусу подає чіткі рекомендації лікарю щодо його подальших дій. Практичні рекомендації стосовно лікування вивихів і переломів супроводжували також дієтичними й гігієнічними приписами поряд з призначенням лікарських сумішей. Оскільки хворобу вважали наслідком поганої крові, загнилої пневми, то основою терапії стародавніх лікарів-єгиптян були блювотні, проносні, сечогінні, потогінні засоби.

Водночас у папірусі Сміта описано безнадійні випадки травматичних пошкоджень, що мають для лікаря радше теоретичне значення. Серед них найдавніший опис паралічу верхніх і нижніх кінцівок із втратою слуху та мовлення,

які автор пояснює пошкодженням мозку. Лікуючи переломи, давні єгиптяни застосовували дерев'яні лубки («шини») й туге бинтування пошкодженої кінцівки лляною тканиною, просоченою смолою. Загалом же наявні джерела дають украй обмежені уявлення про оперативні втручання у Стародавньому Єгипті: відомо про лікування ран (папірус Е. Сміта), ритуальне обрізання (рельєфи на стінах гробниць і храмів) і кастрацію євнухів для гаремів фараонів. Нині в експозиціях музеїв можна оглянути ланцети, пінцети, катетери для спускання сечі, маткові дзеркала, набори інструментів для припікань та скарифікацій, які застосовували стародавні єгиптяни.

Фундатором медицини в Єгипті визнавали відомого лікаря Імготепа, який жив у період Давнього царства. Наступні покоління його обожествили й вважали патроном лікарів. На честь Імготепа зведено храми у Фівах, Саїсі та інших містах, де були школи для підготовки лікарів. При храмі богині Ізиди в Саїсі діяла спеціальна школа повитух. Очолювали медичну службу в Єгипті жерці, але серед лікарів було багато цивільних осіб і рабів. Навчання молодих лікарів було пов'язане із загальною освітою – підготовкою переписувачів при храмах. При великих храмах (у Геліополі) діяли вищі школи переписувачів – «будинки життя», тут багато уваги приділяли складному ієрогліфічному письму, навчали також математики, архітектури, досліджували священні тексти, зберігали й переписували їх. Зокрема, великий Імготеп був одночасно медиком і архітектором.

Діяльність лікарів у Єгипті регулювали суворими нормами, за порушення яких жорстко карали (навіть стратою). На кінець існування Стародавнього Єгипту (період Нового царства) лікарів закріплювали за певними колегіями жерців. Пацієнти зверталися до храму, де залежно від їхньої хвороби їм надавали лікаря. Гонорар виплачували храмам, які утримували лікарів.

Геродот відзначав наявність спеціалізації в єгипетських медиків. Зокрема, здавна відомою була професія зубно-

го лікаря – «він, який піклується про зуби». Хвороби зубів і ясен описані в папірусах Середнього й Нового царств. Біль і руйнування зуба єгиптяни пояснювали наявністю «хробака, який зростає в зубі». Лікування було консервативним. Воно полягало в прикладанні до хворого зуба або ясен лікувальних паст і розчинів. У папірусі Еберса наведено 11 приписів ліків, що сприяли оздоровленню ротової порожнини й зміцненню зубів, допомагали зняти запалення ясен і біль, а отже забезпечували місцевий лікувальний ефект. Давні єгиптяни не лікували каріозних зубів і не знали оперативної стоматології, тому були поширені складні запальні захворювання окістя, що призводили до деформації щелепи й прижиттєвого випадання зубів.

Пріоритетне значення в Стародавньому Єгипті надавали дотриманню встановлених гігієнічних вимог і правильного способу життя, підкріплених численними повчальними прикладами й розповідями, що мало забезпечити запобігання хворобам. Єгипетська влада також реалізовувала певні гігієнічні заходи в державному масштабі: санітарні огляди на базарах, організацію допомоги пораненим під час війни, лікування гельмінтозів і шкірних захворювань. Грецький історик Геродот, який побував у Єгипті в V ст. до н. е., описав у своїх працях спосіб життя єгиптян. До речі, греки вважали єгиптян «винахідниками» медицини й особливо медицини попереджувальної.

Як підсумок, зауважимо, що єгипетські лікарі мали загальне визнання в стародавньому світі. Правителі багатьох країн запрошували їх на службу до свого двору. За Геродотом, перський цар Кир II Великий просив фараона Амасіса відіслати до нього «найкращого в Єгипті» цілителя очей. Загалом здобутки Стародавнього Єгипту справили величезний вплив на розвиток медицини народів Азії, Африки та Європи.

☑ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ

Одним із давніх осередків цивілізації були держави, що постали в долині річок Тигр та Євфрат – у Месопотамії. В історії регіону провідна роль належала таким народам: шумери, аккадці, вавилоняни та асирійці. Найдавніші міста-держави шумерів (Еріду, Урук, Лагаш, Ур, Ніппур) постали на межі IV і III тисячоліть до н. е. Історія Вавилонського царства нараховує майже IV століття (XX ст. до н. е. – VI ст. до н. е.). Асирійське царство існувало від XV до VII ст. до н. е. Могутність Вавилонської та Асирійської держав доводять великі міста з будівлями оригінальної архітектури, бруківкою на вулицях і тротуарами для пішоходів. В окремих містах діяли водопроводи з каналізацією, криті ринки. У Месопотамії шумери (як і єгиптяни) створили першу в історії людства писемність – спочатку піктографію (систему знаків-малюнків), потім – клинопис.

Джерелами з історії медицини Стародавньої Месопотамії є: писемні пам'ятки – оригінали тогочасних текстів, виконані клинописом на глиняних табличках, предметах з глини, каменю, металу, знайдені в результаті археологічних досліджень, а також повідомлення античних авторів та істориків (Геродот, Беросс), пам'ятки матеріальної культури.

Витоки медичних відомостей у Стародавньому Шумері сягають першої половини III тис. до н. е. Клинописну табличку, яка містила 15 рецептів (виявлено під час розкопок міста Ніппура за 160 км від нинішнього Багдада), можна визначити як найдавніші (кінець III тис. до н. е.) медичний текст і водночас фармакопею, що збереглися дотепер. Аналіз тексту таблички доводить, що лікарі Шумеру використовували в практиці лікувальні засоби передусім рослинного походження: гірчицю, ялицю, сосну, чебрець, плоди сливового дерева, груші, фіги, вербу, рослину леканору («манна») тощо. До складу ліків додавали нафту, природну асфальтову смолу, кухонну сіль (засоби мінерального походження), а

також продукти тваринного світу: молоко, внутрішні органи водяних змії, панцир черепахи, шерсть.

Шумерський лікар, який склав цю табличку, спирався на власний емпіричний досвід, оскільки в тексті немає жодного слова про богів або демонів; вона не містить замовлянь, що трапляються в медичних текстах Месопотамії пізнішого періоду. Табличка мала практичне застосування: у ній зазначено способи приготування й застосування ліків. Рецепти поділено на розділи – засоби зовнішні й внутрішні. Текст її вкрай лаконічний. Утім у ньому не було вказівок, у яких випадках потрібно вживати ці ліки. Припускаємо, що обізнаний лікар це знав.

У «бібліотеці» царя Ашшурбаніпала (VII ст. до н. е.) з глиняних клинописних дощечок близько тисячі за змістом були медичними. Серед них виявлено найдавніший медичний компендіум. Автор цього документа поділяє медичну практику на три різних групи: 1) лікування; 2) хірургія; 3) інструкції для виголошення заклинань. Знайдено також набір бронзових хірургічних інструментів та особисті печатки лікарів. Прикметно, що медичні записи були доступні обраним, зроблені вони давньошумерською мовою, яку розуміли тільки обмежені кола. На багатьох табличках зазначено: «Непосвяченому не читати».

Рання вавилонська медицина асоціювалася з релігією й магією. Виник цілий пантеон божеств, яким приписували вирішальний вплив на здоров'я й хвороби. Еа (або Ейя), що створив людей, був покровителем лікування; його послідовників лікарів називали асу. Головною серед богинь уважали Іштар – богиню любові, шлюбу, материнства й допомоги під час пологів. Присвячені їй храми зведено майже у всіх містах країни. Божеством рослинності й «володарем дерева життя» був Нінгішзида, якого зображали з патерицею, яку обвивали дві змії. Згодом вона стане поширеним символом медицини.

Джерела свідчать, що медичну справу в Месопотамії очолювали жерці бога Еа та його сина Мардука. Для навчання

лікарської справи було кілька державних медичних шкіл. Загальнобіологічні уявлення ґрунтувалися на визнанні чотирьох стихій: вогню, води, землі й повітря, підпорядкованих найвищій силі.

Ритуальне принесення в жертву тварин сприяло розвитку анатомічних знань. Особливого значення надавали печінці, яку вважали головним органом тіла. На печінці також ворожили, зокрема передбачали долю людини за печінкою жертвних тварин (гепатоскопія). Цим відали спеціальні заклинателі (ашіпу). Практику гепатоскопії з Месопотамії запозичили інші народи, зокрема римляни.

До середини II тис. до н. е. в Месопотамії сформовано два основних напрями лікування: асуту – займалися лікарі-емпірики (асу) й ашіпуту – практикували заклинателі (ашіпу). Згодом обидві традиції злилися в одну, близьку до ашіпуту, яку асиріолог А. Оппенгейм назвав «ненауковою медичною спекуляцією».

Уявлення про причини хвороб у Стародавній Месопотамії можна поділити на три основні групи:

1. Які зумовили порушення усталених обрядових, правових і моральних традицій. Наприклад: «...він наблизився до заміжньої жінки» або «...він наблизився до жриці свого бога; протягом 31-го дня він одужає й буде жити».

2. Які спричинили природні явища й способом життя (уживанням нездорової їжі, купанням у брудній річці, контактуванням зі сміттям і нечистотами).

3. Пов'язані з релігійними віруваннями («рука бога», «подих злого духа», «обійми Ламашту»).

Зокрема, уважали, що демон бурі Пазузу насилає головний біль і нудоту, а страшна стара Ламашту поширює дитячу лихоманку. «Захист» від такого «чаклунства» був цілком адекватним: жінки носили на шиї маленькі фігурки демонів чи клали їх під поріг свого будинку для того, щоб відлякувати демонів їх же зображенням, а заклинателі читали магичні тексти. Про попит на такі практики свідчить

розроблення спеціальних тематичних каталогів для їх цілеспрямованого пошуку з розділами «Позбавити від чар...», «Головний біль», «Хвороби горла», «Позбавити від злих духів за допомогою борошняної води...» тощо.

Відвідуючи хворого вперше, лікар завжди запитував, за які гріхи бог поклав його в ліжку: «Чи не зазіхнув ти на будинок ближнього свого, чи не наближався до жінки ближнього, чи не проливав кров ближнього, не привласнював одяг ближнього?». Водночас, здійснюючи огляд, лікар особливу увагу звертав на стан рота, носа, губ, вигляд долонь, ніг. Лікар-асу пов'язував виникнення хвороб переважно з природними причинами, заклинатель-ашіпу, навпаки, перш за все – з надприродними силами. Водночас ашіпу допускав, що недуги можуть виникати й без участі богів чи демонів, у результаті лихоманки або «удару» в голову, опис якого нагадує інсульт.

Визначивши хворобу та її причину, ашіпу до початку лікування робив прогноз. У текстах ашіпуту він переважно несприятливий: «він помре», «він не одужає» тощо. Сприятливий прогноз траплявся рідше: «він буде жити», «він вилікується», «його хвороба мине», «він одужає й буде жити». У разі безнадійного прогнозу ашіпу (на відміну від асу) ішов геть, не починаючи лікування. Можливо, це пов'язано з уявленнями про інфекційні хвороби.

Прогнози асу були більш оптимістичними: «він одужає», «його потрібно лікувати». Нерідко лікарі-асу ставили прогноз за виглядом сечі. У табличках зазначено: «Сеча як вода – хвороба буде тяжкою, але хворий одужає», «Затримка випускання сечі – хворий помре», «Сеча й сперма витікають – хворий помре». Прогноз «він помре» в текстах асуту трапляється рідко. Якщо хвороба була за межами компетенції асу, він «не простягав свої руки» (вислів буде вміщено в «Корпус Гіппократа»). Лікування асу було спрямоване на полегшення конкретних проявів хвороби. Цілі лікування були конкретними: «зупинити лихоманку й жар», «відвести

набряки», «змусити хворобу минути», «заспокоїти набряклі судини рук і ніг» тощо.

Асу був гарним знавцем місцевої лікарської флори й фауни. Він використовував лікувальні трави (гірчицю, кмин), коріння, насіння (близько 50 видів зерен), овочі (цибулю, часник, салат-латук, горох, огірки), листя й плоди дерев (фініки), кедровий бальзам, мінеральні засоби (галун, червоний залізняк, сірку, солі), нафту, продукти тваринного походження (мед, віск, топлене масло, кров мангуста, риб'ячий жир, шкаралупу мідій, шкіру козла і ягняти), екскременти птахів, овець тощо. Назви багатьох лікарських засобів у клинописних текстах виражені незрозумілими нам знаками. Імовірно, вони зашифровані, тому більшість з них неможливо ототожнити з нині відомими. Лікарі Месопотамії особисто збирали й зберігали лікарські засоби, потім готували їх на меду, пиві, оцті, воді чи твердому жиру. У складі готових ліків містилося кілька компонентів (іноді більше 20). Готові засоби наносили на смужки зі шкіри та тканини, роблячи перев'язки, утирали з маслом у процесі масажу, використовували для полоскання й обмивання, вводили з клізмами, застосовували у вигляді мазей, порошків, таблеток, свічок і тампонів.

На відміну від асу, головним у ритуалі цілителя ашіпу було читання заклинань. У сховищі рукописів Ашшурбані-пала виявлено зібрання заклинань і обрядових дій із 40 табличок під загальною назвою «Коли в будинок хворого [заклинатель йде]». Способи його лікування містились у сфері того, що нині називають «психотерапією», проте був і інший аспект його діяльності – зцілення ліками. Так, в одній з табличок написано: «Якщо напади викликані рукою примари, прив'яжи п'ять ліків... до смужки зі шкіри ягняти й оберни її навколо шиї хворого, і він буде почувати себе краще». Зрозуміло, що п'ять лікарських засобів, перевірених на практиці, у поєднанні з цілющими властивостями самої шкіри ягняти мали забезпечити позитивний ефект.

Іноді в процесі обряду лікування ашіпу робив із глини або воску статуетки, які зображували хворого чи привидів, що його «переслідували», для відстрашування або знищення їх. Важливе місце в обрядах ашіпу займали магичні кола, які він окреслював навколо хворого, і магичні числа (3 рази, 7 крапель). Він визначав критичні дні одужання чи загострення хвороби, які передбачав заздалегідь, спираючись на попередній досвід, і завжди супроводжував свої дії зверненням до богів і добрих духів. Набір лікарських засобів ашіпу був значно вужчий, ніж лікаря-емпірика асу. Однак майже в кожній рекомендації була вказівка на використання ліків. Найпоширенішими засобами лікування були вода й олія. Широко застосовували амулети, талісмани, дощечки із записами молитов, заклинання, а також кровосаліні банки, кровопускання, масаж.

У давніх месопотамських текстах немає згадок про видалення або пломбування зубів. Сказано лише про застосування знеболювальних паст (що містять блекоту) і лікувальних мастик (з рослинними компонентами), які клали в дупло хворого зуба. Невдалий результат лікування (що за тогочасного рівня розвитку медицини було досить типовим) ашіпу пояснював втручанням надприродних сил: «така воля богів» чи «хвороба не пішла, тому, що хворий неточно виконав приписаний ритуал прийому ліків» тощо. Авторитет ашіпу завжди залишався високим. Репутація емпірика-асу була більш вразливою: невдачі приписували не богам, а цілителю. Як наслідок, асу поступово втрачали свої позиції в суспільстві.

Водночас аналіз клинописних текстів доводить, що лікування асу було ефективнішим, ніж лікування ашіпу. Це підтверджують і листи-таблички цілителя Мукалліма (XIV ст. до н. е.), який лікував хворих у храмі біля Ніппура: він успішно зцілював лихоманки й запалення дихальних органів, шкірні захворювання й травми. У всіх листах Мукалліма і його помічника, який готував ліки («аптекаря»),

немає жодного слова про молитви чи заклинання – його лікування було емпіричним. З листів Мукалліма зрозуміло, що пацієнти перебували під його наглядом протягом усього перебігу недуги. Тож можемо зробити висновок, що в Месопотамії при храмах були приміщення для хворих («лікарні»), де лікували знатних осіб (Мукалла повідомляє про лікування царівни), служителів храмів і навіть рабів:

У жодному медичному тексті Стародавньої Месопотамії немає згадки про оперативне лікуванням; відсутні факти видалення зубів, прижиттєвої операції кесаревого розтину чи трепанації черепа, поширених в інших регіонах земної кулі. Водночас в юридичних текстах і збірниках законів ідеться про винагороду лікарю за успішне лікування травм чи вдало виконаний «надріз бронзовим ножом».

Важливим джерелом вивчення стану медичної справи у Вавилонському царстві є закони царя Хаммурапі (близько 1950 р. до н. е.). Вони були викарбувані на базальтовому стовпі висотою 2,25 м, який археологи виявили (1901 р.) під час розкопок м. Сузи (сучасний Іран). Деякі параграфи законів стосуються правових аспектів діяльності лікарів (наведені в джерелах до лекції). У кодексі Хаммурапі винагороду лікарів регулювали спеціальні норми відповідно до соціального рангу пацієнта, його платоспроможності, а також характеру захворювання. У законі підкреслювалося, що лікар отримував професійну винагороду тільки в разі одужання пацієнта. В іншому випадку він не мав права вимагати від хворого плати за свою працю. У разі смерті пацієнта внаслідок хірургічного втручання високий соціальний статус рятував лікаря від занадто суворих покарань, яким піддавали простих членів громади (поширена давня правова традиція *jus talionis* (смерть за смерть). Наприклад, якщо лікар бронзовим ножом усуне з ока катаракту й цим зруйнує око, то йому належить відрізати руку; якщо внаслідок операції, зробленої рабу, той помре, лікар має повернути господареві його вартість, а якщо раб осліпне на одне око – половину

його вартості. Якщо операція катаракти вільному громадянину буде успішна, лікар отримає від хворого 10 секелів срібла (1 секель – 8,4 г), що дорівнювало тоді річній платі звичайного робітника. Прикметно, що в законах Хаммурапі найбільш жорсткі покарання застосовували саме до хірургів, а не до лікарів, які лікували внутрішні захворювання. Загалом аналіз вавилонського законодавства засвідчує, що етичні стандарти медичної практики пронизані кастовістю.

У Месопотамії було розроблено законодавчу базу, яка забезпечувала захист здоров'я й добробуту членів громади, регулювала гігієнічні й профілактичні заходи в соціумі. Оскільки природні та штучні водойми були заражені, то діяв звичай не пити сирової води з каналів і річок, а вживати варене пиво та різноманітні напої, які готували в значній кількості для вживання дорослими й дітьми. Суворі гігієнічні норми, засновані на колективному досвіді народу, вимагали не пити води з нечистого посуду, не простягати до богів немиті руки, обмежувати себе в певних видах їжі тощо. Найжорсткіші вимоги пред'являли до жреця: перед статуєю бога жрець повинен був з'являтися ретельно вмитим і поголеним з голови до п'ят (однією з причин цього звичаю було запобігання педиккульозу).

У Вавилоні й Ніневії діяли жрецькі школи, до навчальної практики яких належала й медицина. Медичні знання передавали тільки вузькому колу обраних: «Дай посвяченому (тому, хто знає) показати свої секрети магічних знань – посвяченому; непосвячений хай не побачить їх; щодо сина, якого ти є покровителем, – примусь його заприсягтися іменами Асаллухі (Мардука) і Нінурти... потім покажи йому...». Учнів лікаря називали асу агашгу. Клинопис вони опановували в традиційній світській школі Вавилонії (е-дуба), яка функціонувала до XVII ст. до н. е. Про спеціальні медичні школи в текстах Стародавньої Месопотамії не згадано.

Клинописні таблички свідчать також про певну лікарську спеціалізацію. Зокрема, наявні згадки про жінку, яка

лікувала жіночі хвороби, ескулапів, які зцілювали хвороби очей. У текстах ідеться про ветеринарів – мунаішу, які практикували кастрацію волів. Вони ж робили цю операцію людям (євнухам, що обслуговували палаци царів). Згодом операцію кастрації почали робити спеціально навчені для цього особи (не лікарі).

Для ранніх давньосхідних культур характерним є високе оцінювання лікарського мистецтва. В умовах безперервних воєн соціальне становище лікарів в ієрархії східних деспотій було досить високим. Утім чисельність лікарів, які вільно практикували, у Месопотамії була невеликою. В останні століття історії Ассирії при дворі служили тільки заклинателі ашіпу (про придворних ескулапів асу згадок нема). Посада придворного лікаря була досить відповідальною: він стежив за здоров'ям царя, його сім'ї й гарему.

На середину I тисячоліття до н. е. медицину Стародавньої Месопотамії поцінювали нижче від давньоєгипетської (зокрема Геродот, який її відвідав у середині V ст. до н. е.). Водночас протягом багатовікової історії вавилоно-асирійська культура справила значний вплив на розвиток наукових знань і медицини в Передній Азії, а месопотамські медичні тексти набули значного поширення в регіоні й відтворювалися майже без зміни до початку нашої ери.

☑ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Давню й самобутню цивілізацію Індії сформовано в III тис. до н. е. на півострові Індостан задовго до появи в країні індоарійських племен. Нині на її території розташовані такі держави: Індія, Пакистан, Бангладеш, Бутан, Непал.

В історії медицини Стародавньої Індії маємо підстави виокремити такі періоди:

I період – індський, або хараппський (XXIII–XVIII ст. до н. е., долина р. Інд), коли на території сучасного Пакистану постали перші міста-держави;

II період – ведійський період (XIII–VII ст. до н. е., долина р. Ганг), зумовлений приходом аріїв, центр цивілізації перемістився в східну частину субконтиненту, з'являються священні арійські тексти Веди – книги філософсько-релігійного змісту;

III період – класичний (VI–V ст. н. е., півострів Індостан), що охоплює два етапи:

1) буддійський, або магадсько-маурійський (VI–III ст. до н. е., півострів Індостан) – держава надає підтримку новій релігійно-філософській системі – буддизму, що виник у V ст. до н. е.

2) кушано-гуптський (II ст. до н. е. – V ст. н. е., півострів Індостан) характеризується розквітом традиційної індійської культури й медицини.

Джерелами з історії медицини Стародавньої Індії є: стародавні писемні пам'ятки: Веди, які утворюють чотири збірки Рігведи, Самаведи, Яджурведи, Атхарваведи), Закони Ману (Ману-Самхіта, або Манава-Дхармашастра) – збірка настанов доброчесному індійцю, тексти «науки про життя» – «Чарака-самхіта», «Сушрута-самхіта», «Аштанга-хрідая», спогади учасників походів Олександра Македонського, інформація мандрівників щодо регіону; результати археологічних досліджень; етнографічні матеріали; народний епос (Магабгарата, Рамаєна).

Грунтовні дані щодо розвитку медицини хараппського періоду відсутні донині. Утім маємо підстави для висунення певних припущень щодо цього на основі аналізу загального поступу суспільства, а також стану санітарно-технічних споруд доби.

Високорозвинену міську культуру в долині Інду було сформовано в III тис. до н. е. Розкопки міста Мохенджо-Даро свідчать про планову забудову, досить високий рівень благоустрою, зокрема штучне зрошування, колодязі, лазні,

система каналізації. Саме ці санітарно-технічні споруди є найдавнішими з відомих донині. Унікальний великий басейн у центрі міста мав глибину 3 м, розмір 12 x 7 м. Вода в ньому була проточною. По всьому периметру басейн був оточений аркадою невеликих кімнат для обмивань. Тут же були розташовані дві лазні. У різних районах міста були криниці, викладені обпаленою цеглою, діаметр яких сягав 1 м. У великих будинках у спеціально вимощених приміщеннях наявні власні колодязі.

Житлові будинки в Мохенджо-Даро були дво- або триповерховими; їх зведено з обпаленої цегли, вони досягали 7,5 м заввишки й мали до 30 кімнат. У кожному з таких будинків була кімната для обмивань, у кутку якої містився водостік. Щільна кладка цегли на підлозі перешкоджала просочуванню води. Труби через товщу стіни виходили до стічної системи міста, яка, на думку англійського індолога А. Бешема, була найдосконалішою серед усіх стародавніх цивілізацій. Вулиці й провулки в Мохенджо-Даро мали окремий викладений цеглою стічний канал (розміром 60 x 50 см). Перед надходженням у канали використана вода й нечистоти проходили через вигрібні ями й відстійники, щільно закриті кришками.

Отже, добрий санітарний стан стародавніх міст хараппського періоду дає підстави навіть за відсутності розшифрованих текстів медичного змісту зробити висновок про відносно високий рівень емпіричного лікування в долині Інду окресленої доби.

Відомості про лікування ведійського періоду вельми обмежені. Покликання на медичні знання збереглися в Рігведі – веді гімнів і міфологічних сюжетів, усна традиція якої сягає XII–X ст. до н. е.), Атхарваведі – веді заклинань і замовлянь, VIII–VI ст. до н. е.). Записувати священні тексти почали в середині I тис. до н. е.

У Рігведі згадано три недуги: проказу, сухоти, кровотечі – і один раз цілителя в таких словах: «Наші бажання різ-

ні, візник жадає дров, лікар – хвороб, а жрець – жертовних узливань». Окремі розділи Рігведи містять тексти про обряди магічного лікування, оскільки медичні знання поєднані з релігійними віруваннями й магічними уявленнями.

В індуїзмі засновниками медицини були боги Шива й Дханвантарі – лікар богів, помічник Шиви. Саме Дханвантарі приписують створення найдавнішого індійського трактату з медицини «Аюрведа». Головними медичними божествами ведійського періоду були: близнюки Ашвини – боги-лікарі й охоронці, Рудра – владика лікарських трав і покровитель мисливців, а також вищі божества: Агні – бог вогню й відродженого життя, Індра – символ небесного грому та покровитель дощу й Сур'я – бог сонця.

У давньоіндійській міфології були й злі демони (асури й ракшаси), які могли приносити людям нещастя, хвороби, руйнування, позбавляти потомства. Наприклад, в Атхарваведі хвороби пов'язують зі злими духами чи розцінюють як кару богів; лікування недуг пояснювали дією жертвоприношень, молитов і заклинань. Прикметно, що в ранніх ведійських текстах не розділяють хворобу й надприродні сили, які є їхньою причиною. В Атхарваведі джерелом недугів названо черв'яків, яким приписували демонічні властивості. В одному з гімнів закликали бога Індру, щоб знищити паразитів у дитини. При цьому черв'яків ототожнюють із жіночими демонами. Назва лихоманки «Такман» одночасно означала ім'я демона, який нею вражає.

Водночас Атхарваведа відображає й практичний досвід народу у використанні лікарських рослин, дію яких розуміли як цілющу силу, що протидіє злим духам. Стародавніх лікарів називали бхишадж («який виганяє бісів»). Ця назва збереглася за ними й у пізніші періоди історії Індії, коли лікар-заклинатель став лікарем-цілителем. Згодом змінювалися й уявлення про причини недуг. Так, у Яджурведі (веда жертовних заклинань, VIII–VII ст. до н. е.) уже згадано про чотири соки організму.

Протягом ведійського періоду в давньоіндійському соціумі утвердилася система варн – жорсткого розподілу населення на замкнені суспільні групи. Варни визначали місце людини в суспільстві, її релігійний і правовий статуси, кодекси моралі й поведінки. Вищою варною були брахмани – жерці (у священних книгах їх названо «володарями світу»). Ще однією вищою варною були кшатрії. Належність до неї визначав військовий стан (військова знать, члени царських родин). Варну вайші також вважали вищою, її становили особи, які займалися торгівлею, ремеслами, землеробством. Остання варна – шудри. Обов'язком її членів було прислужувати вищим варнам. Займатися лікуванням і вивчати веді мали право лише представники трьох вищих варн. Прикметно, що поділ на варни відбито й у диференціації ліків, які застосовували для вищих і нижчих варн. Наприклад, коли син Бімбесара, царя Магадха (близько 600 р. до н. е.) захворів, його поперемінно шість разів занурювали в балію зі свіжою олією, а потім помістили в сьому, наповнену найдорожчим олією сандалового дерева.

Класичний період у Стародавній Індії характеризується інтенсивним духовним та інтелектуальним розвитком. Протягом буддійського періоду в Індії цар Ашока сам прийняв буддизм і сприяв його розвитку та зміцненню засобами державної підтримки, будівництвом храмів. Поширення релігійно-філософського вчення буддизму вивело на новий рівень осмислення людини, її здоров'я й недуг.

Значний вплив на формування філософського й етичного підходів до проблеми хвороб і їх лікування зробило вчення про карму, згідно з яким суспільне становище людини за життя, а також фізичне здоров'я чи нездужання є результатом її вчинків у попередньому житті. Усі хвороби й тілесні вади пояснювали гріхами минулого: туберкульоз легенів був покаранням за вбивство, диспепсія – за злочинство з їжею, кульгавість – за викрадення коней, безумство – за вчинення підпалу, епілепсія – за лихварство, сліпота – за викрадення світильників, хвороба зубів – за доносництво тощо.

До початку нашої ери в Стародавній Індії сформовано високорозвинену систему медичних знань, що «в окремих напрямках подібна до Гіппократа й Галена, а в інших досягла більшого» (А. Бешем).

Мистецтво лікування – аюрведу (науку про життя) високо цінували в Стародавній Індії. Буддійські перекази й тексти зберегли славу чудодійних цілителів: Дживака, Чараки й Сушрути. Основні напрями традиційної давньоіндійської медицини класичного періоду відбито у двох видатних пам'ятках давньої аюрведичної писемності: «Чарака-самхіта» (I–II ст. н. е.) і «Сушрута-самхіта» (IV ст. н. е.). «Чарака-самхіта» присвячена лікуванню внутрішніх хвороб і містить відомості про понад 600 лікарських засобів рослинного, тваринного й мінерального походження. Їх застосування викладено у восьми розділах: лікування ран; лікування хвороб голови; лікування недуг усього організму; лікування психічних захворювань; лікування дитячих недуг; протиотрути; еліксири проти старіння; засоби, що підвищують статеву активність. «Сушрута-самхіта» присвячена переважно оперативному лікуванню. У ній описано понад 300 операцій, понад 120 хірургічних інструментів і не менше ніж 650 лікарських засобів.

Знання індійських медиків про будову тіла людини були найповнішими в стародавньому світі. Незважаючи на недосконалість методу дослідження, що ґрунтувався на мацерції тіла померлого в текучій воді, стародавні індійці розрізняли: 7 перетинок, 500 м'язів, 900 зв'язок, 90 сухожилів, 300 кісток (зокрема зуби й хрящі), які підрозділяли на плоскі, круглі й довгі, 107 суглобів, 40 головних судин і 700 їхніх розгалужень (для крові, слизу й повітря), 24 нерви, 9 органів чуттів і 3 субстанції (прана, слиз і жовч). Деякі зони тіла (долоні, підошви, яєчка, здухвини) виокремлювали як «особливо важливі». Їх пошкодження вважали небезпечним для життя. Знання індійських лікарів у сфері будови тіла людини стали важливою віхою в історії анатомії й відіграли суттєву роль у становленні хірургії.

У класичний період історії медицини Стародавньої Індії лікарі відійшли від панівних у ведійській період надприродних уявлень щодо причин хвороб. Релігійно-філософські системи, що стали теоретичним підґрунтям пошуку основ світобудови, виявляли елементи природничо-наукового знання. Людину розглядали в тісному зв'язку з навколишнім світом, який, на думку стародавніх індійців, складався з п'яти стихій: землі, повітря, вогню, води й ефіру. Різну якість предметів пояснювали різною комбінацією найдрібніших частинок ану («атомів»). Життєдіяльність організму розглядали як взаємодію трьох субстанцій: повітря, вогню й води (носіями яких в організмі були прана, жовч і слиз). Здоров'я розуміли як результат урівноваженого співвідношення трьох субстанцій, правильного здійснення життєвих функцій тіла, нормального стану органів чуття і ясності розуму, а хворобу – як порушення правильних співвідношень і негативного впливу на людину п'яти стихій (пір року, клімату, нестравної їжі, нездорової води).

Сушрута поділяв усі хвороби на природні, пов'язані з природою, і надприродні, які посилають боги (проказа, венеричні та інфекційні хвороби, причини яких на той час були незрозумілими).

Діагностика хвороби ґрунтувалася на детальному опитуванні хворого та дослідженні температури тіла, кольору шкіри та язика, виділень, шумів у легенях, голосу тощо. Прикметно, що ні Сушрута, ні Чарака нічого не повідомляють про дослідження пульсу. Водночас Сушрута описує невідоме навіть давнім грекам цукрове сечопускання, яке він визначав за смаком сечі. У трактаті Сушрути описано три стадії запалення, ознаками якого він вважав: у першому періоді – незначні болі; у другому – штрикучий біль, припухлість, відчуття стискання, місцевий жар, почервоніння й порушення функції; у третьому – зменшення припухлості й утворення гною. Для лікування запалення Сушрута пропонував місцеві лікарські засоби й хірургічні методи.

Тактика лікування в Стародавній Індії передбачала перш за все визначення виліковності або невиліковності захворювання. За сприятливого прогнозу лікар ураховував особливості недуги, пору року, вік, темперамент, сили й розум хворого. Лікування скеровували на врівноважування порушеного співвідношення рідин (субстанцій), що досягали такими заходами: по-перше, дієтою; по-друге, лікарською терапією (блювотні, проносні, потогінні тощо); по-третє, хірургічними методами лікування.

Найкращі лікарські рослини постачали з Гімалаїв. Готували ліки, отрути й протиотрути (від зміїних укусів) тільки лікарі: «для укушеного індійської змією не було зцілення, якщо він не звернувся до індійських лікарів, – самі індійці вилікували тих, хто був уражений». Цілющі властивості індійських рослин здобули собі слави далеко за межами країни: морськими й сухопутними торговими шляхами їх завозили до Парфії, країн Середземномор'я й Середньої Азії, басейнів Каспійського та Чорного морів, Південного Сибіру, Китаю. Основними предметами вивозу були нард, мускус, сандал, кіннамон (кориця), алое та інші рослини й пахощі. У середньовіччя досвід індійської медицини запозичили тибетські лікарі, про що свідчить відомий трактат індо-тибетської медицини «Чжуд-ши» (VIII–IX ст. н. е.).

Пологопоміч у Стародавній Індії була самостійною галуззю лікування. У трактаті Сушрути детально викладено поради вагітним щодо дотримання чистоти й правильного способу життя, описано відхилення від нормального перебігу пологів, каліцтва плоду, ембріотомія (яку рекомендували у випадках неможливості повороту плода на ніжку або голівку), кесарів розтин (застосовували після смерті породіллі для порятунку немовляти) і поворот плода на ніжку, який також описав римський лікар Соран у II ст. В індійському порту Арикаліду в I–II ст. існувала римська торгова факторія, тому науковці не відкидають імовірності того, що Соран міг запозичити зазначений метод з раніших

буддійських праць, у яких часто згадували вилікування шляхом оперативного втручання.

Галузь оперативного лікування (хірургія) в Стародавній Індії була найрозвинутішою в тогочасному світі. Сушрута вважав хірургію «першою й найкращою з усіх медичних наук, дорогоцінним витвором неба (згідно з легендою першими хірургами були боги, небесні лікарі-близнюки Ашвини), надійним джерелом слави». Не володіючи сучасними уявленнями про антисептики й асептики, лікарі, дотримуючись давньоіндійських традицій і звичаїв, домоглися ретельного дотримання чистоти під час операцій. Медики вирізнялися сміливістю, спритністю й вправним володінням інструментарієм. Хірургічні інструменти виготовляли досвідчені ковалі зі сталі, вони були загострені так, щоб легко розрізали волосся, їх зберігали в спеціальних дерев'яних шкатулках. Лікарі Стародавньої Індії робили ампутації кінцівок, лапоротомії, каменерозсікання, видалення грижі, пластичні операції. Вони «вміли відновлювати носи, вуха й губи, втрачені чи скалічені в бою або за вироком суду». У цій сфері індійська хірургія випереджала європейську аж до XVIII ст., поки хірурги Ост-Індської компанії перестали вважати принизливим для себе навчитися в індійців мистецтву ринопластики. Спосіб ринопластики, докладно описаний у трактаті Сушрути, увійшов в історію під назвою «індійського методу». Клаптик шкіри для формування майбутнього носа вирізали на судинній ніжці з чола або щоки. Подібним способом виконували й інші відновлювальні операції на обличчі.

Запобігання хворобам було одним з найважливіших напрямів індійського лікування. Уже в давнину робили спроби запобігти захворюванню на віспу, досить поширену в Індії. Так, у тексті (V ст. н. е.), який приписують легендарному лікарю Дханвантарі, зазначено: «Візьми за допомогою хірургічного ножа віспяну матерію або з вим'я корови, або з руки вже зараженої людини, між ліктем і плечем зроби прокол на руці іншої людини до крові, а коли гній увійде

з кров'ю всередину тіла, виявиться лихоманка». (У Європі вакцинацію проти віспи відкрив англійський лікар Е. Дженнер 1796 року.)

В Індії з глибокої давнини розвивалися гігієнічні традиції. Велике значення надавали особистій гігієні, красі й охайності тіла, чистоті житла, впливу клімату й пір року на здоров'я людей. Навички гігієни було закріплено в Законах Ману. Гігієнічні давньоіндійські традиції сприяли розвитку медичної справи. В імперії Маур'їв (IV–III ст. до н. е.) діяли суворі правила, що забороняли викидати нечистоти на вулиці міста й регламентували місце та способи спалення трупів померлих; у сумнівних випадках загибелі людини призначали розтин; тіло померлого піддавали огляду й укривали спеціальною олією для запобігання розкладанню. Були встановлені також суворі покарання за підмішування отруту в їжу, ліки й пахощі.

Заходи з організації медико-санітарної справи вживала й державна влада Стародавньої Індії. За часів царя Ашоки (268–231 рр. до н. е.) при буддійських храмах будували богадільні й приміщення для хворих – дхарма-шала (лікарні), що в Індії з'явилися на кілька століть раніше, ніж у Європі. Ашока заохочував також вирощування лікарських рослин, спорудження колодязів, озеленення доріг. У період імперії Гуптів (IV–VI ст. н. е.) у країні почали зводити спеціальні будинки для калік, удів, сиріт і хворих.

Медицина Стародавньої Індії мала глибинний зв'язок з релігійно-філософськими ученнями, серед яких особливе місце посідає йога. Вона поєднала релігійну філософію, морально-етичне вчення й систему вправ-поз (асани). Велику увагу йога приділяє чистоті тіла й способу життя людини. Учення йоги складається з двох рівнів: хатха-йоги (фізичної йоги) й раджа-йоги (оволодіння духом). У сучасній Індії йогу практикують здорові й хворі (у клініках йоготерапії); науково-дослідні інститути продовжують вивчення цієї стародавньої емпіричної системи.

Становище лікаря в Стародавній Індії було неоднаковим на етапах історії. У ведійський період заняття лікуванням не піддавали осуду: навіть Агні й близнюків Ашвини шанобливо називали чудовими лікарями. З розвитком системи варн і соціальної нерівності окремі заняття (наприклад хірургію) стали вважати ритуально «нечистими». Загалом же лікування викликало значну суспільну повагу. Важлива роль у розвитку медицини в Стародавній Індії належала монастирям і ченцям, серед яких було чимало досвідчених лікарів. Усі ченці мали певні медичні знання, оскільки надавати лікувальну допомогу мирянам мали за чесноту.

Серед центрів медичної освіти особливе місце належить м. Таксила (Такшашила). За буддійською традицією, у ньому протягом семи років навчався медицини Дживака – знаменитий лікар при дворі магадхского царя Бімбісари (за переказами, Дживака лікував і Будду). Після індійського походу Олександра Македонського Таксила стала місцем поселення греків, які асимілювалися й вплинули на розвиток місцевої культури.

Той, хто навчався медицини, повинен був оволодіти всіма тонкощами лікарського фаху. «Лікар, невмілий в операціях, біля ліжка хворого приходить в замішання, подібно до боягузливого солдата; лікар, який уміє тільки оперувати й нехтує теоретичними знаннями, не заслуговує поваги й може наражати на небезпеку навіть життя царів. Кожен з них володіє лише половиною своєї професії й схожий на птаха з одним крилом» («Сушрута-самхіта»). Після закінчення навчання майбутній лікар виголошував проповідь. Записана в I–II ст. н. е. і наведена в «Чарака-самхіті» проповідь в основних положеннях схожа з Клятвою давньогрецьких лікарів (записаною в III ст. до н. е.), що засвідчує універсальність принципів лікарської етики в країнах стародавнього світу.

Медична етика Стародавньої Індії неухильно вимагала, щоб лікар, «який бажає успішно практикувати, був здоровий, охайний, скромний, терплячий, носив коротко об-

стрижену бороду, старанно вичищені, обрізані нігті, білий, просякнутий пахощами одяг, виходив з дому не інакше, як з палицею й парасолькою, особливо ж уникав балачок...». Винагороду за лікування було заборонено вимагати від знедолених, друзів лікаря й брахманів, і, навпаки, якщо заможні відмовлялися оплатити лікування, лікарю присуджували все їхнє майно. За неправильне зцілення лікар виплачував штраф залежно від соціального стану хворого.

У класичний період традиційна індійська медицина досягла апогея свого розвитку. Це збігається з епохою еллінізму й розквітом Римської імперії на Заході, з державами якого Стародавня Індія мала торговельні та культурні зв'язки. Протягом усієї історії індійська медицина здійснювала вагомий вплив на розвиток медицини в різних регіонах земної кулі.

✓ МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

В історії медицини Стародавнього Китаю розрізняють два великі періоди:

I період – царський (XVIII–III ст. до н. е.) – переважала усна традиція. Сформовано першу державу Шан-Інь, створено китайську ієрогліфічну писемність; період династії Чжоу (XII–III ст. до н. е.), під час якої панувала роздробленість; період імперії Цинь (III ст. до н. е.), централізація держави, спорудження Великої китайської стіни.

II період – імперії Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.) – написано хроніки Ханьської династії, медичні праці, що збереглися до сьогодні. Доба найвищого розквіту Стародавнього Китаю. У III–IV ст. на території Китаю сформовано суспільні відносини, які майже не змінювалися до XX ст.

Джерелами з історії медицини Стародавнього Китаю слугують: давньокитайські писемні пам'ятки, які містять: наукові, філософські, політичні трактати, праці істориків, господарські записи, епіграфічні тексти. Пам'ятки епіграфіки

містяться на черепащачих щитах (панцирах), бамбукових дощечках, бронзових ритуальних посудинах, кам'яних барабанах, а потім – на шовку й папері, що винайдений у Китаї в I ст. до н. е. Джерелами слугують матеріали археології, етнографії, народного епосу.

Першу багатотомну історію Стародавнього Китаю «Історичні записки» написав видатний китайський учений Сима Цян (145–86 рр. до н. е.). Робота містить аналіз минулого до III ст. до н. е., зокрема в ній зазначено про успішне застосування методу чжень-цзю й пульсової діагностики.

Найдавніший з медичних текстів Стародавнього Китаю, що зберігся дотепер, – трактат «Хуан-Ді ней-цзін» («Канон лікування Жовтого Предка»), який коротко називають «Ней-цзін» («Канон лікування»). Написаний у III ст. до н. е. у формі діалогу між Жовтим Імператором і придворним мудрецем (Небесним наставником). Утім, на думку дослідників, «Ней-цзін» є компілятивною роботою багатьох авторів різних епох. Вона складається з двох частин: перша – «Су-вень» («Питання про елементарне») присвячена будові й життєдіяльності організму, розпізнаванню й лікуванню хвороб; друга – «Лін-шю» («Вісь духа») описує давній метод чжень-цзю¹.

На розвиток медицини в Стародавньому Китаї суттєво вплинули філософсько-етичні міркування мудреців. Самобутня китайська філософія пройшла тривалий шлях становлення й розвитку: від культури природи (землі, гір, сонця, місяця й планети) до релігійно-філософських систем (конфуціанство й даосизм з VI ст. до н. е., інші вчення) і філософії стихійного матеріалізму (натурфілософії), яка сформувалася до середини I тис. до н. е. й набула розвитку в працях китайських учених в епоху стародавніх імперій.

Учення стародавніх китайських філософів про матеріальний світ викладено в анонімному натурфілософському

¹ Чжень-цзю-терапія є одним зі специфічних методів лікування багатьох захворювань, який китайський народ застосовує вже протягом декількох тисячоліть. Чжень-цзю-терапія складається з двох різних процесів лікування: «чжень» – голковколуювання (акупунктури) і «цзю» – припікання (мокси).

трактаті «Сі ци чжу-ань» (IV–III ст. до н. е.): єдина початкова матерія тайцзи породжує дві протистійні субстанції – жіноче (інь) і чоловіче начала (ян); взаємодія й боротьба цих основ породжують п'ять стихій (у-сін): воду, вогонь, дерево, метал і землю, з яких виникає все різноманіття матеріального світу – «десять тисяч речей» (вань у) включно з людиною. П'ять стихій перебувають у постійному русі й гармонії, взаємному породженні (вода породжує дерево, дерево – вогонь, вогонь – землю, земля – метал, метал – воду) і взаємному поборюванні (вода гасить вогонь, вогонь плавить метал, метал руйнує дерево, дерево – землю, земля загортає воду). Об'єктивний світ пізнаваний і перебуває в постійному русі й зміні. Людина – частина природи, складова великої тріади Небо – Людина – Земля й перебуває в гармонії з довкіллям.

Серед видатних представників стихійного матеріалізму Стародавнього Китаю був філософ і лікар Ван Чунь (27–97 рр. н.е.), автор полемічного трактату «Лунь хен» («Критичні міркування»). Він визнавав єдність, вічність і матеріальність світу, розвивав учення про «зернисту» (атомістичну) будову речовини, боровся із забобами й упередженнями свого часу, виступав проти даоських ідей безсмертя. «Серед істот, що несуть у своїх венах кров, немає таких, які не вмирали б». Стихійно-матеріалістичні погляди стародавніх китайських філософів сформували підґрунтя традиційної китайської медицини.

Знання про будову людського тіла накопичували з глибокої давнини, задовго до заборони в Китаї розтину тіл померлих (близько II ст. до н. е.), що зумовлено утвердженням конфуціанства як державної релігії. Свідченням цього є збережені анатомічні таблиці пізнішого періоду (VI–VII ст.).

Як зазначено вище, уявлення про хвороби і їх лікування в Стародавньому Китаї мало натурфілософську основу. Здоров'я розуміли як результат рівноваги інь і ян та п'яти стихій (у-сін), а хворобу – як порушення їхньої правильної взаємодії. Різні співвідношення таких порушень

об'єднували в кілька синдромів, які поділяли на дві групи: синдром надлишку – ян і синдром дефіциту – інь. Різноманіття недуг пояснювали широтою взаємодії організму з оточенням і довкіллям, особливостями самого організму (у трактаті «Ней-цзін» описано п'ять темпераментів), тривалим перебуванням в одному з емоційних станів (гнів, радість, печаль, роздуми, смуток, побоювання й страх) та рештою природних причин.

Діагностика в Стародавньому Китаї передбачали такі методи обстеження хворого: огляд шкіри, очей, слизових і язика; визначення загального стану й настрою хворого; вислуховування звуків, що виходять з тіла людини, встановлення його запахів; докладне опитування пацієнта; дослідження пульсу; натискання на активні точки. За традицією, такі методи запровадив легендарний лікар Бянь Цюе (Цінь Юежень) (орієнтовно 407–310 рр. до н. е.). Історичні хроніки Ханьської династії оповідають про чудесні зцілення, які здійснювали Бянь Цюе та його учні, майстерно застосовуючи голковколання й припікання, масаж і місцеві лікарські засоби.

Одним з найбільших досягнень медичної думки Стародавнього Китаю є уявлення щодо колообігу крові, викладене в давньому філософсько-окультному трактаті «І цзін» («Книга змін», «Канон змін»). Лікарі Стародавнього Китаю дійшли таких висновків емпіричним шляхом (у Європі науково обґрунтовану теорію кровообігу сформулював 1628 року В. Гарвей). Оглядаючи хворого, китайські медики вивчали пульс не менше ніж у дев'яти точках і розрізняли до 28 його видів, з них основними вважали десять: поверхневий, глибокий, рідкісний, частий, тонкий, надмірний, вільний, в'язкий, напружений, поступовий. Давній метод пульсової діагностики, який постійно вдосконалювало багато поколінь лікарів, згодом оформлено в струнke вчення про пульс, яке стало вершиною діагностики в Стародавньому Китаї. Найповніше це вчення викладено в 10-томній праці «Мо цзін» («Канон пульсу») відомого китайського лікаря Ван Шухе (180 / 210–270 / 285).

За межами Стародавнього Китаю вчення про пульс поширилося відносно пізно. У стародавніх індійських трактатах Чараки і Сушрути про пульс не згадано. Цей факт пояснюємо відносно пізнім встановленням взаємних контактів між Китаєм і Індією. У середньовіччі метод пульсової діагностики поширився Середньою Азією. Теоретичне обґрунтування дослідження пульсу в «Каноні лікарської науки» Ібн Сіні (Авіценни) (980–1037) багато в чому схоже з положеннями давньої китайської медицини.

Прикметною особливістю традиційної китайської медицини є чжень-цзю-терапія. Емпіричні коріння методу сягають глибокої давнини, коли було помічено, що уколи, порізи або поранення в певних точках тіла призводять до зцілення деяких недуг. Наприклад, стиснення центральної ямки верхньої губи дозволяє вивести хворого зі стану непритомності, а введення голок біля основи першого й другого пальців з тильної сторони кисті руки виліковує від безсоння. Так, на основі тривалих спостережень лікарі Стародавнього Китаю дійшли висновку про існування «життєвих точок», подразнення яких сприяє регуляції життєвих процесів. Медики вважали, що через отвори, зроблені в «життєвих точках», відновлюється порушена рівновага інь-ян. Ян виходить із тіла хворого в разі його надлишку чи входить у тіло в разі його нестачі, у результаті чого недуга минає. Історичні хроніки династії Хань повідомляють про окремі випадки успішного застосування голкотерапії лікарями Бянь Цюе, Фу Вен, Хуа То.

Перший докладний виклад теорії й практики цього методу наведено в трактаті «Ней-цзін», зокрема в другій його частині – «Лін шу» («Канон акупунктури»), де описано «життєві точки», канали, уздовж яких вони розташовані, колющі знаряддя, голки й методи їх уведення, показання та проти-показання для застосування акупунктури й припікання. У III ст. лікар Хуан Фумі (215–282) систематизував досягнення в галузі чжень-цзю за попередні століття у значній за об-

сягом компілятивій праці «Цзя і Цзін» («Канон основ»), який залишався головним джерелом знань у цій сфері до XI ст.

Перші голки для акупунктури були кам'яними, згодом – з кремнію або яшми, кістки, бамбука, пізніше і з металів: бронзи, срібла, золота, платини й нержавійної сталі. З розвитком цього методу вироблено спеціалізацію голок та розподіл їх на види.

Розмаїття голок підтверджує широту методу голковколювання в Стародавньому Китаї: його застосовували для лікування й запобігання хворобам, для знеболювання під час операцій, а також у поєднанні з масажем і методом припікання, тобто тепловим впливом на «життєві точки» за допомогою запаленої цигарки, начиненої сухим листям лікарських рослин. Для цього найчастіше використовували рослину мокса (укр. полин звичайний; лат. *Artemisia vulgaris*). Причому вважали, що ефективність мокси з часом зростає. Так, для лікування припіканням хвороби, яка тривала сім років, рекомендували моксу, зібрану три роки тому.

У Стародавньому Китаї існувало кілька методів припікання. Пряме припікання здійснювали, наближаючи запалену цигарку до тіла. За методу непрямого припікання цигарка була на певній відстані від точки впливу, між цигаркою й тілом поміщали лікарські речовини. Припікання теплими голками поєднувало в собі й голкотерапію, і припікання: цигарку закручували навколо голки й запалювали, коли голка перебувала в тканинах. У такий спосіб досягали комбінованого ефекту (дія голки й лікарської рослини, що тліє).

Зцілювання лікарськими засобами в Стародавньому Китаї досягло високого рівня. Стародавні китайські лікарі використовували органи тварин для лікування важких захворювань, створивши цим гомеопатичну органотерапію. Препарати з печінки, нирок і легень використовувалися для приготування ліків, які впливали на відповідні органи людини. Шлунки курей прописували при шлункових захворюваннях, яєчка тварин – для лікування імпотенції, сперму молодих самців і їхні тканини використовували як

відновлювальні ліки, тканину плаценти – для полегшення пологів.

З традиційної китайської медицини до світової практики ввійшли: з рослин – женьшень, лимонник, камфора, чай, ревінь, смола; з продуктів тваринного походження – панти оленя, печінка, желатин; з мінеральних речовин – залізо, ртуть, сірка тощо. 502 року створено першу з відомих у світі китайську фармакопею, у семи книгах якої вміщено опис 730 видів лікарських рослин. У Стародавньому Китаї функціонували установи, які нині називаємо аптеками. Утім основні праці про лікарські засоби написано в Китаї в добу Середньовіччя – період розквіту традиційної китайської культури й медицини. Перші спеціальні медичні школи в Китаї також організовано в добу Середньовіччя (з VI ст.). До того знання з традиційного лікування передавали нащадкам або вузькому колу посвячених. Китайські лікарі черпали мудрість у предків, давнє мистецтво передавали від батька до сина, від майстра до учня.

Розвиток оперативного лікування в Стародавньому Китаї (як і розтин людських трупів) обмежували релігійні заборони, що встановили з поширенням конфуціанства як державної релігії. Знанням хірургом Стародавнього Китаю визнано Хуа То (145–208), який уславився як майстерний діагност, знавець чжень-цзю терапії. Він успішно лікував переломи, робив операції на черепі, грудній і черевній порожнинах. В одній зі стародавніх китайських книг описано випадок одужання хворого, якому Хуа То видалив частину селезінки. Для знеболення під час операцій Хуа То застосовував вино з додаванням конопель, мандрагору, а також метод голковколювання, досягаючи бажаного результату введенням однієї або двох голок.

Важливим напрямом стародавньої китайської медицини було запобігання хворобам. Ще в трактаті «Ней-цзін» зазначено: «Завдання медицини полягають у тому, щоб виліковувати хворих і зміцнювати здоров'я здорових».

З давніх-давен важливими лікувально-запобіжними заходами в Стародавньому Китаї були: масаж, лікувальна гімнастика У-сін (гра п'яти звірів), заснована на удаванні лелеки, мавпи, оленя, тигра й ведмедя дихальна гімнастика, яку використовували для збереження здоров'я й досягнення довголіття.

Китайські хроніки повідомляють про благоустрій давніх міст (бруківка, каналізація, водопостачання). Наявні відомості про впровадження варіоляції для запобігання захворюванню віспою. За переказами, у XII ст. до н. е. під час епідемії віспи китайські лікарі намагалися запобігти поширенню захворювання втиранням у ніздрі здорових дітей кірочок віспяних пустул (дівчаткам – у праву ніздрю, а хлопчикам – у ліву).

Маємо підсумувати, що традиційна китайська медицина тривалий час розвивалася ізольовано від решти цивілізацій. Наприклад, до Європи відомості про неї дійшли лише в XIII ст. Основні теоретичні положення давньокитайської медицини витримали випробування часом і в основних своїх рисах зберігаються протягом трьох тисячоліть. У сучасному глобалізованому світі традиційна китайська медицина відіграє дедалі більшу роль. Наукове вивчення її спадщини має важливе значення для подальшого поступу медицини.

* * *

Оглянувши розвиток лікувальної справи в державах стародавнього світу, маємо підстави узагальнити й виокремити провідні тенденції історії медицини давніх цивілізацій людства:

- винайдення писемності (з IV тисячоліття до н. е.) і створення (кінець III тис. до н. е.) перших текстів медичного змісту;
- формування двох напрямів лікування: емпіричного, заснованого на практичному досвіді народу, і культового (теургічного), заснованого на релігійних віруваннях;
- розвиток уявлень про походження хвороб (природні, морально-етичні, релігійно-містичні);
- підготовка лікарів (сімейна традиція, навчання в загальних школах при храмах);

- створення найдавніших санітарно-технічних споруд; розвиток гігієнічних навичок;
- вироблення засад медичної етики;
- взаємозбагачення й запозичення в галузі медицини й лікування як наслідок міжкультурного діалогу давніх цивілізацій.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Розкрийте підходи до медицини, які було сформовано в Стародавньому Єгипті.
2. Поясніть, навіщо лікар промовляв фразу «хвороба, яку я лікую / не лікую».
3. Обґрунтуйте власну думку, чим зумовлено тісний зв'язок міфореелігійних уявлень і лікувальних практик у цивілізаціях Стародавнього Сходу.
4. Вкажіть прикметні риси лікування Стародавньої Месопотамії.
5. Схарактеризуйте соціальний статус лікаря у цивілізаціях Стародавнього Сходу.
6. Сформулюйте підходи до лікування у Стародавній Індії.
7. Розкрийте, у чому, на вашу думку, полягали особливості медицини Стародавнього Китаю.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ПЕРСОНАЛІЇ МЕДИКІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА ВИБОРОМ СТУДЕНТА):

Бянь Цюе (Цінь Юежень) (орієнтовно 407–310 рр. до н.е.); Сима Цянь (145–86 рр. до н. е.); Ван Чунь (27–97); Соран (98–138); Хуа То (145–208); Ван Шухе (180/210–270/285); Хуан Фумі (215–282); Сушрута, Чарака.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

В папірусі Еберса, як і у всіх інших, не знаходимо імен авторів, зміст подається як одкровення вищих сил. Безіменний автор папірусу Еберса починає його так: «Я прийшов з міста Сонця, де мудрі вчителі навчали мене різних секретів. Я походжу з міста Саїса, де матері-богині навчали і допомагали мені. Бог Тот дав мені слово виганяти недуги всіх богів і смертельні страждання людського роду».

«Кожний лікар, який торкається голови, потилиці, рук, долоні, ніг – всюди торкається серця, оскільки від нього йдуть судини до кожного члена».

«Якщо ти досліджуєш хворого, що терпить, мучиться запором, і знаходиш у нього таке: він зле себе почуває, коли поїсть, його живіт збільшується в об'ємі, серце втомлюється при ходьбі, як у людини, що хвора на запалення заднього проходу, запропонуй хворому лягти і досліди його. Якщо ти знайдеш, що тіло його гаряче, а живіт твердий, скажи йому: у тебе недуга печінки та призначай йому проносний засіб. Після того, як це вже подіяло, ти знайдеш, що правий бік живота гарячий, а лівий холодний, скажи хворому: твоя недуга на шляху вилікування. Відвідай хворого знову. Якщо ти знайдеш все тіло його холодним, скажи так: твоя печінка розділилася й очистилася, ліки пішли тобі на користь».

«Якщо ти досліджуєш хворого, який мучиться болем у шлунку і часто блює, і знаходиш здуття передньої частини, якщо його очі запалі, ніс загострився, – ти тоді скажи: це гнильне бродіння екскрементів. Ти приготуєш засіб у складі білої пшеничної муки, полину у великій кількості та додаси часнику і зробиш клізму хворому з тваринним жиром і пивом, щоб відкрити шлях його екскрементам».

З папірусу Сміта: «Якщо ти знаходиш хворого з руками й ногами, що втратили відчуття, напруженим статевим членом, сеча краплями без перерви, – ти кажеш: це випадок зміщення хребців шиї».

Питання: Про що свідчать вищенаведені записи в папірусі? Як визначають сутність недуги? Чи можете ви встановити попередній діагноз? Яку травму описано в папірусі Сміта?

Геродот «Історія» (фрагменти)

«Єгиптяни... п'ють тільки із мідних посудин, які кожний день чистять. Плаття носять полотняне, завжди свіжовипране, і це складає для них предмет великого піклування. Обрізають себе заради чистоти, надають перевагу більше охайності, ніж красі. Жерці через день стрижуть собі волосся на всьому тілі для того, щоб не мати ні вошей, ні будь-якої пакості під час служіння богам. Одяг жерців тільки полотняний, а взуття із папірусу. Миються два рази на день і два рази на ніч».

«Спосіб життя єгиптян ось який. Шлунок свій вони очищають кожний місяць три дні поспіль, приймаючи проносні засоби, і зберігають здоров'я за допомогою блювотних засобів і клістирів. Адже, на їхню думку, все людські недуги походять від їжі. Взагалі ж єгиптяни, за винятком лівійців, найбільш здоровий народ у світі, що залежить, на мою думку, від клімату (адже там немає зміни пір року). Дійсно, [кліматичні] зміни приносять людям більшість недуг, особливо зміна пір року».

«Лікарський фах розділений у них таким чином, що кожен лікар лікує тільки одну визначену хворобу, а не декілька. Тому всюди у них повно лікарів; одні лікують очі, другі – голову, треті – зуби, четверті – шлунок, п'яті – внутрішні хвороби».

Питання: Як оцінює Геродот рівень гігієни в Стародавньому Єгипті? Чи має рацію Геродот, вважаючи єгиптян найбільш здоровим народом? Відповідь обґрунтуйте.

МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ

Уривок з тексту клинописної таблички, виявлено під час розкопок міста Ніппура.

Рецепт 12. Просіяти і ретельно перемішати потовчений панцир черепахи, пагони рослини нага (з нього добувають

соду), сіль [i] гірчицю; омита [хворе місце] міцним пивом [i] гарячою водою; розтерти [хворе місце] цим [приготованим складом], після чого натерти рослинним маслом [i] обкласти розтертими в порошок голками ялиці.

Приклад несприятливого прогнозу асуту: «Якщо людина так страждає від жовтяниці, що її хвороба дійшла до центру очей... це людина болю, весь хворий, він протягне недовго і помре».

Набір лікарських засобів ашіпу: «25 ліків, щоб звільнитися від чаклунства» або «розтовчи траву шавлію та змішай її з олією; тричі вимови заклинання і поклади на зуб».

Заклинання «Замовляння проти зубного болю» представляє собою високохудожній літературний твір Стародавньої Месопотамії, тому наводимо його повністю.

*«Коли Ану створив небо,
Небеса сотворили землю
Земля сотворила ріки,
Ріки створили протоки
Протоки створили болота,
Болота хробака створили.
Відправився хробак до Шамашу, плачучи,
Перед богом Еа течуть його сльози
Що ти виділиш мені на прожиток?
Що ти виділиш мені для смоктання?
Стиглий інжир
І сік абрикоса.
«Для чого мені інжир, і сік абрикоса
Серед зубів дозволь оселитися,
Зроби щелепу моїм житлом.
Кров із зуба смоктати я буду,
буду гризти я коріння зубів»
Зачепи вістря, схопи за корінь!
Сам собі, хробаче, обрав ти таке!
Нехай уб'є тебе Еа
Рукою могутньою!»*

Текст з таблички, знайденої в бібліотеці Ашшурбаніпала: «Забороняється йти попереду людини, на яку накладено заборону або дозволяти тому, хто знаходиться під заборонаю, йти попереду себе, спати на ліжку, сидіти в кріслі, їсти або пити з посуду, що належить такій людині».

Питання: Дайте власний коментар до сутності замовляння проти зубного болю. На що спрямовані обмежувальні заходи, про які йдеться в тексті таблички з бібліотеки Ашшурбаніпала?

Деякі параграфи Законів Хаммурапі торкаються правових аспектів діяльності лікарів. У випадку успішного лікування вони отримували досить високі винагороди:

221. Якщо лікар зростив зламану кістку[у людини] або жвилікував хворий суглоб, [то] хворий повинен був заплатити лікарю п'ять сиклів срібла.

222. Якщо це син мушкенума [то] він повинен заплатити три сиклі срібла.

223. Якщо[це] раб людини,[то] господар раба повинен заплатити лікарю два сиклі срібла.

У добу Хаммурапі за один сикль срібла (приблизно 8,4 г) можна було купити 300 літрів зерна. Згідно з нормами споживання того часу чоловікові потрібно було на рік біля 550 літрів зерна (ячмінь) із розрахунку 1,5 літра на день (м'ясо їли лише під час обряду приношення жертви). Для жінок і дітей норми зерна були вдвічі менші. Таким чином, п'ять сиклів срібла складали досить велику суму: на них можна було цілий рік годувати кількох людей.

За суворості Законів Хаммурапі настільки висока плата лікарю за лікування зумовлена зі значним ризиком професії медика через звичай «таліону» (відплата рівним за рівне: око за око, зуб за зуб). У випадку несприятливого результату лікування лікар піддавався суворому покаранню.

218. Якщо лікар зробив вільній людині глибокий надріз бронзовим ножом і [цим] умертвив цю людину, або зробив надріз в області nakkaptu (брови або скроні) цій людині бронзовим

ножем і [тим] занапастив око людини, йому потрібно було відтяти руку. «Глибокий надріз бронзовим ножом» у цій частині голови могли виконувати в різних випадках (при абсцесі, нагноєнні рани тощо), що завжди було пов'язано зі значним ризиком пошкодити око, судини чи нерви, особливо за відсутності відповідних анатомічних знань у вавилонян. Саме тому за позитивного результату лікар отримував високу винагороду.

215. Якщо лікар зробив вільній людині глибокий надріз бронзовим ножом в оці людини чи зробив надріз області *riskkartu* (брови або скроні) цій людині бронзовим ножом і врятував око людини, то він повинен отримати десять сиклів срібла.

216. Якщо хворий – мушкенум, то він платить п'ять сиклів срібла.

217. Якщо хворий – чийсь раб, то господар раба платить лікарю два сиклі сріблом.

Питання: Які операції могли виконувати хірурги Стародавньої Месопотамії? Прокоментуйте підходи до оплати послуг лікаря у тогочасному суспільстві?

Геродот «Історія» (фрагменти)

197. «Є у вавилонян ще й інший дуже розумний звичай. Страждаючого певною недугою вони виносять на ринок (у них же немає лікарів). Перехожі дають хворому поради [про його хвороби] (якщо хто-небудь з них чи сам страждав подібною недугою, або бачив її в іншого). Потім перехожі радять хворому і пояснюють, як самі вони зцілилися від аналогічної недуги чи бачили зцілення інших. Мовчки проходити повз хвору людину у них заборонено: кожен повинен питати, у чому його недуга».

Питання: Чи дійсно у Вавилоні не було лікарів? Якщо хворий не міг говорити, то чи був він приречений не одержати медичної допомоги? Описана ситуація свідчить про зародження народної медицини чи загальної взаємодопомоги? Хто зобов'язував перехожих давати поради стражденним?

МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Чарака-самхіта

Глава 9. Про чотири стовпи лікування

1-2. Тепер я подам розділ про чотири класичні стовпи, з яких складається лікування, – так сказав благословенний Атрея.

3. Лікар, ліки, помічник лікаря і пацієнт – це ті чотири стовпи лікування, досконалість яких позбавлять хворого від недуги.

4. Хвороба – це відсутність рівноваги дхату (тканин), здоров'ям же називають рівновагу дхату. Здоров'я – це щастя, хвороба – нещастя.

5. Коли дхату вийшли з рівноваги і настала хвороба, необхідно лікування. Лікуванням називають застосування всіх класичних стовпів лікування (починаючи з лікаря).

6. Досконалість теоретичних знань, значний практичний досвід, вправність і чистота – ось чотири якості лікаря.

7. Достатня кількість, ефективність, різноманітність лікарських форм і належний склад – такі чотири властивості ліків.

8. Знання про те, як доглядати за хворим, вправність, відданість і чистота – такі чотири якості помічника лікаря.

9. Хороша пам'ять, слухняність, безстрашність і вміння розповісти лікарю про все, що пов'язано з хворобою – такі якості пацієнта.

10. Такі шістнадцять якостей, що зумовлюютьвилікування, але якості лікаря – головні, бо він володіє потрібними знаннями про призначення ліків і супровід хворого.

11-12. .... Успіх у лікуванні хворого пацієнта залежить від лікаря. Тому лікар – це головне в лікуванні.

13. ...Три інші основи лікування не приносять користі, якщо немає лікаря.

14. Навіть найсерйозніші хвороби зникають подібно міражу, якщо лікар вправний, і навіть нескладні нездужання стають важкими хворобами, якщо лікар неосвічений, навіть якщо три інші основи лікування були досконалими.

15-16. Краще принести себе в жертву, ніж довіритися неосвіченому лікарю.... Неосвічений лікар, в пільмі власного невігластва, призначає лікування, відчуваючи непевність і страх.

17. Так той, хто вважає себе лікарем, вилікує пацієнта, у якого багато шансів на одужання, але вб'є сотні пацієнтів, результат хвороби яких сумнівний.

18. Тому лише того лікаря, який дотримується чотирьох засад: священних писань, інтуїції, старання і практичного досвіду, – вважаємо здатним врятувати життя хворого.

19. Лікар, який володіє знанням чотирьох аспектів: причини хвороби, симптомів, лікування та попередження хвороби, – кращий з лікарів і гідний допомагати поважним особам у цьому світі.

20-23. Ученість, здоровий глузд, спеціальні знання, хороша пам'ять, відданість Богові і рішучість у дії, – такі шість якостей, для володаря яких немає нічого недосяжного. Ученість, мудрість, практичний досвід і знання, вихованість і добра слава, – досить навіть однієї з цих чеснот, щоб називатися «вайдья». Особа, яка володіє всіма добрими якостями, заслуговує на звання вайдья, який приносить благо всім живим істотам.

24-25. Розум – це зір, а знання священних писань – це світло для очей. Належно наділений цими перевагами лікар не допустить помилки. У лікуванні три інші засади залежать від лікаря, тому зусилля він повинен докладати до того, щоб набути всіх зразкових якостей медика.

26. Дружелюбність і милосердя до хворого, симпатія до видужуючого, спокій перед тим, хто близький до кінця, – таких правил повинен дотримуватись лікар.

Питання: Які вимоги автор трактату висуває до лікаря, до помічника лікаря, до хворого? Як пояснюють в давньоіндійській медицині стан хвороби?

Індійський лікар Чарака стверджував: «Клініка має бути міцною і не піддаватися впливу сильних вітрів. Кожне її приміщення повинно мати доступ чистого повітря... і не зазнавати впливу диму, сонця, сирості чи пилу, неприємних звуків, смаків чи запахів».

Висловлювання лікаря Сушрути: «Лікар, обізнаний з цілющими властивостями коренів і трав – людина; знайомий

із властивостями ножа і вогню – демон; той, хто знає силу молитви – пророк; а той, хто знайомий із властивостями ртуті – бог!»

Як хірург, Сушрута вимагав від своїх учнів поглибленого вивчення медицини в цілому. У своєму трактаті він стверджував: «Лікар, якому бракує знань з певної сфери цього фаху, подібний до птаха, без одного крила».

У трактаті Чараки, девізом до якого є його власний афоризм – «для хворих лікар – батько, для здорових – він друг, коли хвороба минула і здоров'я відновилося, він – охоронець», сформовані основні вимоги до осіб, які мають намір присвятити життя медицині.

В учні «годящий індивід спокійний, поважного походження, який не займається ніяким простим ремеслом, має правильні очі, рот, ніс і хребет, тонкий, червоний і чистий язик, правильні зуби і губи, не гугнявий, з твердим характером, безкорисний, розумний, який володіє розсудливістю і гарною пам'яттю, загалом талановитий і походить із сім'ї лікарів, чи, зрештою, спілкується з лікарями, любить істину, без вад органів чи чуттів, скромний, простий в одязі, охайний, незапальний, добропристойний, набожний, метикуватий і спритний, старанний у навчанні, який прагне до засвоєння як теоретичних, так і практичних знань, нежадібний і неледачий, який бажає блага всім істотам, дотримується всіх настанов свого вчителя і відданий йому. Хто має такі якості, його називають учнем».

Майбутній лікар повинен «безкоштовно лікувати і забезпечувати брамінів, учителів, бідних, своїх друзів і сусідів, людей набожних, сиріт та іноземців, які перебувають далеко від своєї батьківщини». Навпаки, «він має відмовляти у медичній пораді тим, хто вбивав на полюванні тварин і ловив птахів, також і засланням, і злочинцям... він повинен з душею піклуватися про лікування хворого, навіть ризикуючи власним життям, він не має права зробити боляче ближньому і ніколи, навіть подумки, ображати дружину іншого, а також зневажати його майно. Зовні і в одязі він має бути простим, не бути п'яницею і триматися подалі від поганого товариства. Його мова має бути

ніжною, приємною, обдуманною і правдивою. Нехай він відповідає місцю і часу, практикується в міркуваннях і постійно прагне поглиблювати та розширювати свої знання. Коли лікар у супроводі знайомого, входить до житла хворого, він має постати гарно одягненим, схиливши голову, розмірковуючи, з поважною поставою, дотримуючись шанобливості. Його слова, думки і почуття мають бути звернені тільки на лікування пацієнта... Про події в будинку не варто розголошувати, недозволено також повідомляти про загрози передчасної смерті хворого, це може нашкодити йому чи кому-небудь... Навіть широко поінформований лікар ніколи не повинен вихвалитися своїми знаннями. Багато хто навіть від здібного лікаря відмовляється, якщо він полюбляє вихвалитися. І медицину воістину не так легко опанувати. Тому нехай кожний студіює її старанно і постійно.

Проповідь майбутнього індійського лікаря за «Чаракасамхіта»

Якщо ви бажаєте досягнути успіху у своїй діяльності, багатства і слави, і небес після смерті... Ви повинні всією душею прагнути зцілення хворого. Ви не повинні зраджувати своїх пацієнтів навіть ціною власного життя. Ви не повинні пиячити, не повинні робити зло чи мати лихих друзів. Ваша мова має бути приємною. Ви повинні бути розсудливим і завжди прагнути вдосконалювати свої знання. Про те, що відбувається в домі хворого, не варто говорити...нікому, хто, користуючись отриманою інформацією, міг би нашкодити йому чи іншим.

У трактаті Чараки подано також тип медичного шарлатана, який видавав себе за досвідченого лікаря. Подібні люди «під маскою лікарів, на муки людей і ненависного обману тиняються країнами, оскільки влада непильна». Вони «жадібно вишукують випадки для практики. Почувши про хворого, вони поспішають до нього, вихваляють перед ним свої медичні здібності і не втомлюються переховувати помилки лікаря, який його лікує. Вони прагнуть здобути підтримку друзів пацієнта шляхом певної уваги, лестощів і намовлянь та прославляють

власну невибагливість. Якщо вони і беруться за лікування, то відвідують у будь-який час. Щоб приховати власне незнання і невміння вилікувати недугу, вони приписують свій неуспіх тому, що пацієнт не мав потрібних засобів чи догляду і не поводив себе належно. Коли ж вони помічають, що хворий може померти, зникають. Контактуючи з простолюдом, вони вміють вихвалити своє мистецтво перед необізнаними, будучи профанами – принизити знання дійсно компетентних лікарів. Зустрічей з освіченими людьми вони уникають, як подорожній уникає небезпеки густого лісу».

Витяги з законів Ману

Ніколи не варто вживати їжу...хворих, ні таку, на якій виявилось волосся чи комахи, яку зачепили ненавмисно ногою, ні покльовану птахами, ні якої торкався собака.

Потрібно віддаляти подалі від житла сечу, воду, використану для омивання ніг, залишки їжі і воду, використану при очисних обрядах. Уранці треба одягнутися, викупатися, почистити зуби, натерти очі колліріумом і вшанувати богів.

***Питання:** Проаналізуйте знання і навички давньоіндійського лікаря. Визначте основні принципи медичної етики давньоіндійського лікаря. Розкрийте сутність етичних чинників, представлених у медицині Стародавньої Індії.*

Санскари, які здійснювали до народження дитини

Час здійснення. Найкращим часом для зародження нового життя вважали період з четвертої по шістнадцяту ніч від початку місячних. (Ману, III, Яджнавлк'я, I, 79) Жінку до четвертої ночі розглядали як недоторкану для чоловіка, і, муж, який відвідував її, вважався збезчещеним і винним у вбивстві зародку, оскільки його сім'я виливалося даремно. Для зачаття дитини призначались тільки ночі, а денний час заборонявся. Підставою для цього було уявлення, що життєві сили того, хто живе з дружиною вдень, зникають.

Вірили також, що стать майбутньої дитини визначалась тим, в яку за ліком ніч відбулося зачаття. Для того, щоб народився хлопчик, ніч мала бути парною, а щоб народилася дівчинка – непарною. В окремі дні місяця зачаття заборонялося. Приміром одинадцятий і тринадцятий день, які призначали для релігійних обрядів, і тому уникали статевих зносин.

Священний і необхідний обов'язок. Відвідування дружини в сприятливий для зачаття час було священним обов'язком кожного одруженого чоловіка. Ману (III, 45) велить: «Бути вірним своїй дружині та приходити до неї кожний раз у відповідний період. Парашара не тільки приписує такий обов'язок, але й оголошує його не виконання гріхом. Так само дружина була зобов'язана приходити до чоловіка, коли очищалася від місячних». Парашара зазначає: «Жінка, яка очистилася, і не йде до свого чоловіка, у наступному народженні буде свинею». «Яма-сміті» йде ще далі і радить для неї покарання: «Нехай вона буде залишена після того, як посеред села її звинуватять у загубленні зародку». В давнину індійці не боялися розширення сім'ї, і народження якомога більше дітей вважали релігійною заслугою. Чим більше дітей, тим щасливіші предки на небі, які отримують рясну їжу від своїх потомків. Борг предкам можна було сплатити тільки народженням дітей, а відсутність продовжувачів роду вважалось гріхом».

Пумсавана (обряд, який мав забезпечити народження хлопчика).

Як тільки факт зачаття було встановлено, над дитиною у череві матері здійснювали санскара пумсавана. Ведійські гімни, які читали за такої нагоди, вихваляють народження сина (Атхарваведа, III, 23.3). Чоловік звертався до дружини так:

*Нехай увійде зародок – хлоп'я у твоє лоно,
Як стріла в колчан!
Нехай народиться тут герой,
Син у тебе десятимісячний!
Хлопчика, сина народи, сина народи!
Після нього нехай народиться (ще хлопчик)!*

*Нехай ти будеш матір'ю синів
народжених і тих, що народиш!*

Ми достеменно не знаємо, який саме обряд здійснювали, проте вищенаведені вірші засвідчують, що молитви супроводжували певний урочистий акт. Вагітній жінці давали також якусь лікувальну траву, при цьому читали вірш:

*Рослини, у яких Небо – батько,
Земля – мати, а Океан був корінь,
Божественні трави нехай допоможуть тобі,
Щоб ти знайшла сина.*

Ритуал і його значення. Зміст санскари виражався в її головних елементах. Вона мала здійснюватися, коли місяць перебував у чоловічому розташуванні світил. Це повинно було сприяти народженню хлопчика. Капати сік баньянового дерева вважали корисним, щоб запобігти викидню і забезпечити народження хлопчика. Згідно з медичним трактатом Сушрути, баньянове дерево має властивості видаляти всі види ускладнень під час вагітності, наприклад, печію, надлишок жовчі тощо. Там же рекомендовано: «Потрібно розтерти з молоком одну з перелічених трав: сулакш-мана, баташунга, сахадеві і вишвадева, – нехай закрапає чотири краплі в (праву) ніздрю вагітної жінки заради народження сина. Вона нехай не виливає сік». Закапування ліків у ніс – типовий засіб індійської медицини. Тому, зрозуміло, що ритуал, який рекомендував його, ґрунтувався на медичному досвіді народу. Розміщення тарілі з водою на колінах було символічним дійством. Посудина, наповнена водою, означала життя і дух майбутньої дитини. Дотик до живота символізував піклування про майбутню матір, щоб зародок був здоровий і щоб не було викидня. Гімн, який при цьому читали, висловлював бажання, щоб народився гарний малюк.

Симантоннаяна (розділення волосся)

Третьою санскарною, яку здійснювали для зародка була симантоннаяна (обряд, за якого волосся вагітної жінки проділяли (розчісували на проділ).

Мета санскари була частково забобонною, частково практичною. Вірили, що жінка під час вагітності зазнавала напад злих духів, і, щоб їх відігнати, потрібно було здійснити обряд. «Ашвалаяна-сморіті» зберегла таке вірування. Релігійною метою санскари було забезпечення благополуччя матері і довгого життя майбутній дитині. В основі обряду лежали також уявлення індійців у галузі фізіології, те, що з п'ятого місяця вагітності формується свідомість майбутньої дитини. (Сушрута. Шарірастхана, 33). Тому вагітна жінка повинна була виявляти особливе піклування, щоб полегшити цей процес, уникаючи будь-якого фізичного занепокоєння зародка. Цей факт символічно втілювався в розділенні її волосся.

Церемонії. Розташування планет, за якого здійснювали санскару, мало бути чоловічим. Мати була зобов'язана поститися в цей день. Власне ритуал починався з попередніх обрядів, а саме матрипуджи, нандишраддхі та жертвувань Праджапаті. Потім дружина сідала на м'яке сидіння на захід головою, а чоловік зачісував її волосся назад, тримаючи в'язку гілок дерева удумбара з парним числом неспілих плодів, три в'язки трави дарбха, голку дикобраза, на якій було три білих плями і веретено з прядивом. При цьому він читав мантру. Була також поширена практика нанесення червоної цяти на лоб жінки з метою відлякування демонів. Після розчісування чоловік прив'язував гілку удумбари до шиї дружини шнуром з трьох скручених ниток зі словами: «Це дерево багате соком. Подібно дереву, багатому соком, будь ти плідною». Окремі джерела рекомендують замість гілки удумбари паростки ячменю. Ця церемонія символізувала плодовитість жінки, про що свідчили численні плоди гілки удумбари і зерна в ячмінному колосі. Далі чоловік просив дружину поглянути на страви з рису, сезаму і масла (гхі), щоб вона побачила в них нащадків, худобу, добробут і довге життя чоловіка. Мати зберігала мовчання до поки на небі не з'являлися зірки. Потім вона торкалася ікри ноги (дія, яка мала забезпечити народження хлопчика) і могла порушити мовчання.

Обов'язки вагітної. Ці обов'язки можна класифікувати на три групи. Перша заснована на забобонах, що злі духи прагнуть нашкодити вагітній жінці, і тому її потрібно захищати від них. Друга група містила правила, які оберігали вагітну від фізичного перевантаження, третя – була розрахована на те, щоб зберегти фізичне і духовне здоров'я матері. «Падма-пурана» (V, 7, 41-47) про обов'язки вагітної жінки: вона не повинна сидіти на гною, на жезлі, на товкачі та ступці. Вона не повинна купатися в річці, не повинна входити у занедбаний дім, не повинна сидіти на мурашнику і повинна уникати душевного хвилювання. Вона не повинна креслити на землі нігтями, вугіллям чи попелом. Вона не повинна весь час спати чи дрімати, повинна уникати напруження, вона не повинна торкатися лущиння, вугілля, попелу та черепа. Вона повинна уникати сварок у своїй сім'ї та каліцтв своїх членів. Вона не повинна залишати своє волосся нечесаним і залишатися нечистою. Під час сну не повинна лежати головою на північ і вниз головою, бути оголеною, стурбованою та з мокрими ногами. Вона не повинна вимовляти непристойні слова і занадто багато сміятися. Завжди зайнята добрими справами, нехай шанує свекра та свекруху і буде щасливою, бажаючи своєму чоловікові благополуччя.

Обов'язки чоловіка. Першим обов'язком чоловіка було виконання бажань своєї вагітної дружини. Відповідно до Яджнавалк'є (III, 79), через невиконання бажань вагітної жінки зародок стає нездоровим – він чи деформується, чи випадає. Тому потрібно виконувати все, що вона бажає. «Ашвалаяна-сморіті» викладає інші обов'язки чоловіка: «Після шостого місяця вагітності нехай він уникає стрижки волосся, співжиття із дружиною, паломництва і здійснення шраддхи. «Калавідхана» забороняє «участь у похоронній процесії, стрижку нігтів, участь у війні, будівництво нового дому, далеку подорож, шлюб у родині, купання в озері, оскільки це скорочує життя чоловіка вагітної жінки».

Медичні показання. Викладені правила про збереження здоров'я вагітної жінки були засновані на медичних уявленнях індійців. Сушрута (Шарірастхана, 2). пропонує такі запобіжні

заходи: «З початку вагітності нехай вона уникає співжиття, напруження, страху, сну в день, неспання вночі, не піднімається на візок, не сидить, як півень, уникає послаблюючого, кровопускання, затримки сечовипускання і випорожнення кишечника. Таким чином, виявляли турбота про збереження фізичного і духовного здоров'я вагітної жінки.

МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Найбільш поширені в китайських медичних трактатах етичні афоризми: «Ти не можеш позбутися занепокоєння, доки не знаєш причини»; «нестриманість в їжі породжує хворобу, нестриманість думки підриває розум»; «коли ти вивчаєш хворобу, вивчи спочатку свій розум»; «людське тіло схоже на тіла будь-яких тварин, але розум людини вищий від будь-якого творіння»; «щоб завершити створене недостатньо і ста років, але для зруйнування одного дня більш, ніж достатньо»; «жодну людину не можна вважати хорошим лікарем, якщо вона сама не була хворою»; «воістину гарні ліки завжди гіркі на смак»; «коли ти в небезпеці, знай: один лікар виліковує, два лікарі вбивають»; «тебе не зможуть добре вилікувати, якщо ти приховаєш свою хворобу»; «щоб перевірити – чи спроможний лікар, не приховуй свої симптоми»; «рецепт хороший, але ліки погані»; «людина вищого ґатунку, не схильна до державної служби, займається медициною»; «щоб стати хорошим лікарем, потрібно зламати три руки три рази».

Питання: Подайте власне пояснення наведених медичних афоризмів.

Уривки з трактату «Ї цзін»

«Судини з'єднуються між собою по колу. В ньому немає ні початку, ні кінця...Кров у судинах циркулює безперервно і колоподібно, а серце господарює над кров'ю».

«Без пульсу неможливий розподіл крові по великим і малим судинам. Саме пульс зумовлює кровообіг крові і «пневми»

...Подивившись вперед, оглянься назад – все йде від пульсу. Пульс – це внутрішня сутність ста частин тіла, найтонше вираження внутрішнього духу...».

Цань Гун (Ціан Юй-і) (267–215 до н.е.) – один із перших видатних учених-послідовників «Ней-цзін», який першим почав записувати історії недугів пацієнтів.

Захворіла княгиня з уділу Ци. Мене до неї покликали. Я досліджував її пульс і сказав, що шкідливий вітер вселився до неї в сечовий міхур. Внаслідок цього утруднено випородження сечі і вона має червоний колір. Я дав їй хо-ци-тан. Після першого вживання сечовипускання поправилось, після другого хвора зовсім одужала. Вона захворіла наступним чином: спітнівши, вона вийшла з дому освіжитися, зняла сукню і ніжилася на сонці; мабуть, вітер охопив її. Я діагностував хворобу за пульсом, досліджуючи цунь-коу легеневої артерії, і виявив, що воно не спокійно. Це свідчило про наявність духу вітру. Пульс, відповідний нирці, був ненормальним, він був великий і швидкий, що вказувало на вселення духу вітру саме в сечовий міхур, на внутрішній жар і червону сечу.

Питання: Чим, на вашу думку, хворіла княгиня з уділу Ци? Які методи діагностики використовував лікар?

Оповідь про фаховість лікаря Бянь Цюе

Як свідчать «Історичні записки» («Шицзи») одного разу Бянь Цюе з кількома учнями, перебував у царстві Го. Вони почули, що принц помер! Не володіючи ситуацією, Бянь Цюе йшов по місту і розпитував про подробиці. Опівдні він підійшов до палацу і біля воріт зустрів очільника палацової охорони. Бянь Цюе запитав у нього: «Як помер принц?» Очільник охорони відповів: «Принц раптово і важко захворів, у результаті чого були пошкоджені внутрішні органи, він несподівано знепритомнів і помер».

Утім, зважаючи на власний досвід, Бянь Цюе вважав, що принц насправді не помер і запитав: «Коли він помер?» Очільник охорони відповів: «Захворів вранці й опівдні помер».

Бянь Цюе відчув надію і з повною серйозністю сказав очільнику охорони: «Я – Бянь Цюе. Скажіть вашому князеві, що я можу оживити принца!» Охоронцю було відоме ім'я Бянь Цюе, але він усе ж таки не повірив його словам. Бянь Цюе зітхнув: «Я думаю, що у принца шок. Зараз він непритомний. У нього холодні руки й ноги, слабкий пульс. На перший погляд він здається мертвим, а насправді живий. Зайдіть до палацу і побачите, що зараз принц, як і колись, чує голоси присутніх, крила його носа ще рухаються, його тіло залишається теплим». Очільник охорони тепер уже не сумнівався, настільки відомий був Бянь Цюе, але він таки не вірив, що Бянь Цюе зможе оживити померлу людини. Він одразу передав слова цілителя князю. Князь здивувався і зрадів, наказав провести Бянь Цюе до палацу. Бянь Цюе уважно оглянув колір обличчя принца, визначив його пульс, потім зняв з нього верхній одяг і помацав його груди. Після цього Бянь Цюе ввів голку в точку Байхуей на верхівці голови принца. Після цього принц дійсно прийшов до тями. Бянь Цюе також приготував два види ліків і зробив зігріваючий компрес під пахви. Після цього принц повністю опритомнів і міг сідати в ліжку. Бянь Цюе також залишив ліки для внутрішнього вживання. Через двадцять днів принц повністю одужав. Цей випадок продемонстрував високу медичну майстерність Бянь Цюе. У цій ситуації він використав всі чотири діагностичних методи: огляд, прослуховування і визначення запаху, розпитування, визначення пульсу і пальпація.

Оповідь про зустріч лікаря Бянь Цюе з князем Цай Хуаньгуном

Одного разу Бянь Цюе зустрівся з Цай Хуаньгуном (400–357 рр. до н. е., володар царства Ци). Він стояв і спостерігав певний час за кольором обличчя володаря. Потім Бянь Цюе сказав: «У зморшках вашої шкіри є невелика хвороба, якщо її вчасно не вилікувати, вона посилиться». Цай Хуаньгун відповів: «Про що ти! Я здоровий». Коли Бянь Цюе пішов, Цай Хуаньгун промовив, звертаючись до свого оточення: «Ох, ці лікарі. Завжди люблять лікувати тих, хто зовсім не хворий, а потім вихвалитися своїми заслугами».

Через десять днів Бянь Цюе знову зустрівся з Цай Хуаньгуном. Придивившись до кольору обличчя Цай Хуаньгуна, він сказав: «Ваша хвороба уже у м'язах. Якщо її не лікувати зараз, вона погіршиться». Цай Хуаньгун знову не звернув увагу на його слова. Ще через 10 днів Бянь Цюе побачив Цай Хуаньгуна і попередив: «Ваша хвороба вже досягла шлунку і кишковника, потрібно неодмінно лікуватись». Як ви вже здогадались, Цай Хуаньгун залишив без уваги все сказане.

Знову минуло десять днів, Бянь Цюе знову прийшов до палацу. Щойно він побачив Цай Хуаньгуна, він повернувся і пішов геть. Цай Хуаньгун одразу ж послав людей, щоб вони наздогнали лікаря і спитали, чому він пішов, не сказавши ні слова. Бянь Цюе відповів: «Хворобу в зморшках тіла можна лікувати припарками, хворобу в м'язах голковколанням, хворобу шлунку і кишковника лікують внутрішнім вживанням ліків, а хворобу в кістковому мозку лікують тільки боги, лікарі тут безсилі. Зараз хвороба Цай Хуаньгуна проникла вже у кістковий мозок, тому я не ставив питань». Дійсно Цай Хуаньгун невдовзі після цього помер.

Уривки з трактату, написаного в епоху династії Мін

«Якщо пацієнт серйозно хворий, лікуй його так, як би ти хотів, щоб лікували тебе. Якщо тебе покликали, щоб дати пораду, йди негайно і не відкладай. Якщо тебе просять дати ліки, давай відразу і не питай (пацієнта) багатий він чи бідний. Прагни всім серцем рятувати життя, і тоді твоє власне щастя перебуватиме завжди з тобою. Посеред мороку цього світу будь впевнений у тому, що хтось тебе оберігає. Якщо тебе покликали вилікувати важко хворого, а ти думаєш тільки про те, щоб отримати від пацієнта грошей і твоє серце не сповнене любові до ближнього, будь певен, що посеред мороку цього світу знайдеться той, хто покарає тебе».

Питання: Які засоби діагностики і лікування використовували медики Стародавнього Китаю? Прокоментуйте норми лікарської етики Стародавнього Китаю.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Атхарваведа / пер. Т. Я. Елизаренковой. Москва. 1995. – 573 с.
2. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини. Київ. 2001. – 431 с.
3. Вогралик В. Г., Вязьменский Э. С. Очерки китайской медицины. Москва. 1961. – 190 с.
4. Грицак Е. Н. Популярная история медицины. Москва, 2003. 494 с.
5. Елизаренкова Т. Я. О снах в Ригведе и Атхарваведе. «Стхапа-кашираддха»: сборник статей памяти Г. А. Зографа. Санкт-Петербург. 1995. – С. 209-221.
6. И-Цзин: древняя китайская «Книга Перемен» / пер. с кит. Ю. К. Щуцкого. Москва. 2000. – 270 с.
7. Раздорський І. М., Щавелёв С. П. Нариси історії фармації. Вип. 1. Народження цілителя і його аптеки: стародавні цивілізації. 2006. – Режим доступу: <http://medlit.pp.ua/11688.html>
8. Ковнер С. История медицины. Вып. 1-2. Киев. 1878. – 184 с.
9. Марчукова С. М. Медицина в зеркале истории. Москва. 2003. – 300 с.
10. Опарина А. А. Медицина Древнего Вавилона. Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. – 2016. – № 2. – С. 75-90.
11. Ребрик В. В. Древнеегипетская магия и медицина. Санкт-Петербург. – 2016. – 320 с.
12. Сельченко К. Тайны восточной медицины. Минск. – 1991. – 446 с.
13. Синхараджа Таммита-Дельгода Индия. История страны. Москва. – 2007. – 352 с.
14. Сорокина Т. С. Атлас истории медицины: Первобытное общество. Древний мир. Москва, 1987. – 1168 с.
15. Сятиня М. Л. Історія фармації: навч. посіб. Львів. – 2002. – 660 с.
16. Тарасонов В. М. Символы медицины как отражение врачевания древних народов. Москва. – 1985. – 120 с.
17. Чжу-Лянь. Руководство по современной чжень-цзю-терапии. Москва. – 1959. – 270 с.
18. Чикин С. Я. Врачи-философы. Москва. – 1990. – 384 с.
19. Эрман В. Г. Очерк истории ведийской литературы / отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин. Москва. – 1980. – 232 с.

ЛЕКЦІЯ 2

АНТИЧНІ ТРАДИЦІЇ МЕДИЦИНИ

✓ ЕТАПИ РОЗВИТКУ МЕДИЦИНИ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ.

✓ ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИЧНОЇ СПРАВИ
В РИМСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

✓ ПЕРСОНАЛІЇ РИМСЬКИХ ЛІКАРІВ
І ЇХНІЙ ВНЕСОК У МЕДИЦИНУ.

✓ ЕТАПИ РОЗВИТКУ МЕДИЦИНИ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Поява професійної медицини тісно пов'язана з релігією й міфологією Давньої Греції. Загалом історія медицини відбиває поступ суспільства й культури Давньої Греції в межах таких періодів: 1) передполісний (XI–IX ст. до н. е.); 2) полісний (VIII–VI ст. до н. е.); 3) класичний (V–IV ст. до н. е.); 4) період еллінізму (друга половина IV ст. до н. е. – середина I ст. н. е.). Для кожного з періодів характерні свої особливості розвитку лікувальної практики й медичних знань.

Передполісний період (XI–IX ст. до н. е.) тривалий час називали «гомерівським». Прадавніми джерелами відомостей про медицину є поеми «Іліада» й «Одіссея», у яких Гомер, оповідаючи про часи Троянської війни (XII ст. до н. е.), відзначив наявність у грецькому війську лікарів, яких вельми шанували: «Багатьох воїнів вартий один лікар умілий. Стрілу він вийме і рану присипле корінням цілющим». В «Іліаді» йдеться про двох вправних лікарів – Махаона й Подалірія, які були синами Асклепія.

Асклепій – у грецькій міфології бог лікування (Ескулап – у римлян). Батько дістав його з черева матері за допомогою розтину й віддав на виховання мудрому кентавру Хіронові. Саме під його керівництвом Асклепій здобув навички зцілення. Грецький бог лікування мав дочок, серед яких найвідоміші Гігієя (Здоров'я) і Панакея (Усезцілителька). Від імені першої походить назва розділу медицини – гігієни, а від імені другої – універсального лікувального засобу, що його людство шукає донині, – панацеї.

Асклепія зазвичай зображали в супроводі асистентів (доньок і хлопчика-учня). Неодмінним атрибутом бога медицини є масивний посох, який обвила змія – символ мудрості: «*Estote prudentes sient serpentes*» («Будьте мудрі, як змії»). Образ Асклепія на сьогодні можна побачити переважно на присвячених йому рельєфах, рідше – на гемах і монетах. Також збереглися статуї бога та їхні фрагменти (голова Асклепія з острова Мелос тощо). У середньовіччі Асклепія зображали на мініатюрах медичних і міфологічних трактатів. Його здавна вважали патроном лікарів і аптекарів, а тому часто на книжкових ілюстраціях Асклепій стоїть в аптеці серед ліків та інструментів.

Зародження медицини й окремих її напрямів традиція приписує Асклепію та іншим богам. Зокрема, найважливіший розділ античної медицини, дієтетика, була відома спочатку Пеану¹ й Аполлону, а потім через Асклепій передав її

.....
¹ Пеан – бог-цілитель.

мудрецьям, зокрема Піфагору. На думку Плінія, Піфагор написав першу працю про лікарські трави. Асклепій першим зумів знайти ліки від багатьох гострих і хронічних хвороб, що були не підвладні лікарям.

Полісний період (VIII–VI ст. до н. е.) вирізняється в історії медицини важливими віхами: становленням традицій храмового й світського лікування, а також формуванням філософсько-медичних шкіл.

Головну загрозу життю людини з давніх-давен становили хронічні недуги й важкі травми. В античній традиції лікування ран і хронічних захворювань розглядали як вид медичної допомоги, яку надають, щоб відновити здоров'я пацієнта, після чого він міг повернутися до своєї звичайної діяльності (ремісництво, служба у війську, торгівля тощо). Ідею лікування для продовження людського життя вважали неприйнятною.

Основне завдання медицини – лікувати людей. Для цього потрібні знання й навички, препарати, інструменти і (ще справдана) спеціальне місце. У грецькому контексті таким місцем був храм бога-цілителя Асклепія. Йому поклонялися спочатку переважно в Пелопоннесі й Малій Азії, та поступово культ став загальногрецьким (до VII ст. до н. е.), а особливого значення він набув в Епідаврї, куди по зцілення прибували хворі з усіх куточків Греції. На острові Кос функціонувало відоме святилище Асклепія, лікарів-служителів якого вважали божественними нащадками й називали асклепіадами. Загалом джерела повідомляють про понад 300 асклепійонів.

Варто наголосити, що обов'язковими орієнтирами під час вибору місця для спорудження храмового комплексу були мінеральне джерело, вода якого забезпечувала природне зцілення, і кипарисовий гай (повітря в якому також є цілющим). Зокрема, на території святилища в Епідаврї були три підземні басейни з мінеральними водами, також лазня, бібліотека, гімнасій, стадіон і театр. Таким чином, святилища Асклепія в Давній Греції не були лікарнями в сучасному

розумінні. Вони мали «лікувально-санаторне» призначення. В асклепійонах височіли численні статуї богів-цілителів, пам'ятники на честь знаних лікарів, стели з текстами про випадки успішного лікування.

Паломникам до храмів-асклепійонів радили провести ніч у сусідньому зі святилищем приміщенні. Перш ніж допустити пацієнта до храму, його ретельно оглядали. Обумовлювало це те, що релігійний ритуал унеможлиблював перебування в священних місцях усього нечистого, зокрема пов'язаного з народженням і смертю. Тому породіль і невиліковно хворих, навіть із найвіддаленіших місць Греції, у храми не пускали. Підготовка входу до святилища передбачала харчові обмеження, очисні процедури й ванни. Після цього двері відчиняли й пацієнта проводили до просторого двору (абатону) храмової лікарні. Основними засобами лікування були: застосування ліків, водолікування, гімнастичні вправи. Уживаним методом був так званий «штучний сон» (*Enkoimesis*) – уведення пацієнта в стан сну (гіпнозу чи екстазу) перед статуєю Асклепія для отримання божественного одкровення й допомоги. Сон, який побачив хворий, тлумачили асклепіади. Імовірно, сон викликали за допомогою наркотичного засобу з маку чи іншої рослини або психологічного впливу. Хворий, який досяг зцілення, мав принести подячні пожертви храму.

Маємо констатувати, що ритуал *Enkoimesis* швидко набув популярності серед греків і приносив асклепійонам чималі прибутки. Під час розкопок в Епідаврї знайдено багато зображень вилікованих частин тіла (вотивів). Мармурові, золоті чи срібні, їх приносили в храми як подяку за зцілення.

У VII ст. до н. е. в Греції, а також грецьких колоніях у Південній Італії й на Сицилії існувала традиція світської медицини, представниками якої були лікарі, що їх наймала громада міста-поліса (переважно під час епідемій). Згодом вони стали основними конкурентами асклепійонів. Найранішим свідченням про діяльність громадських медиків

є розповідь Геродота про пригоди лікаря Демокеда з Кротона. Коштом держави наймали лікарів для обслуговування війська під час походів. На громадську службу медиків приймали на конкурсній основі, кандидатури затверджували на зборах громадян. За заслуги перед містом, зокрема в боротьбі з епідеміями, лікарів нагороджували лавровим вінком, у храмах вивішували пам'ятні мармурові плити з переліком їхніх професійних подвигів.

Найпоширенішим типом цілителів у Давній Греції були мандрівні лікарі (періодекти), які ходили від міста до міста, пропонуючи свої послуги. У містах знані медики організовували лікарні (ятреї). Одне з приміщень такого закладу відводили для зберігання ліків і називали *apotheke* (комора, склад). З античної Греції термін «аптека» поширено до багатьох країн світу, він набув інтернаціонального звучання і позначає заклад для виготовлення, зберігання і відпуску лікарських засобів. Зазвичай у Стародавній Греції медицина була фамільним ремеслом і професію лікаря передавали нащадкам.

Подібно до Асклепія, зображуваного в плащі і з дорожнім посохом, лікар завжди мав бути готовий прийти на допомогу нужденному. Типовий грецький лікар, отримавши освіту в одній з відомих медичних шкіл, повертався до рідного міста й починав там практикувати. Визначні медики мали неабиякий авторитет у тогочасному світі, а тому їх часто запрошували до інших регіонів чи країн. Загалом у Давній Греції лікар був звільнений від обов'язків перед державою, до служби державі їх залучали лише в разі епідемії й на час військових походів за власною згодою.

Перші філософсько-медичні грецькі школи виникли на острові Кос, на території Південної Італії (на Сицилії і Калабрії) і в Малій Азії. Найвідомішою була Піфагорійська школа. Піфагор – видатний математик, який увів теорію чисел у природничі науки, до яких зараховували й медицину. Послідовники Піфагора вірили, що числа мають точне значення, особливо 4 і 7. Вони вказували, що Біблія описує

нескінченність як 70 x 7, а довжина синодичного місяця становить 7 x 4, так само як і менструальний цикл (28 днів), 7 x 40 – це повний термін нормальної вагітності. Також піфагорійці вірили, що у випадку передчасних пологів дитина матиме краще здоров'я, якщо народиться на сьомому місяці, ніж на восьмому. До речі, термін карантину (сорок днів) успадкований з Давньої Греції, де це число вважали священним.

Джерела свідчать про організацію медичної школи в Кнідосі (700 р. до н. е.), де працював Алкмен. Там уперше почали застосовувати практику спостереження за хворими. Представники Кнідоської школи прагнули зрозуміти головні причини виникнення недуг, вирізнити форми захворювань, зокрема розробити їх діагностику, що сприяло подальшому розвитку медицини. Кнідоська школа, за свідченням Галена, розрізняла 7 різних захворювань жовчі, 12 – сечового міхура, 4 – нирок, різні види сухот. Історія медицини з пошаною зберігає імена видатних представників цієї школи – Ейріфона, Ктезія.

Діяли також медичні школи на о. Родос і в м. Кротоні (Південна Італія). Лікарів Кротонської школи називали пневматиками, оскільки першоосновою всього вони визнавали пневму. Розквіт Кротонської школи пов'язують з іменем Алкмеона (VI–V ст. до н. е.), якого визнано видатним теоретиком медицини й філософом античного світу. Дехто вважає, що він був одним з учнів Піфагора. За Алкмеоном, організм людини є поєднанням протилежних сил – «вологого і сухого, холодного і теплого, гіркого і солодкого тощо». Здоров'я залежить від їхньої рівноваги, перевага однієї із сил зумовлює недугу. Погляд на хворобу як наслідок переваги однієї протилежності над другою становив основу терапії пневматиків – лікування протилежним. Цей погляд поділяли також інші медичні школи. Хоч Алкмеон написав багато праць із медицини, окремі вчені називають його філософом медицини, а не лікарем. Однак Алкмеон перший замислився над внутрішніми причинами захворювань, а

також висунув ідею щодо вірогідності обумовленості хвороби чинниками зовнішнього середовища, харчуванням та способом життя.

Широко відомою була Коська медична школа, представники якої мали власне бачення мистецтва зцілення. Будь-яка хвороба, на їхню думку, є боротьбою між міцними силами організму й шкідливою причиною, яка зумовила недугу. Головне призначення лікаря – усіма доступними засобами зміцнити сили, допомогти організмові в змаганні з хворобою, у зцілювальних заходах враховувати, що перебіг однієї й тієї ж недуги в пацієнтів неоднаковий, залежить від їхніх особливостей, тому потребує індивідуальних засобів лікування. Школа о. Кос уславилась лікуванням різних гарячкових захворювань, та – особливо поранень, переломів, вивихів.

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД (V–IV ст. до н. е.)

Цей період визнають вершиною розвитку суспільно-політичного й культурного життя Давньої Греції, що можна екстраполювати й на розвиток медицини.

Найвідоміший представник давньогрецької медицини цього періоду – Гіппократ (460–370 рр. до н. е.), якого протягом віків називають батьком медицини. Гіппократ походив зі стародавнього роду асклепідів з острова Кос і за фамільною традицією з дитячих років вивчав медицину. У зрілому віці багато подорожував: відвідав міста Греції й Малої Азії, узбережжя Чорного моря. Як лікар-періодевт, він ознайомився з відомими асклепійонами, приватними школами, особисто контактував із видатними ученими. Згодом Гіппократ організував власну медичну школу, у якій вперше медицину викладали як окрему дисципліну. Це було новацією, оскільки до цього медицину пов'язували з філософією й релігійною ритуальною практикою. Саме Гіппократ і його учні вперше заявили про професію лікаря.

До наших часів збереглася збірка медичних праць, відома під назвою «Corpus Hippocraticum» («Корпус Гіппократа»),

до структури якого зараховують від 53 до 72 медичних трактатів Гіппократа та його колег. Праці систематизовано величезний попередній досвід та медичні знання, що багато років передавали усною традицією. У «Корпусі Гіппократа» розглянуто різноманітні аспекти: питання анатомії й ембріології, обов'язки лікаря, 15 книг присвячено внутрішнім хворобам, 8 – хірургії, 9 – жіночим хворобам. Медична термінологія «Корпусу Гіппократа» становить основу наукової медичної термінології всіх народів. Звідти запозичено такі терміни: хірургія (хейр-ургія, дослівно «рукодія»), педіатрія (лікування дітей), психіатрія (лікування душ), дерматологія (учення про шкіру), офтальмологія (учення про очі), неврологія, терапія, плеврит, пневмонія, емпієма, гепатит, нефрит, діарея, дизентерія, офтальмія, екзантема, фліктена, тетанус, опістотонус, параплегія, епілепсія тощо.

Людське тіло, за Гіппократом, містить у собі чотири основні соки (humores): кров, слиз, чорну й жовту жовч. Перевага в організмі того або того соку зумовлює темперамент людини. Відповідно до цього Гіппократ розрізняв чотири типи темпераменту: сангвінічний (переважає кров), флегматичний (флегма – слиз), холеричний (жовта жовч), меланхолічний (чорна жовч). Сприятливе для здоров'я людини змішання соків називали ейкразією, а несприятливе – дискразією. Хвороба виникає тоді, коли одного з таких соків нестача / надмір, або коли рідина, відокремлюючись, не сполучається з іншою. Гіппократ був упевнений, що здоров'я залежить від балансу «рідин» в організмі людини, а його порушення спричиняє хворобу. Ці ідеї пізніше сприйняв Гален. Чинники таких порушень мають природний характер: «Кожна хвороба має свою природну причину, усе відбувається лише згідно з природою».

За теорію Гіппократа, що лікар має зцілювати не окремі недуги, а «всього» індивіда, тобто зважати на сукупність обставин: від історії хвороби пацієнта й особливостей організму до спостереження за способом життя, сім'єю і його

близьким оточенням. Це допомагає лікувати хворого, а також передбачити перебіг недуги, сформулювати прогноз, за яким оцінюють професійність медика. За вченням Гіппократа, у медицині не може бути шаблону.

До важливих медичних положень Гіппократа належать вимоги чистоти (для пацієнтів і лікарів), помірність у їжі й питві, пріоритетність природних чинників у лікуванні, зокрема чистого повітря. За Гіппократом, працюючи з хворим, лікар повинен призначити такі засоби й так застосовувати їх, щоб вони підсилювали цілющі сили природи – *vis medicatrix naturae*. Водночас медику не можна бути пасивним, у разі потреби необхідно вчасно й належним чином втручатися в перебіг хвороби. «Природа виліковує, але лікує лікар», – учив Гіппократ. Лікар повинен пам'ятати, що своїми діями він має лише допомагати хворому, але жодним чином не шкодити – *Noli nocere!*

Гіппократ постійно ставив перед собою питання: що таке медицина, який її предмет, її мета? У трактатах «Про давню медицину» та «Про мистецтво» він обґрунтував положення, що медицина є головним і найкориснішим мистецтвом, оскільки її метою є збереження й відновлення здоров'я, тобто захист здорової людини й лікування хворої. Її основним правилом є утримання від ілюзорних, оманливих порад невиліковно хворим. Гіппократ постійно наголошував: для того щоб стати справжнім лікарем, необхідно не тільки розуміти природу професії, а й специфіку лікарських обов'язків. Обов'язки лікаря стали предметом спеціального вивчення гіппократівської школи, їх було зведено в кодекс і непорушний закон: відома клятва Гіппократа, яку проголошували претенденти на кваліфікацію лікаря.

За змістом клятви Гіппократа містить три чітко виокремлені розділи: обов'язки лікаря щодо свого вчителя, щодо власних учнів і щодо хворих. До вчителя треба ставитися, як до батька, з прихильністю, повагою, а в старості виявляти турботу. Учням, які дали клятву, учитель зобов'язаний

передати всі секрети своєї майстерності, усі результати багаторічного досвіду. Хворим лікар прописує найсприятливіший для їхнього стану режим задля ефективного подолання недуги. Він ніколи не порадить дати хворим отруєне пиття, не спровокує викидня, не розголосить таємницю, довірену йому. Клятва хоч і зазнала певних змін, проте її донині виголошують лікарі, які беруть зобов'язання практикувати етичний і чесний підхід до виконання своїх професійних обов'язків.

Гіппократ пришвидшив розвиток клінічної медицини, запропонувавши вивчення захворювання за допомогою безпосереднього обстеження пацієнта. Разом з колегами вони вперше детально описали й правильно задокументували деякі хвороби й розлади, наприклад потовщення кінцевих фаланг пальців, характерних для хронічного гнійного захворювання легенів, вродженої вади серця з первинним ціанозом і раку легенів. Донині окремі лікарі застосовують термін «пальці Гіппократа». Маскою Гіппократа називають ознаки, що виявляються в зовнішності людини незадовго до смерті: загострений ніс, запалі очі й скроні, холодні вуха, суха, стверділа, бліда, землистого кольору шкіра обличчя. Усе це за відсутності поліпшення стану свідчило про близький летальний кінець.

Для Коської школи, представником якої був Гіппократ, на відміну від Кнідоської школи, характерна відмова від систематизації хвороб за групами й видами, що, по суті, означало відмову від діагнозу. Після уважного спостереження лікарі Коської школи переходили безпосередньо до прогнозу й лікування відповідно до виявлених у хворого симптомів. Детально розробленому прогнозу відводили значне місце в медичній діяльності цієї школи. «Для лікаря найкраще – подбати про здатність передбачення», – напучував Гіппократ у своїй «Прогностиці».

Домінантним принципом терапії Гіппократа було лікування «протилежного протилежним». «Переповнення вилковується спорожненням, спорожнення – переповненням;

праця лікує відпочинок, спокій – працю. Таким чином, протилежне є ліками для протилежного, бо медицина є додаванням і відніманням: відніманням усього того, що надмірне, додаванням того, чого бракує. І хто це найкраще робить, той найліпший лікар» («Про вітри»). Запропонований підхід відіграв позитивну роль у розвитку медицини. Це основне правило еллінської медицини й усієї подальшої матеріалістичної терапії контрастує з принципом лікування подібного подібним (*Contraria contrariis – similia similibus*), яке широко використовує гомеопатія.

Хірургічні праці Гіппократа, що стосуються переважно травматології, засвідчують його чималий досвід у цій царині. Багато його рекомендацій щодо пов'язок, методів лікування переломів, вивихів зберегли актуальність до сьогодні.

Значення праць Гіппократа для всесвітньої медицини виняткове. Батько медицини виявив, як зовнішнє середовище впливає на індивіда, і як той відповідає на дію тих чи тих чинників. Також він уперше переконливо довів, що лікування потрібно здійснювати відповідно до індивідуальних особливостей людини; цією майстерністю лікар може оволодіти шляхом набування досвіду біля ліжка хворого, який потрібно глибоко осмислювати; показав напрями вивчення хворого, завдання діагнозу, прогнозу, лікування. Настанови Гіппократа щодо багатьох аспектів медицини не втратили свого значення з часом, змінювався лише їхній зміст залежно від розвитку науки. В історії медицини були періоди беззастережного захоплення тими або тими методами лікування, у яких вбачали панацею. Згодом наставляли розчарування, зневіра в прогресі науки й висували гасло: «Назад до Гіппократа!».

Наступний етап розвитку грецької медицини пов'язаний з Аристотелем (384–322 рр. до н. е.) – універсальним ученим і фундатором багатьох сучасних наук. Аристотель був сином лікаря й сам мав медичні знання й практикував. З чотирьох елементів світу – землі, води, повітря, вогню – він виокремлював вогонь – єдину стихію, вільну від гниття. Поняття

«гниття», яке не згадано в «Корпусі Гіппократа», Аристотель увів у медичну науку, і тільки через віки його замінили поняттям «інфекція».

У своїх працях, що охопили майже всі галузі знань того часу, Аристотель прагнув узагальнити досягнення античної науки. Особливий інтерес становить трактат «Історія тварин», у якому автор подав значний матеріал про тваринний і рослинний світи, проаналізував процеси розвитку організму тварин (запліднення, роль плаценти, пуповини тощо). Розвиток тварин, утворення видів Аристотель пояснював цілеспрямованістю в природі, яка зумовлена існуванням надприродної сили – ентелехії. Ці ідеї в подальшому використали середньовічні схоласти.

ПЕРІОД ЕЛЛІНІЗМУ

(друга половина IV ст. до н. е. –
середина I ст. н. е.)

Завоювання Александра Македонського розширили сферу грецької культури на країни Близького й Середнього Сходу. Міжкультурна комунікація еллінів зі східними науковими школами сприяла поступу багатьох галузей знання, зокрема медицини. Новим потужним центром медичних досліджень стала Александрія (Єгипет), де її протегували царі династії Птолемеїв. Пріоритетності в медицині набули анатомія й хірургічні експерименти.

Видатними медиками александрійського періоду були Герофіл і Еразистрат. Лікар Герофіл (335–280 рр. до н. е.) першим почав робити систематичні розтини людських трупів для вивчення анатомії. Його визнають засновником описової анатомії Давньої Греції загалом і александрійської школи зокрема. До речі, Александрія стала єдиним в античному світі місцем, де анатомічні дослідження на трупах здійснювали безперешкодно. Джерела (Цельс) оповідають, що цар Птолемей дозволив лікареві Герофілу, якого називали «другим Гіппократом», практикувати вівісекцію на

злочинцях, засуджених до страти, і таким чином вивчати розташування, колір, вид, розмір, щільність тканин і органів людей. Пліній розповідає, що сам Птолемей час від часу брав участь в анатомічних сеансах.

Герофіл створив чимало праць з усіх сфер медицини, зокрема офтальмології, кардіології та акушерства. У коментарях до творів Гіппократа він описав оболонки ока, будову шлунково-кишкового тракту (дав назву дванадцятипалій кишці), кровопостачання й морфологію оболонок головного мозку, основні риси будови різних частин серцево-судинної системи. На його думку, чотирьом найважливішим органам – печінці, кишечнику, серцю й легеням – відповідають чотири сили: живильна, зігрівальна, мисляча й чуттєва. Багато з положень набули подальшого розвитку в працях Галена, який кілька століть потому також працював в Александрії.

Герофіл уперше вивчив синусний стік (torcular Herophili), де сходяться всі синуси потиличної частини голови. Учений переконливо довів, що психіка й інтелект людини залежать винятково від мозку. Аристотель таким центром визнавав серце. Герофіл залишив найточніший натовді опис чоловічих і жіночих статевих органів. Зокрема, йому належить першість аналізу яєчників і маткових труб, які пізніше докладно описав італійський учений Фаллопій. Герофіл вивчав зв'язок пульсу з роботою серця людини, вимірював за допомогою водяного годинника його частоту та динаміку за різних захворювань (Герофілове визначення «скачущий пульс» використовують досі).

Лікаря Еразистрата (304–250 рр. до н. е.), який, за Плінієм, був онуком Аристотеля, в історії медицини визнають фундатором експериментальної фізіології. На жаль, із праць лікаря-експериментатора збереглися лише окремі уривки, переважно в Галена.

Еразистрат досліджував діяльність мозку й нервової системи. Він уважав, що в тілі є два протилежних елементи: життєвий дух і кров. Великою заслугою Еразистрата є опис

анатомії серця. Він розгадав призначення клапанів, дав їм назви, які актуальні й нині. Механізм діяльності серця для нього залишився неясним. Він гадав, що кожна половина серця має різне призначення: права переганяє кров, а ліва – пневму. Активною фазою вчений уважав діастолу, під час якої в шлуночки втягується кров чи пневма, а під час систоли серце пасивно спадає. Дійшовши висновку, що артерії та вени з'єднані між собою дрібними судинами «сі-нанастомозами», Еразистрат наблизився до ідеї циркуляції крові (її логічному завершенню, імовірно, заважало переконання вченого, що артерії заповнені повітрям; думка, яка панувала в медицині протягом майже 20-ти століть).

Еразистрат вивчав функції органів травлення на живих тваринах і спостерігав перистальтику шлунку. Стверджував, що травлення відбувається шляхом механічного перетирання їжі шлунком. Робив розтин людських трупів, описав печінку й жовчні протоки. Він частково відійшов від поширеного натовді вчення про переважання ролі соків в організмі (гуморалізм) і віддав перевагу твердим частинкам. Лікар уважав, що організм складається з безлічі твердих неподільних частинок (атомів), які рухаються каналами тіла; порушення цього руху через нетравлення їжі, закупорювання просвіту судин і їх переповнення – плетора (грец. *plethora* – наповнення) зумовлюють накопичення в тілі отруйних речовин, як наслідок, виникають запалення, виразки та інші недуги. Тому лікування Еразистрат спрямовував на усунення причин застою, основними його засобами були: сувора дієта, блювотні й потогінні засоби, вправи, масаж, обливання. Це підготувало ґрунт для методичної системи Асклепіада.

Еразистрат робив розтини померлих хворих. Він установив, що в результаті смерті від водянки печінка стає твердою, як камінь, а отруєння, викликане укусом отруйної змії, призводить до псування печінки й товстого кишечника. Таким чином, Еразистрат зробив перші кроки на шляху до майбутньої патологічної анатомії.

Герофіл і Еразистрат були хірургами-практиками, мали багато учнів.

Загалом хірургія епохи еллінізму поєднала в собі два потужних джерела: грецьку хірургію, з її переважно безкровними методами лікування вивихів, переломів, ран, та індійську хірургію, якій були відомі складні операції. Серед найважливіших досягнень хірургії александрійського періоду – запровадження перев'язування судин, використання кореня мандрагори як знеболювального засобу, винайдення катетера (приписують Еразистрату), здійснення складних операцій на нирках, печінці й селезінці, ампутація кінцівок, лапаротомія при завороті кишок і асциті. Так, Еразистрат робив дренування при емпіємі, при захворюванні печінки накладав ліки безпосередньо на орган після лапаротомії, спускав асцити тощо. Таким чином, у сфері хірургії Александрійська школа зробила значний крок уперед, порівняно з хірургією класичного періоду Давньої Греції.

Після завоювання Єгипту римлянами (30 р. до н. е.) Александрія залишалася важливим центром медичної науки, до якого для вдосконалення приїздили лікарі з різних країн. З Александрійської школи вийшли видатні представники медицини Риму – Асклепіад, Діоскорид, Соран, Гален.

Варто також наголосити, що грецькі мислителі започаткували дискусію щодо питань біомедичної етики. Якщо представники Кнідоської школи вважали, що кожен може стати лікарем, то, за Гіппократом, медицина, будучи наукою, значною мірою є мистецтвом, тому справжній лікар, як і поет, скульптор, співак, повинен мати природжені здібності. Відповідно до поглядів Коської школи, яку представляв Гіппократ, «лікар-філософ подібний до бога. Де є любов до людини, там є любов до мистецтва».

Аналогічну позицію через декілька століть відстоював Гален, який не вважав медицину типовим ремеслом. На його думку, істинний лікар має бути високоосвіченою людиною, філософом (*Quod optimus medicus sit – quoque philosophus*). Щоб

опанувати медицину, потрібно довго й наполегливо вчитися. Учнів медичної школи методиста Фессала в Римі, які здобували ази медицини протягом шести місяців, Гален називав «фессалівськими віслюками». За Еразистратом, «лікареві, який прагне зцілювати правильно, належить комплексно удосконалювати лікувальну майстерність, не лишаючи поза увагою жодної ознаки, що супроводить недугу; особливо потрібно виявляти, на основі якої схильності виникає кожна з них».

Справді, медичний персонал античності становив досить різномасу групу: там були високоосвічені лікарі-філософи, лікарі-ремісники, а також фельдшери-самоучки. Щодо гендерних засад античної медицини, то похоронна стела з Афін (IV ст. до н. е.) з епітафією Фаностраті, «лікаря і повитусі», доводить, що в давнину практикували і жінки-медики, сфера знань яких не обмежувалася тільки родинами.

☑ ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИЧНОЇ СПРАВИ В РИМСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

У стародавній Італії аж до II ст. до н. е. відсутні згадки про лікарів-професіоналів. Зцілювали народними засобами: травами, корінням і плодами, настоями й відварами в поєднанні із замовляннями та іншими магичними ритуалами. За свідченням Катона, найпопулярнішим лікувальним засобом була капуста: «Капуста з усіх овочів – перша. Їж її вареною і сирою... вона допомагає травленню, відновлює шлунок, а сеча того, хто її їсть, служить ліками від усього... тертою прикладай її до всіх ран і наливів... вона все вилікує, вижене біль з голови і з очей...». Катон – впливовий тогочасний політик – був зятим противником грецької медицини та її впровадження в Римі, вважаючи таку практику виявом розніженості й розкоші. Ця позиція можновладців зумовила певний застій розвитку медицини Стародавньої Італії.

Першими лікарями в Римі були раби, вихідці з Греції, Малої Азії, Єгипту. За традицією заможний римський громадянин прагнув мати раба-лікаря, який лікував сім'ю господаря і його родичів. Медична практика такого фахівця приносила рабовласникові чималі прибутки, тому рабів-лікарів відпускали на «вільні хліба». Лікар-відпущеник був зобов'язаний безплатно лікувати свого колишнього власника, його сім'ю, рабів і друзів, а також віддавати частину доходів з практики.

У кінці III – початку II ст. до н. е. в столиці Римської держави з'являються вільні лікарі грецького походження. Першим став пелопонесець Архігат, який прибув 219 р. до н. е., отримав права римського громадянина й державне приміщення для власної практики. Однак через методи припікання й хірургічні операції, які він застосовував, римляни прозвали його «кровожерним м'ясником» («carnifex»). Минуло кілька століть, доки грецька медицина отримала визнання в Римі.

Створення потужної централізованої Римської держави створило передумови розвитку й регламентації медичної справи. Забезпечення санітарних умов життя у великих містах із багатотисячним населенням, організація постійної армії, далекі походи римських легіонів у регіони з іншими кліматичними умовами, необхідність тримати гарнізони й численну адміністрацію в далеких провінціях поставило нові завдання перед медициною, якими лікар, що мав приватну практику, уже міг упорися – потрібно було державне втручання.

Щонайперше для обслуговування професійної армії, що вела завойовницькі війни, було організовано медичну службу у війську. Лікарі були у всіх родах військ. На кожному когорті (близько 1000 воїнів) припадало не менше 2-х, а в деяких випадках до 4-х військових медиків (на зразок фельдшерів). На флоті на кожному військовому кораблі було по одному лікарю. Зазвичай військовий табір на три легіони (близько 12–13 тисяч воїнів) мав валетудинарій (оздоровницю) на 200 ліжок. Під час війн планову здійснювали евакуацію поранених і лікували їх у польових рухомих

госпіталях. Воїну належало мати при собі необхідний перев'язувальний матеріал для надання першої медичної допомоги собі і пораненим товаришам. У військових частинах створювали спеціальні санітарні команди з 8–10 міцних молодих чоловіків, яких називали *deputati*. Вони верхи на конях підбирали поранених за лінією битви, маючи задля цього на сідлі по два стремена зліва. *Deputati* мали при собі фляги з водою і, ймовірно, робили першу перев'язку. За кожного врятованого воїна їм платили золотом. Після битви поранених відвозили в найближче місто чи військовий табір, де був організований валетудинарій. Обслуговували військову оздоровницю лікарі, економи, інструментарії і молодший персонал. Інструментарії завідували інструментами, ліками й перев'язувальним матеріалом. Молодший персонал, переважно з рабів, доглядав хворих.

У Римській державі набула розвитку медична справа в містах та окремих провінціях, де запровадили оплачувані посади лікарів – архіатрів. У містах архіатри об'єднувалися в колегію й перебували під контролем міської влади і центрального уряду, які слідували за їх виборами й призначеннями. Процедура виборів проходила, як складний іспит, після чого претендент отримував посаду / звання «лікар, затверджений державою» (*Medicus a Re Publica probatus*). Архіатри працювали при об'єднаннях ремісників, у лазнях, театрах і цирках. Видатний лікар Гален у молоді роки працював лікарем у школі гладіаторів. Є згадки й про судових медиків: лікар Антил виконував таку роль у зв'язку з убивством Юлія Цезаря 44 р. до н. е. Архіатри отримували постійну платню, але мали право на приватну практику. В імперський період у Римі створено міську лікарську організацію на чолі з *archiater palantini*, у підпорядкуванні якого були районні лікарі *archiater popularis*.

До обов'язків голови міських архіатрів належало викладання медицини в спеціальних школах, які були орга-

нізовані як в Італії (Римі), так і в провінціях імперії (Афінах, Александрії, Антіохії). Анатомію вивчали на тваринах, іноді – на поранених і хворих. Студіювання медицини проводили не тільки теоретично, а й практично: спостерігали за хворими в лікарні. За імператора Севера (225–235) утримання медичних шкіл для підготовки лікарів переходить на державний кошт. Закон чітко визначав права й обов'язки учнів медичних шкіл. Увесь свій час вони повинні були віддавати навчанню. Їм було заборонено брати участь у бенкетах, заводити підозрілі знайомства. Осіб, які порушували встановлені правила, піддавали тілесним покаранням, а в окремих випадках відсилали додому. Поряд з державними медичними школами в Римській імперії діяли приватні медичні школи, які організовували відомі лікарі.

У праці «Про сільське господарство» Колумелла писав про лікувальні заклади для рабів, що обслуговували раби-медики. Однак у більшості випадків хворих рабів не лікували, їх доправляли на острів Бартоломея й залишали там помирати. Прикметно, що в разі одужання такий раб ставав вільним.

Щодо становища лікарів у Римській державі, то з часом воно зміцнилося: лікарі-професіонали отримали значні права й соціальні пільги. Наприклад, під час війни лікарів та їхніх синів звільняли від військової повинності. В імператорську добу професія лікаря надавала право римського громадянства для іноземців (указ Юлія Цезаря, 46 р. до н. е.), чим суттєво приваблювала останніх. Наслідком стає суттєве зростання кількості медиків у Римі, серйозна конкуренція між ними, і в підсумку поглиблення їхньої фахової спеціалізації. Уже до кінця II ст. до н. е. в столиці працювали зубні й очні лікарі, фахівці, які лікували тільки хвороби сечового міхура, хірурги, які робили тільки одну операцію (видалення грижі або літотомію).

☑ ПЕРСОНАЛІЇ РИМСЬКИХ ЛІКАРІВ І ЇХНІЙ ВНЕСОК У МЕДИЦИНУ

Серед відомих медиків античності, що працювали в Римі, був Асклепіад (124–56 рр. до н. е.). Він студіював медицину в Афінах і Александрії, був послідовником вчення Епікура. На його думку, тіло людини складається з атомів, між якими є пори, канали. Через них шляхом виділення поту та випаровування регулюється діяльність організму. Якщо пори й канали закупорені або з певної причини надто розширені, це зумовлює виникнення недуги. Асклепіад надавав пріоритетності «невидимому диханню» шкіри, яке доцільно підтримувати частими купаннями, вологими розтираннями. Наслідуючи принцип Епікура (життя людини має бути «розсудливим, прекрасним і приємним»), Асклепіад наполягав, щоб і процес лікування не обтяжував хворого, був «безпечним, швидким і приємним (*tuto, cito et jucundo curare*)», водночас підкреслюючи, що «надмірна поспішність і бажання догодити хворому небезпечні». Терапія Асклепіада рекомендувала підтримувати чистоту тіла, гуляти на свіжому повітрі, їздити верхи, веслувати й виконувати різні фізичні вправи, а не вживати медикаментозні засоби. Підхід до зцілення Асклепіада здобув визнання й протистояв медичній системі хірурга Архігата.

Асклепіад вважав, що в перебігу хвороби сили природи бувають не лише корисними, а й шкідливими (*non solum prodesse naturam, verum etiam nocere*). Тому лікар повинен дієво спрямовувати природні чинники в бажаному напрямку. Асклепіад цікавився також хірургією, йому приписують проведення першої трахеотомії. Його високий авторитет медика забезпечив популярність серед римлян грецьких лікарів, яка з часом настільки зросла, що, за словами Плутарха, «той, хто практикував медицину і не знав грецької мови, не мав успіху; лікарі-римляни почали видавати себе за греків».

Серед послідовників Асклепіада відзначимо грека Сорана з Ефеса (II ст. н. е.). Маючи значний практичний досвід і ґрунтовно дослідивши досягнення своїх попередників, Соран у працях «Про гострі та хронічні захворювання», «Про жіночі недуги» показав, якими глибокими знаннями володіла тогочасна медична наука. Учений подав опис окремих захворювань, підкреслюючи їхні відмінності від інших захворювань, тому в історії медицини його вважають засновником диференційної діагностики. Він перший почав відрізняти основні ознаки захворювань від другорядних симптомів, про що лише через віки напише «англійський Гіппократ» Томас Сиденгам (1624–1689).

Для обстеження хворих Соран застосовував різні діагностичні засоби. Для обстеження органів живота він використовував перкусію (*concussus palmae*), для визначення тимпанічного звуку (*resonus tympani*) описує наявність рідини в животі, причому прослуховує переливання, що нагадує йому переливання рідини в неповному бурдюку, звідки й походить назва недуги – асцит. Описуючи пульс при різних недугах, Соран звертав увагу на його частоту, ритм і наповнення. Він розрізняв паралічі рухові й чутливі. При рухових паралічах радить поступово привчати хворих до відновлення рухів за допомогою спеціальних блочних апаратів. Описуючи епілепсію, Соран заперечує її лікування кастрацією, кров'ю черепахи, серцем зайця, а радить купелі, кліматотерапію. Загалом, призначаючи лікувальні засоби, Соран дотримувався принципів методичної школи.

Праці Сорана містять докладні відомості з акушерства, щодо догляду дітей раннього віку, лікування жіночих захворювань. Вивчення акушерства й жіночих недуг для лікарів було складною справою. За традицією породіль і хворих жінок обстежували лише повитухи, до лікарів зверталися тільки у виняткових випадках. Тому нормальна анатомія жіночих статевих органів у Сорана подана зі значними помилками. Докладно описано ускладнення під час пологів,

зумовлені вадами розвитку статевих органів, вузьким тазом, неправильним положенням плоду, визначено комбінований зовнішньо-внутрішніми засобами поворот на голівку, ембріотомію.

Значним попитом у Римі користувалась праця військового лікаря й фармаколога Педанія Діоскорида (40–90 рр.) «Про лікарські речовини *φάρμακον*»¹, що містить опис 1000 різних медичних препаратів і 600 рослин, класифікованих на 4 групи: духмяні рослини, харчові, медичні й виноробні. Протягом тривалого часу він був лікарем римської армії, багато подорожував. У його праці подано опис усіх відомих тоді медикаментів рослинного, тваринного й мінерального походження. Педаній Діоскорид уперше описав спосіб добування ртуті з кіноварі та виділення інших мінералів. У його праці зазначено, що опій спочатку вживали у вигляді відвару голівок маку з домішкою меду, а пізніше – як чистий маковий сік, звідки й походить його назва (οπίον – рослинний сік). На відміну від робіт багатьох античних авторів, праці Діоскорида ніколи не зникали з кола професійного інтересу медиків. Упродовж 1500 років їх неодноразово переписували, додавали ілюстрації, коментарі, доповнення з арабських та індійських джерел. Найвідоміший з таких рукописів – Віденський Діоскорид (створений на початку VI ст.), що зберігається в Австрійській національній бібліотеці. Містять 435 ретельно виконаних малюнків рослин і тварин, Віденський Діоскорид є не лише науковою, але й художньою пам'яткою, зразком візантійського стилю. У середньовіччі робота «Про лікарські речовини» була основним джерелом з ботаніки й фармакології. Чимало назв рослин, які використовують і нині, дав саме Діоскорид.

Одним з небагатьох учених римського походження, який залишив важливу для історії медицини працю, був Авл Корнелій Цельс (25–50 рр. н. е.). Його трактат «De medicina»

¹ Грецьке слово *φάρμακον* – ліки, лікувальне зілля – походить від єгипетського слова *фармаки* – «те, що дарує зцілення» (напис знайдено під зображенням давньоєгипетського бога мудрості Тот).

з 8 книг (знайдений у XV ст.) є цінним джерелом, що показує стан античної медицини після Гіппократа. Тільки завдяки Цельсові знаємо про праці Герофіла (335–280 до н. е.), Еразистрата (304–250 рр. до н. е.) та інших видатних учених Александрійської школи, оригінали робіт яких утрачено. Робота Цельса є здебільшого компіляцією з праць попередників, з яких він відібрав найцінніше для практичної діяльності медика. У праці подано рекомендації щодо лікування вільних громадян Риму, а також рабів, здоров'я яких доцільно було берегти. Хірургічна частина трактату Цельса містить значний досвід учених-медиків, зокрема перший опис операції катаракти, яку успішно робили лікарі Вавилону за 2–2,5 тисячі років до н. е., операції ампутації й деталізація гриж. Він сформулював класичні ознаки запалення: «Справжніх ознак запалення чотири: почервоніння, припухлість із жаром і болем. (*Notae verae inflammationis sunt quattuor: rubor et tumor cum colore et dolore*.)» Це збігається з описом їх індійським лікарем Сушрутою. У XIX ст. Р. Вірхов додав до цього переліку п'яту ознаку – порушення нормальної функції (*functio laesa*).

Визначним лікарем-ученим імператорського Риму й найвидатнішим експериментатором-фізіологом античності був Гален (131–201), грек за національністю, праці якого мали вагомий авторитет серед медиків до XV ст. (епохи Відродження). Науковий доробок Галена охоплює близько 300 праць, найвідомішою з яких понад тисячоліття була «Метод лікування» (*De methodo medendi*), або «Велика наука». Загалом сукупність робіт Галена можна поділити на три тематичні групи: I група – праці, присвячені викладу анатомо-фізіологічної системи та похідних від неї рекомендацій щодо лікування захворювань; II група – загальнотеоретичні натурфілософські праці, що відбивають світогляд Галена і його погляд на науку; III група – роботи, що містять його етичні погляди. Долю наукового доробку Галена в історичні ретроспективі репрезентує така періодизація:

I період – до робіт А. Везалія (XVI ст.) – галенізм був основою медичної теорії й практики.

II період – від А. Везалія до В. Гарвея (XVI–XVII ст.) – початок аргументованої, заснованої на зростанні анатомічних розтинів критики окремих медичних поглядів Галена.

III період – XVII–XIX ст. – у міру накопичення практичних знань і нових теоретичних поглядів праці Галена втрачають свою актуальність для подальшого розвитку анатомії, фізіології й методів лікування захворювань. Водночас філософська спадщина видатного римського лікаря (в аспекті медичної етики) актуалізується науковою революцією.

IV період – з кінця XIX ст. – роботи Галена стають предметом дослідження істориків медицини.

Загальнотеоретичною основою поглядів Галена стали ідеї Платона про створення світу Богом (Деміургом) за певним планом, що забезпечує доцільні принципи функціонування людського організму (телеологія); уявлення Аристотеля й Гіппократа щодо пізнаваності матеріального світу, причини й способи лікування захворювань за допомогою емпіричних методів. У праці «Про те, що найкращий лікар ще й філософ» Гален утверджував важливість знання й використання в повсякденній лікарській практиці природничо-наукових дисциплін – астрономії, геометрії, фізики тощо. Він безпосередньо пов'язав кризу тогочасної римської медицини з низьким рівнем загальнотеоретичної підготовки лікарів.

Значним був внесок Галена в розвиток анатомії й фізіології. Практикуючи анатомування трупів людей і здійснюючи досліди на тваринах, учений описав близько 300 м'язів, а також головний мозок, середній мозок, сім пар черепно-мозкових нервів, мандрівний нерв. Здійснюючи перерізування спинного мозку свиней, він наочно продемонстрував функціональну відмінність між передніми (руховими) і задніми (чуттєвими) корінцями спинного мозку. Гален описав голосовий апарат і залежність його функції від поворотної гілки мандрівного нерва.

У трактаті «Про призначення частин людського тіла», який складається із 17 розділів, Гален подав власне міркування щодо будови органів людини, їхніх функцій у забезпеченні життєвих процесів. Спостерігши відсутність крові в лівих відділах серця забитих тварин і загиблих гладіаторів, а також отвору в міжшлуночкової перетинці в трупах недоношених немовлят, створив першу в історії фізіології схему кровообігу. Центром кровоносної системи Гален вважав не серце, а печінку: кров, що утворюється в печінці, розноситься через серце по тілу, живить його, причому тіло повністю вбирає всю кров, і вона не вертається назад; у печінці утворюється наступна порція крові, яку вбиратиме тіло. Ця схема була загальновизнаною, допоки В. Гарвей не розробив учення про кровообіг (1628 р.).

У терапії Гален дотримувався такого принципу: для підтримання здоров'я застосовувати подібне до подібного, для лікування хворих – протилежне до протилежного.

Прикмето, що він став безпосереднім свідком страшної епідемії чуми (165–180), яка вразила тогочасну Римську імперію (за 165–168 рр. хвороба забрала від 3,5 до 5 млн осіб). Лікар залишив достатньо інформації про симптоми чуми, за якими припускають, що її викликав вірус віспи. Гален писав, що висип, який укриває все тіло, був чорним, але не було ніяких виразок. У тих, хто вижив, лишався чорний висип через залишки крові в гнійничкових пухирях і були пухирі. Гален відзначав у хворих проблеми з шлунково-кишковим трактом, зокрема діарею. Якщо кал був чорним, пацієнт помирав. Наявними були й симптоми лихоманки, блювання, неприємний запах з рота, кашель.

Гален поклав початок фармакології. Він описав багато різних лікувальних засобів, які рекомендував широко використовувати в медичній практиці. «*Populus remedia cupit* – народ любить ліки». Зокрема, у його працях наведено 473 види рослинних ліків, чимало препаратів мінеральних, зокрема залізо, мідь, миш'як, сірка, олово. Учений категорично

заперечував призначення з лікувальною метою сечі, калу, менструальної крові, що до XVIII ст. практикувалося. Під час приготування ліків із сировини рослинного й тваринного походження Гален перший почав застосовувати певні вагові й об'ємні співвідношення для настоянок, екстрактів, відварів. Ці ліки у фармакопеях донині називають галеновими препаратами.

У працях Гален розвиває думку про співвідношення духовного й тілесного в людині, що розглядає як психосоматичну єдність. Пристрасті пояснює як гріхи, що спричиняють тілесні хвороби. Останні, на думку Галена, можна вилікувати тільки за допомогою поєднання медичних та духовних практик. Лікар вивчав душевний склад і моральність індивіда, вбачаючи мету й сутність етики у вченні про чесноти. Добродісність він розуміє суто в практичному сенсі – як уміння чинити морально. Погляди Галена тяжіють до християнського світогляду, що спричинило схвалення церквою галенівської медичної етики. Часто термін «амартолос», яким послуговується Гален і який означає «грішний», «гріховний», «злочинний», «помилковий», «неправильний», згодом стане центральним поняттям християнської аскетичної практики.

Чималих успіхів у Римі досягла хірургія. Видатним тогочасним хірургом був Антілл, ім'я якого ми знаходимо в підручниках з оперативної хірургії й тепер. Жив у кінці III або початку IV ст. Автор праці, що охоплювала всі галузі медицини. Антілл перший подав опис операції аневризми з перев'язуванням судини в приводній і відвідній частинах аневризматичного мішка з подальшими його розрізом і тампонадою. Він також подав перші відомості про операції зняття катаракти.

Щодо інструментарію римських хірургів, то він був досить розгалужений. Виготовляли знаряддя з цільного металу зручної конструкції. Складність відомих тоді вдалих операцій дає підставу припускати, що хірурги приділяли

особливу увагу чистоті своїх рук, інструментів, операційного поля. Успішності операцій сприяло широке використання гарячого червоного вина як антисептика для промивання ран, а також миття рук і хірургічного начиння.

Таким чином, у медицині Римської держави суттєво розширено знання про будову й функції організму, удосконалено засоби діагностики, що створило можливості для подальшого вивчення захворювань людини. Безпосереднє ознайомлення з медичними здобутками з різних регіонів імперії сприяло розширенню арсеналу лікувальних засобів. Вагома заслуга в поступі римської медицини належала лікарям грецького походження, у руках яких фактично була лікувальна справа в імперії. Персоналії авторитетних римських лікарів належать до золотого переліку фундаторів світової медичної науки.

* * *

Медичні знання Давньої Греції й Риму заклали основи подальшого розвитку європейської медицини. Процес лікування, спочатку тісно пов'язаний із релігією та міфологією античного світу, поступово набуває світських форм. Науково-теоретичним підґрунтям розвитку греко-римської медицини стала антична філософія, що в поєднанні з емпіричною анатомо-фізіологічною практикою лікарів дала плідні результати дослідження будови й функцій організму людини, а також суттєві здобутки в галузі хірургії, терапії, офтальмології. Значним був поступ у сфері вивчення лікувальних властивостей медикаментів, що заклало основи фармації. Високоосвічений лікар, який фахом обрав місію служіння оздоровленню громадян, давши клятву Гіппократа, був готовий прийти на допомогу. Антична медицина сформувала основи біомедичної етики, які є визначальними донині.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Розкрийте підходи до медицини, які було сформовано в Стародавній Греції.
2. Схарактеризуйте методики лікування в асклепійонах.
3. Сформулюйте прикметні риси Сицилійської, Кнідської і Коської філософсько-медичних грецьких шкіл.
4. Обґрунтуйте власну думку щодо ролі Гіппократа в розвитку медицини.
5. Поясніть здобутки Александрійської медичної школи.
6. Розкрийте, у чому, на вашу думку, полягали особливості медицини Стародавнього Риму.
7. Визначте роль влади в організації медицини Римської держави.
8. Розкрийте сутність поняття «галенові препарати».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ПЕРСОНАЛІЇ МЕДИКІВ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І РИМУ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЛІДЖЕННЯ (ЗА ВИБОРОМ СТУДЕНТА):

Алкмеон (VI–V ст. до н. е.), Гіппократ (460–370 рр. до н. е.), Аристотель (384–322 рр. до н. е.), Герофіл (335–280 рр. до н. е.), Еразистрат (304–250 рр. до н. е.), Асклепіад (124–56 рр. до н. е.), Авл Корнелій Цельс (25–50 рр. н. е.), Педаній Діоскорид (40–90 рр.), Гален (131–201), Север (225–235).

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

ГОМЕР. ІЛІАДА ПІСНЯ 4

Коли Менелай – «багатославний цар» ахейців (греків) був поранений, його брат – цар Агамемнон наказав розшукати Махаона.

*Рану досвідчений лікар огляне твою і цілющих
Ліків дасть, щоб чорні тобі заспокоїти боли».
«Кликни, Талфібію, хай Махаон сюди прийде негайно,
Того Асклепія син, що лікарем був бездоганим,
Хай Менелая огляне, хороброго сина Атрея.
Лучник якийсь із троянських рядів чи лікійських стрілою
Ранив його – на славу собі та усім нам на горе».
і от Махаон посередині став богорівний,
І витягати почав він стрілу, що вп'ялася у черес,
Та на стрілі поламались при тому зазублині гострі.
Він розстебнув йому черес мережаний, потім запону
Витяг з пов'язкою, що мідники йому хитро склепали,
Рану оглянув тоді, що стріла заподіяла гостра,
Висмоктав кров і цілющими ліками рану посилав,
Як зичливий Хірон ще колись навчив його батька.*

ІЗ СТАРОДАВНЬОГО ПАПІРУСУ: ЛІКУВАННЯ В АСКЛЕПІЙОНІ

«Була ніч, коли відпочиває все живе, і не сплять тільки стражденні, яких турбує нестерпний біль. Саме тоді Божество проявляє себе найнадійніше. Мене лихоманило, я відчував конвульсії, задихався і кашляв через біль у боці. Я змучився, нахилив голову і впав у напівдрімоту, а моя мати, схвильована моєю агонією, без сну сиділа біля мене, не відходячи. І раптом їй несподівано з'явилося видіння – і це не було сном, так як її очі були відкриті і нерухомі, хоча і бачили не зовсім чітко, а божественне і жахливе видіння, яке їй явилось, не дозволяло чітко побачити самого Бога чи його слуг, ким би вони не були. Адже явився їй дехто вищий від людського зросту, у блискучому одязі, із книгою в лівій руці. Оглянувши мене з ніг до голови два чи три рази, він зник».

Коли його мати прийшла до тями, то виявилось, що та ж сама постать являлася уві сні і сину. Як би там не було, а ранок приніс хворому одужання.

Входу у святилище (Асклепійон) передувало проведення очисних процедур, що мали як практичне, так і ритуальне значення.

Каріон: До святилища Асклепія ми підійшли
І привели того, хто був сумним сліпцем,
А нині – найвеселіший і найщасливіший від усіх.
Спочатку ми провели його до моря і викупали...

Потім, після попередніх жертвоприношень Божеству, хворі
приготувались провести ніч у святилищі:

Потім до огорожі Божества ми повернулись,
Печивом, курінням прикрасили Вівтар,
Вогню Гефеста для пожирання,
Потім у килими Багатство ми укутали,
А самі на соломі вляглися рядком.

Дружина: А хто ж іще прийшов за зціленням?

Каріон: Був Неоклід там, хоча з більмом він, косий і кривий,
Але в крадіжці і зрячих перевершить.
Інших понівечених і вбогих було багато.
Потім слуга при храмі пригасив вогні
І богомольцям наказав лягати спати
І якщо шум почуємо, то наказав мовчати.
Спокійненько, тихенько ми лягли і спимо.
Але очей зімкнути я ніяк не міг.
Мій ніс відчував чудовий запах пісоняної каші із горицика,
Що стояв в узголів'ї старезної бабусі.
До горицика дістатися мені до смерті хочеться
Відкрив я очі, і що ж я побачив – жерця:
Гриз він смокви і пряники, зухвало крав з дарохранильниці.
А потім пішов всі жертовники підряд оглядати...

УРИВКИ З ПРАЦІ ПЛАТОНА «ДЕРЖАВА»

«Асклепіади», як стверджують, не вміли направляти перебіг хвороби, тобто не використовували сучасного способу лікування. Геродик же був учителем гімнастики. Коли він захворів, то використовував для лікування гімнастичні прийоми; спочатку він знесилював цим себе, а згодом, і багатьох інших.

– Як саме?

– Він відсунув свою смерть; і оскільки він не пильнував за своєю хворобою – вона у нього була смертельною, і вилікува-

тися він, я думаю, був не спроможен, от він і жив, нічим іншим не займаючись, тільки лікувався і мучився, щоб не порушити звичайний для себе спосіб життя. Так, у стані постійного вмирання він і дожив до старості, дякуючи своїй премудрості.

– Гарно ж його винагородило мистецтво!

– По заслугах, якщо людина не розуміла, що Асклепій не через незнання чи недосвідченість нічого не повідомив своїм нащадкам про цей вид лікування. Асклепій знав, що кожному, хто дотримується законного порядку, визначено якусь справу у суспільстві, і він зобов'язаний її виконувати, а не займатися все життя пустим лікуванням своїх хвороб... Та чи не сказати нам: у кого від природи здорове тіло, і хто дотримується здорового способу життя, але підхопив якусь невідому хворобу, таким людям і за такого стану Асклепій визначив, як потрібно лікуватися, – ліками чи надрізами потрібно виганяти хвороби, але зберігати усталений спосіб життя, щоб не постраждали громадські справи. У випадку внутрішніх хвороб протягом життя Асклепій не робив спроб хоча б трішки полегшити стан хворого, і, змінюючи його спосіб життя та затягуючи хворобу, продовжити людині нікчемне її життя та ще й надати їй шанс виплодити точнісінько таке потомство. Хто у відведений людині час не здатен жити, того, вважав Асклепій, не потрібно і лікувати, тому що така людина не корисна ні для себе, ні для суспільства (Держава III, 406-408).

Питання: Поясніть методи лікування в асклепійонах. Сформулюйте ідею Платона щодо мети лікування і завдань Асклепія.

ОБРАЗ ЛІКАРЯ АНТИЧНОСТІ

Наставник Асклепідота в медицині, син одного лікаря з острова Родос на ім'я Якоб, представлений у Дамаскія як взірць лікаря і вченого.

Якоб навчився мистецтву медицини у свого батька Гесихія, який подорожував упродовж багатьох років по всій ойкумені від Італії до Константинополя, практикуючи медицину і набу-

ваючи нових знань. Повернувшись до Константинополя, батько Якоба виявив, що більшість місцевих лікарів не проводять самостійних досліджень, у лікуванні беруть за основу різні книги та збірки рецептів, не піддаючи сумнівам думки авторитетів. Наші лікарі відкидали операції і припікання («вогнем і мечем»), а також кровопускання, натомість приписували діету, очисні засоби і холодні ванни. Ці методи, за свідченнями, допомагали навіть від серйозних наливів. Перебуваючи в Афінах, Якоб приписав Проклу не вживати капусту і використовувати, як послаблюючий засіб, мальву. Утім філософ відмовився виконувати приписи лікаря, чітко дотримуючись піфагорійської харчової заборони.

Поведінка Якоба визначала стандарти медичної етики: він був задоволений винагородою із міської казни і ніколи не брав грошей від пацієнтів. «Більше, ніж будь-хто з його сучасників, він був м'яким і добрим до кожного, хто потребував допомоги»; «він зазвичай говорив, що досконалий лікар повинен чи залишати надію, щоб здолати хворобу, чи погодитись вилікувати пацієнта, покращити його здоров'я і піти тільки тоді, коли переконаний, що хворий перебуває в більш кращому стані; в іншому разі лікар не має залишити пацієнта. Пацієнти любили Якоба і довіряли його словам, називаючи рятувальником («Як Асклепія в стародавні часи»), і навіть встановили статуї лікаря в Афінах і Константинополі.

Він був на стільки впевнений в собі і власних методах лікування, що, якщо діагностував на основі симптомів хворобу пацієнта під час візиту, заявляючи, що він виживе, всі раділи і чекали одужання, якщо ж ні – то готувалися до смерті хворого... Але лікарі постійно намагалися дискредитувати Якоба, звинувачуючи в тому, що він не лікар, а якийсь святий та улюбленець Богів. І вони мали рацію! У Якоба була асклепічна душа, від природи наділена цілющою «пеанічною» силою».

Поясніть значення термінів:

Гіппократ і його послідовники першими застосовували деякі терміни для опису захворювань і станів пацієнтів: гострий;

хронічний; ендемічний; епідемічний; одужання; криза; загострення; пароксизм; пік захворювання; повернення захворювання; розсмоктування.

Прокоментуйте загальновідомий афоризм Гіппократа:

«Життя коротке, шлях до майстерності довгий, зручний випадок швидкоплинний, досвід оманливий, судження трудне. Тому не тільки сам лікар повинен використовувати все необхідне, а хворий, оточення і всі зовнішні обставини мають сприяти лікареві в його діяльності». Який принцип медицини в ньому відображено?

Прокоментуйте наступні цитати з праць Гіппократа:

«Слід перенести мудрість (філософію) в медицину, а медицину в мудрість (філософію)».

«Мати щастя – це означає чинити добре (правильно), а саме так роблять люди обізнані. Мати нещастя – це, не маючи знань, чинити недобре (неправильно); лишаючись невігласом, чи можна мати щастя?».

Лікар, за Гіппократом, має володіти певними прийомом, уміньми – «Techne» (звідси термін «техніка»). Переклад Techne терміном «мистецтво» – неточний. Гіппократ мав на увазі, мабуть, ремесло: «Інші працюють над деревом, шкірою, міддю, залізом; вони шукають способів правильного виконання». Та самих лише прийомів, умінь (Techne), вважав Гіппократ, не досить: «треба закликати на допомогу й розмірковування».

«Визнаємо, що багато тих, хто викладав мудрість [філософію] були також і знавцями медицини. Кращими із них були Піфагор, Емпедокл і Демокрит. Утім (на думку багатьох) учень останнього, Гіппократ Коський – людина, яка насамперед заслуговує уваги, і відома як своїми професійними здібностями, так і красномовством, – виокремив цю науку [медицину] від філософії. Після нього Діокл Каристський, потім Праксагор і Хрісіпп, а за ними Герофіл і Еразистрат не тільки практикували це ремесло (ars), але й розвивали різні методи лікування (curandivias). Тоді ж медицина складалася з трьох частин: та,

що лікує дієтою (victu), друга, яка застосовує лікарські препарати (medicamentis), і та, що лікує рукою (manu). Грецькою вони називаються дієтика, фармацевтика і хірургія. (Цельс. «Про медицину»).

«Насправді, вони одужали або, утримуючись від їжі, або, навпаки, більше стали її споживати; від рясного пиття чи від спраги; від ванн чи утримання від них; від праці чи спокою, від сну чи неспанья, чи, зрештою, від змішування цих умов» (Гіппократ «Про мистецтво»). Це дійсно так, мистецтво (чи ремесло) лікаря полягає саме в тому, щоб вчасно рекомендувати той чи інший засіб і попередити про небезпеку йому протилежного.

«Є і такі, які звинувачують медицину в тому, що лікарі, мовляв, не хочуть надавати допомогу тим, хто смертельно хворий. Вони кажуть, що ті хвороби, які лікарі намагаються лікувати, можуть минути самі собою, а от саме ті, які потребують належної допомоги, лікарі їх зовсім не торкаються, а втім потрібно, якщо дійсно існує медичний фах, рівномірно лікувати недуги. Ми можемо визнати себе фахівцями справи тільки в тій сфері, в якій оволодіємо засобами природи чи засобами професії, а іншого нам не дано. Тому, якщо з людиною станеться така біда, що перевершує засоби медицини, то навіть надіятися не варто, що її можна здолати за допомогою медицини. (Гіппократ «Про мистецтво»).

«Ми знаємо різноманітну природу ліків, унаслідок якої вони здійснюють той чи інший ефект. Адже не всі однаково підходять, одні підходять в одному випадку, другі – в другому. Найвні також інші відмінності, які є результатом раннього чи пізнього припису. Є способи приготування такі як: сушити, товкти, варити; я опускаю багато інших зауважень: яка доза для кожного і при яких захворюваннях, в який період хвороби; вік; зовнішній вигляд; дієта; пора року; який характер, яке воно і як минає й інші подібні чинники» (Гіппократ «Епідемії»).

«...із самого початку медичний фах не був виокремлений, і його б не шукали, якби для хворих людей був корисний той же спосіб життя і та ж їжа, яку їдять і п'ють здорові люди, і весь їх режим, і якби не було для них нічого кращого. Нині необхід-

ність змусила людей шукати і відкривати медичний фах, тому що запропоновані хворим їжа і пиття, які споживали і здорові, не були корисними, як і понині не є корисними...» (Гіппократ «Про давню медицину»).

«А таким відкриттям та пошукам, яке ще більш справедливе і підходяще ім'я можна дати, як не медицина? І саме тому, що це відкрито для здоров'я людини, для її харчування і збереження; відкрито, як зміна такого способу життя, від якого походили страждання, хвороби і смерть. Адже навіть ті, які керують гімнастикою і зміцненням сил, шляхом такого ж дослідження постійно відкривають щось, за допомогою чого будь-хто, використовуючи всім відому їжу й пиття, може найлегше досягати такого зміцнення і ставати найвищою мірою міцним у власних силах».

«Загалом бажання, до яких здатен людський рід, дуже різноманітні, що чітко доводить широта пропонованого вибору. Адже людина може вживати в їжу багато видів плодів і коренеплодів, люди їдять м'ясо різних тварин, і важко знайти таку живу істоту на землі в повітрі чи у воді, яка була б не придатна їй до споживання. Існує безліч способів приготування їжі та змішування соусів. Тому не дивно, що людина дуже різноманітна, якщо не божевільна в порухах своєї душі, адже все, що потрапляє їй до рук, викликає в ній певний стан свідомості. Люди звертають увагу на те, що призводить до негайних і значних змін, наприклад, вино, яке у великій кількості веселить людей, а потім робить їх не сповна розуму і непристойними, ніж зазвичай, тоді як те, що подібної сили не має, вони не помічають. Однак всіляка їжа формує особливий стан свідомості. Тому потрібно немало мудрості для того, щоб вирішити, скільки та яку їжу потрібно споживати людині. І ця наука спочатку належала Аполлону і Пеану, а потім учням Асклепія...» (Неоплатонік Ямвліх Халкидський «Про піфагорійський спосіб життя»).

КЛЯТВА ГІППОКРАТА

Клянусь Аполлоном-лікарем, Асклепієм, Гігієєю і Панакеєю і всіма богами та богинями, беручи їх у свідки, виконувати

чесно, відповідно до моїх сил і розуміння таку присягу і письмове зобов'язання: поважати особу, що навчила мене лікарського мистецтва, нарівні з моїми батьками і в разі потреби допомагати їй в її потребах; її нащадків вважати своїми братами, і це мистецтво, якщо вони захочуть його вивчати, викладати їм безплатно і без усякого договору; настанови, усні уроки і все інше в науці передавати своїм синам, синам свого вчителя і учням, зв'язаним зобов'язанням і клятвою за законом медичним, і нікому іншому. Я спрямую режим хворих на їхню вигоду, відповідно до моїх сил і мого розуміння, утримаюся від заподіяння будь-якої шкоди і несправедливості. Я не дам смертельного засобу нікому, хто проситиме його в мене, і не вкажу шляху до такого замислу; так само я не дам ніякій жінці абортивного песарія. Чисто і непорочно провадитиму своє життя і своє мистецтво. Ні в якому разі я не робитиму витину у хворих на кам'яну недугу, полишаючи це людям, які займаються цією справою. В який би дім я не зайшов, я ввійду туди для користі хворого, далекий від усього зловмисного, несправедливого і згубного, особливо від любовних справ з жінками і чоловіками, вільними і рабами.

Що б при лікуванні – а також і без лікування – я не побачив і не почув про життя людини, чого не слід коли-небудь розголошувати, я мовчатиму, вважаючи такі речі таємницею. Мені, який непорушно виконує клятву, нехай буде щастя в житті і в мистецтві і слава поміж усіх людей на вічні часи; тому, хто порушить або дасть нещиро клятву, нехай буде протилежне цьому.

ЗГІДНО З РЕКОМЕНДАЦІЯМИ ГІППОКРАТА ПРИ ЛІКУВАННІ ХВОРОБ ЗАСТОСОВУВАЛИ СПЕЦІАЛЬНІ ПРЕПАРАТИ:

Грудні захворювання: ячмінний суп з оцтом і медом для підвищення рівня флегми;

Біль у боці: обтирання мокрою губкою; при поширенні болю до ключиці рекомендували кровопускання в ділянці ліктя до того часу, поки кров не набуде яскраво-червоного кольору;

Пневмонія: ванна забезпечить знеболювання і допоможе підвищити рівень флегми, але при цьому пацієнт повинен повністю зануритися у воду і не рухатись.

Також Гіппократ радив при простуді підтримувати тепло тіла пацієнтів, при гарячці і потовиділенні – охолоджувати тіло та висушувати піт, відновлюючи втрату крові.

МЕТОДИ ХІРУРГІЇ ЗА ГІППОКРАТОМ

У разі свіжих поранень радили спочатку дати можливість рані промитись кров'ю. Зупиняли кровотечу високим положенням, тиском, холодом, рідко – розпеченим залізом; перев'язування судин було невідоме. Свіжі рани дозволялось промивати лише вином, прикладати до них м'які тонкі губки (краще сухі), листя, зверху пов'язка; підкреслювали необхідність цілковитого спокою для пораненого органа, шкідливість зайвих досліджень; якщо на місці поранення з'являвся опух, робили надрізи, прикладали примочки з вина, селітри, мазь із суміші бичачої жовчі з ладаном. Смертельними вважались поранення мозку, серця, печінки, кишок, сечового міхура. Імобілізація простих переломів досягалась лубками; крепітація як діагностична ознака перелому не засвідчена.

У разі ускладнених переломів накладали пов'язку з воцаною мазі зі смолою. Якщо відламки виступали з рани і зблизили їх було неможливо, — їх сплювали чи відкушували.

«Звуження (артерій) через холод трапляється, якщо випити холодну воду в несприятливий час чи занадто багато, або якщо прийняти холодну ванну чи з'їсти холодні фрукти невчасно або у надмірній кількості, чи, в цілому, якщо зробити щось таке, що породжує холодну флегму, яку Праксагор зазвичай називає склоподібною рідиною». (Гален. «Про прогнози щодо пульсів»).

«Непогано було б покликати у свідки (кращих філософів), які думають, що неможливо вилікувати око, не вилікувавши всю голову, а голову, у свою чергу, неможливо вилікувати, не вилікувавши тіло. Так навчали про лікування хвороб Платон та Аристотель. Аналогічно думали Гіппократ, Діокл, Праксагор, Плістонік і всі стародавні лікарі». (Гален. «Про медичний метод»).

АФОРИЗМИ ГАЛЕНА

«Вставайте з-за столу трохи голодними – і ви будете завжди здоровими».

«Хто хоче споглядати створіння природи, не повинен довіряти творам з анатомії, повинен довіряти своїм очам, займаючись анатомуванням через любов до науки».

«Хороший лікар повинен бути філософом».

«Мені часто доводилось направляти руку хірургів, які погано орієнтувались в анатомії, і тим самим рятувати їх від публічної ганьби».

«Без нерва немає жодної частини тіла, жодного довільного руху, жодного почуття».

«Тисячі і тисячі разів я повертав здоров'я своїм пацієнтам за допомогою фізичних вправ».

«Здоров'я – це вид гармонії, але його межі дуже широкі й не у всіх однакові».

«Між розбійниками і римськими лікарями не має різниці, як тільки та, що перші в горах, а другі в Римі роблять свої ганебні вчинки».

Питання: Подайте власний коментар до висловлювань видатного римського лікаря Галена. Поясніть, чому знаний лікар Гален зневажливо ставився до своїх колег, називав їх неуксами, шахраями.

ПРО ГАЛЕНА-ХІРУРГА

Гален був не лише сміливим експериментатором, а й сміливим, досвідченим хірургом. Засвідчує це його опис виконаної ним операції розтину середостіння. «Молода людина дістала удар під час гімнастичних вправ у грудину. Біль спочатку був незначний і лікування проводилось не адекватно. Через чотири місяці на місці удару розвинувся абсцес. Практикувались розрізи, покращення наставало швидко, але тривало недовго: новий абсцес утворювався ще до повного закриття рани. На консилиумі одноголосно було вирішено, що в процес витягнуто грудину, але ніхто не наслідився зважитися витнути уражену кістку, оскільки

ки зліва було помітно пульсацію серця; всі боялись перфорації грудної клітки. Що ж до мене, то я сказав, що готовий виконати цю резекцію, хоч, безперечно, є велика небезпека перфорації, що зазначали всі лікарі, адже не можна точно сказати, наскільки процес поширився по внутрішній поверхні кістки. Я, проте, утримався від запевнення щодо можливості повного одужання. Коли я детально оглянув місце ураження, мені здалося, що процес у кістці не поширюється за межі, які можна визначити іззовні, і я остаточно вирішив, що необхідне хірургічне втручання, оскільки в захворювання на витягнуті позаду грудини вени й артерії. Коли я витнув уражену кістку в частині, де безпосередньо бере початок верхівка перикарда, переді мною було оголене серце, оболонки його – некротизовані, і тому я був песимістом щодо долі оперованого юнака. Однак у короткий час настало повне одужання Цього не було б, якби не знайшлось людини, що зважилась на резекцію кістки. Отже, нічого подібного не можна було б зробити, не знаючи досконало анатомії».

ЛІКУВАННЯ ГАЛЕНОМ СОФІСТА ПАВЗАНІЯ

Павзаній втратив чутливість на двох крайніх пальцях і в половині середнього пальця лівої кисті. До того як звернувся до Галена, він протягом 30 днів лікувався у різних лікарів, які застосовували «розсмоктувальні засоби на пальцях». Розпитавши хворого, Гален дізнався, що той перед захворюванням упав з воза на гострий камінь і забив спину. Перші дні був сильний біль, який з часом заспокоївся, пізніше з'явилося знечуження на пальцях. Гален поставив діагноз скірозного запалення на місці виходження нерва вище VII шийного хребця, призначив розсмоктувальну терапію не на пальці, а на місце удару; чутливість у пальцях відновилаься. «Нижня порція нерва, – закінчує цей опис Гален, – іде до останніх пальців, розподіляючись у довколишній шкірі і на половині середнього пальця... Лікарі навіть не знають, що для нервів існують особливі корінці, які розподіляються в шкірі всієї руки і від яких залежить її чутливість, та інші, які дають початок гілкам, що надають руху м'язам».

С. Ковнер, ґрунтовно розглядаючи анатомічні праці Галена, вважає, що «хоча лікар аналізує тварин, робить висновки щодо людей, проте він безсумнівно робив розтини і людських трупів».

УРИВКИ З ТВОРУ ЛУКРЕЦІЯ «ПРО ПРИРОДУ РЕЧЕЙ»

*Як я казав уже, є чимало всілякого насіння:
Одне з них животворне, але немало й такого, що
Призводить до хвороб і смерті, до нас долітаючи...
Весь цей згубний мор,
Всі пошесні хвороби або приходять іззовні
І, подібно до туманів і хмар,
Зверху з неба надають,
Або з самої землі виникають,
Як загниває вологий ґрунт від злив
І від сонця променів гарячих...
Зараза, з'явившись раптово,
Може або на воду впасти,
Або на хліб осісти,
Або на інших харчових продуктах,
І на пасовиськах тварин,
А то й просто висіти в повітрі.
Ми ж, вдихаючи в себе таку згубну суміш,
Конче повинні вдихнути заразу й хворобу.*

Питання: Проаналізуйте, які відомості медичного характеру подано у творі.

Прокоментуйте професійність медика з позиції римського лікаря Скрибонія

«...Я не маю амбіції, ні пожадливості, я не маю любові ні до чого, крім як до моєї справи. Я в ній бачу найкраще, майже надлюдське, оскільки вона дає змогу полегшувати, повертати здоров'я хворим. У цьому лише я вбачаю її призначення. Ганьба і презирство від людей і богів лікарям, в душі яких немає співчуття, гуманності. В практиці не належить розраховувати на свої інтереси, фортуна, зважати на становище в суспільстві

своїх клієнтів, а слід однаково ставитись до всіх, хто тебе покликає. Навіть ворог батьківщини має право на твою увагу...».

В одному з віршів відомого римського поета Марціала жартиливо розповідається про хворого, якого обстежували учні:

*Нездуржаєш, ти відповідаєш,
А що з тобою?
Сто учнів прийшло
Вивчати мою хворобу,
Сто рук, як лід холодні,
Вивчали моє тіло,
Гарячки не мав,
А зараз маю чималу.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балалыкин Д. А., Щеглов А. П., Шок Н. П. Гален: врач и философ. Москва. 2014. 416 с.
2. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини. Київ. 2001. 431 с.
3. Гален К. О моих воззрениях / пер. Е. В. Афонасина. СХОЛН. Философское антиковедение и классическая традиция. Новосибирск. 2016. Vol. 10. 1. С. 190-215.
4. Гален К. О назначении частей человеческого тела / пер. С. П. Кондратьева, под ред. В. Н. Терновского. Москва. 1971. 555 с.
5. Гален К. О собственных книгах / пер. И. В. Пролыгиной. СХОЛН. Философское антиковедение и классическая традиция. Новосибирск. 2017. Vol. 11. 2. С. 636-677.
6. Гален К. О толках для начинающих / пер. Е. В. Афонасина. СХОЛН. Философское антиковедение и классическая традиция. Новосибирск. 2015. Vol. 9. С. 56-72.
7. Гален К. Сочинения / общ. ред. Д. А. Балалыкина, пер. с древнегр. А. П. Щеглова. Москва. 2014. Т. I. 654 с.
8. Гален. Ars medica Медицинское искусство (I–XVIII) / пер. И. В. Пролыгиной. Интеллектуальные традиции в прошлом и настоящем. Москва. 2014. Вып. 2. С. 95-129.

ЛЕКЦІЯ 3

МЕДИЦИНА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

✓ **ХВОРОБИ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:**
УЯВЛЕННЯ ЩОДО ЇХНЬОГО ПОХОДЖЕННЯ Й ЛІКУВАННЯ.

✓ **ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ**
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕДИЦИНИ.

✓ **ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ**
МЕДИЦИНИ: ЖІНКА-ЦІЛИТЕЛЬКА.

✓ **ХВОРОБИ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:**
УЯВЛЕННЯ ЩОДО ЇХНЬОГО ПОХОДЖЕННЯ Й ЛІКУВАННЯ

Джерелами з історії середньовічної медицини слугують теологічні й медико-теологічні трактати відомих християнських авторів – від Григорія Нісського, Тертуліана, Августина Блаженного до Гільдегарди Бінгенської і Фоми Аквінського.

З поширенням християнства церква розробляє надскладне вчення про хворобу «з попусту Божого» як наслідок гріха або

9. Гален. *Ars medica* Медицинское искусство (XIX-XXXVII) / пер. И. В. Пролыгиной. Интеллектуальные традиции в прошлом и настоящем. Москва. 2016. Вып. 3. С. 102-153.
10. Гален. О том, что наилучший врач есть также философ / пер. И. В. Пролыгиной. Историко-философский ежегодник 2011. Ин-т филос. РАН. Москва. 2013. С. 82-100.
11. Гален. Увещание к занятию медициной / пер. И. В. Пролыгиной. Вестник древней истории. Москва. 2014. № 3. С. 283-299.
12. Гиппократ Избранные книги / пер. с греч. В. И. Руднева; ред. В.П. Карпова. Москва – Ленинград, 1936. – 700 с.
13. Глязер Г. Исследователи человеческого тела от Гиппократа до Павлова. Москва. 1956. 244 с.
14. Гуковский М. А. Леонардо и Гален / пер. А. С. Кантор-Гуковской. Ленинград. 1986. 256 с.
15. Карпов В.П. Гиппократ. Москва. 1994. 654 с.
16. Ковнер С. История медицины. Вып. 1-2. Киев. 1878. 184 с.
17. Пицхелаури Т. З. Авл Корнелий Цельс и его медицинская энциклопедия. Советское здравоохранение. 1979. № 4. С. 70-72.
18. Пицхелаури Т.З. Клавдий Гален – классик античной медицины. Советское здравоохранение. 1980. № 4. С. 70-71.
19. Сорокина Т. С. Атлас истории медицины: Первобытное общество. Древний мир. Москва, 1987. 1168 с.
20. Сорокина Т. С. Медицина в Древнем Риме. Фельдшер и акушерка. 1983. № 12. С. 38-43.
21. Сорокина Т.С. История медицины. Москва. 1994. 560 с.
22. Сятиня М. Л. Історія фармації: навч. посіб. Львів. 2002. 660 с.
23. Тарасонов В. М. Символы медицины как отражение врачевания древних народов. Москва. 1985. 120 с.
24. Хорькова И. В. Гален против Аристотеля: к вопросу о формировании медицинской терминологии. Индоевропейское языкознание и классическая филология / Институт лингвистических исследований РАН. Санкт-Петербург. 2017. № 21. С.832-837.
25. Цельс Авл Корнелий. О медицине: в 8 кн. Москва. 1959. 408 с.
26. Чикин С. Я. Врачи-философы. Москва. 1990. 384 с.
27. Шульц Ю.Ф. Медицина в памятниках античной литературы. Москва. 1980. 150 с.

випробування, з культом страждання й можливістю апелювати тільки до всемогутнього Бога. Власне «медична», «натуралістична» частина цього вчення ґрунтується на античній теорії, вершиною якої стали праці римського лікаря Галена (129–199). Відповідно до неї, здоров'я людини залежить від гармонійного поєднання в її організмі чотирьох основних рідин – крові, слизу, чорної й жовтої жовчі. Порушення їхнього балансу або псування однієї з них і призводять до різних тілесних недуг. Однак природні нелади в організмі є не так причиною, як приводом до хвороби, бо і здоров'я, і хвороба, що закінчується одужанням або смертю, як і вся доля людини й навколишнього світу, перебувають у руках «Бога Творця і Розпорядника всього суцього». Він карає грішників або посиляє випробування праведникам, нагадуючи і тим, і тим про тлінність земного буття і важливість піклуватися лише про спасіння душі. У фатальному збігу обставин життя людини виявляється воля божественного Провидіння, яка посиляє всяку недугу, тоді як віра в абсолютну й незаперечну божественну справедливість не велить засумніватися в її виправданості й доцільності.

Теорія гуморальної патології набула в християнській теології релігійної інтерпретації, найяскравішим зразком якої стали праці знаменитої німецької абатиси, містика Гільдегарди Бінгенської (1098–1179). Розглядаючи хворобу в рамках теологічного вчення як наслідок гріха, вона позначає її поняттям «чорна жовч» (*melancholia*), якій протиставила «зелень» (*viriditas*) – природна сила життя: після гріхопадіння й вигнання з раю саяво невинності в очах людини померкло, жовч стала гіркою, а спосіб життя в тяготах і стражданнях спричинив до меланхолії. Чорна жовч отрує організм, саме вона символізує хвороби й загальну слабкість винної людини. Медицина в Гільдегарди – спиритуальна екзегеза світу, який створив Бог, і вміщеного до нього індивіда – здорового чи хворого.

Утім християнське пояснення (етіологія) хвороби не стало єдиним і домінантним у повсякденному житті середньовічного соціуму. Поряд з офіційним поясненням хвороби Божою

карою за гріхи або випробуванням праведникам у повсякденні продовжували існувати традиційні пояснення, успадковані від дохристиянської доби. Середньовічні люди часто пояснювали виникнення хвороб, як і раптову, незрозумілу смерть, невдалі пологи, народження дітей-виродків та інші нещастя, впливом чаклунства, «поганого» ока, «шкодою» з боку мертвих чи потойбічних сил. Хворобу часто персоніфікують в образі хробака або «стріл» («удару», «уколу»), що виходять від чаклунів, міфологічних істот (ельфів, домовиків, що, за народними уявленнями, населяли весь світ), небесних тіл (Землі, Сонця, Місяця). Уважали також, що хвороба може й сама «напасти» на людину, тобто персоніфікація хвороби збігалася з її поясненням. Протягом декількох століть усі зусилля церкви, спрямовані на викорінення «злісних забобонів», «нав'язаних дияволом», не мали результатів, ба більше, окремі з традиційних етіологій – пояснення хвороби чаклунством чи «поганим оком» – дійшли до сьогодення. Єдиною буденною ситуацією, коли хвороби безперечно інтерпретували як кару «згори», були періоди епідемій. Таке пояснення легше прижилося в масовій свідомості, і на півдні Європи зафіксовано в джерелах уже в VI–VII ст., а в епоху Чорної Смерті (середина XVI ст.) воно поширюється повсюдно.

З поступом християнізації церква прагнула виховати в парафіян нове, християнське ставлення до хвороби й страждань, що її супроводжували, навчаючи сприймати її якщо не з вдячністю, то зі смиренням, як біблійний Іов. Незважаючи на всі виховні зусилля церкви, у повсякденному житті архаїчна настанова щодо «безглуздості», «чужорідності» хвороби, її сприйняття як чинника, що порушує «звичний» порядок і спосіб життя, не були подолані. Хворі прагнули зцілитися будь-яким доступним способом, навіть якщо церква вважала його гріховним, охоче вдаючись до заборонених магічних ритуалів.

З вірою в ефективність магічних обрядів пов'язана практика цілительства (терапія) в давніх германців, кельтів, слов'ян. Дослідники часто називають їхню народну медицину магічною, оскільки поряд з лікарськими заходами

(трепанацією черепа, розрізуванням наривів, припіканням рясно кровоточивих ран розпеченим залізом, використанням цілющих властивостей трав і мінералів) люди очікували аналогічного ефекту від жертвоприношень мертвим, різноманітних амулетів, замовлянь і заклинань. Вірили, що ревматичний біль у ногах мине, якщо на світанку походити босоніж по росі на лузі, що амулет з трьох листочків подорожника, обв'язаних червоною ниткою, позбавить від головного болю, а стебла часнику, підвішені біля колиски немовляти, вбережуть його від «пристріту» і відстрашать усяку нечисть. Дітей, що страждали на лихоманку, садовили на дах, оббризкували окропом, слабких і недоношених новонароджених клали на дерев'яну лопату й тричі засовували в хлібну піч, цей обряд мав назву «допикання». Як правило, під час таких обрядів промовляли заклинання.

Вельми дієвим зіцлювальним і «профілактичним» засобом у середні віки, популярним ще з часів язичництва, залишалися амулети. У народів, які населяли Європу, з найдавніших часів уживаними були амулети з трав, коренів, кісток і зубів тварин, металу, скла тощо. У германців особливого поширення набули амулети з рунічними знаками. Амулети носили на шії, прив'язували до рук, ніг, голови, пришивали до одягу. Церковні заборони носити амулети люди не виконували. Ще Лондонський церковний собор (1057 р.) нагадує парафіянам про гріховності використання амулетів із кісток і зубів тварин. За таких умов офіційній церкві довелося пристосовуватися до мирських потреб своїх парафіян, які хворіли й помирали, боялися грози, посухи, епідемій, а тому оберігали себе від усіх нещасть геть не християнськими ритуалами. З часом у народі поширюються «християнські» амулети: капсули із записами фрагментів євангельських текстів, мідні або залізні пластини з рядками молитов, іменами ангелів, абрєвіатурами на зразок CMG («Марія народила Христа») і зовсім уже незрозумілими рядками кабалістичних знаків, букв грецького алфавіту,

вирізьблених подібно до рун, а також ладанки зі святими мощами, флакончики води зі священної річки Йордан.

Народна медицина міцно пов'язана з магічною обрядовістю. Ставлення до осіб, які володіли мистецтвом зіцлення, було амбівалентним. Лікування практикували зазвичай жінки, а також ковалі, теслі, вугільники, мисливці, яких у народі вважали знавцями чаклунського. Після християнізації Європи на допомогу у випадку хвороби чекали й від священика – посередника між світом земним і небесним.

Для боротьби з хворобами церква поступово напружувала арсенал лікувальних засобів: спеціальні ритуали за участю священика, благословення хворих і предметів – лікування сакраменталіями¹. Після освячення цілющими вважали воду, хліб, сіль, свічки, попіл, молоко, мед, крашанки, деякі трави і навіть похоронні ноші. Благословенні яблука й сир вживали, наприклад, як засіб від лихоманки, а вино, освячене опущеним у нього хрестом чи реліквіями, виліковувало не менше десятка різних недуг. Пити його належало або рано-вранці, або навзаході, стоячи на колінах, з круглої чи ребристої посудини. Такі деталі мали виняткове значення, оскільки з ними пов'язували успішність лікування. Згодом християнська церква затвердила спеціальні молитви й меси на випадок певних хвороб: меса св. Ліберія мала допомогти позбутися каменів у нирках, меса св. Роха – уникнути чуми, щоденна молитва, звернена до св. Аполлонії, захищала від зубного болю. Лікування сакраменталіями й церковні процедури на кшталт тих, під час яких священик «вчитує» в церкві хворого на епілепсію чи кладе на вітвар або на могилу новонародженого, щоб на все життя позбавити його від зубного болю, моделюють магічний обряд. На їхнє позначення сучасні дослідники ввели навіть спеціальне поняття – «церковна магія».

Найяскравішим феноменом середньовічної народної практики лікування визнано зіцлення за допомогою святих та їхніх реліквій. Розквіт культу святих припадає на високе

¹ Формули благословень і закліть, благословенні предмети, церковні церемонії й ритуали, спрямовані на забезпечення добробуту людини, отримали в теологів назву сакраменталій, тобто малих сакраментів (таїнств).

і пізнє Середньовіччя, коли поклоніння святим і спеціальні обряди оздоровлення біля їхніх могил набувають сталих форм. У середньовічній Європі нараховували більш як десяток популярних місць поховань святих, куди прямували тисячі паломників – хворих, калік, виродів, – які ждали повернути своє здоров'я. Багато з них нездужали вже роками, окремі – від народження. Недуги, на які вони страждали, були натовді невиліковними: вроджені каліцтва, різного роду паралічі та інші порушення центральної нервової системи, водянка, пухлини, захворювання серця, тяжкі травми тощо. Для таких людей святий ставав останнім прихистком, і по його допомозі зверталися, коли втрачали надію на зцілення всіма іншими, більш звичними і «природними» способами – у знахаря, лікаря чи священика. Недужі молили святого саме про диво, про звершення неможливого.

Не можна сказати, що таких дивовижних зцілень не відбувалося зовсім. Справа в тому, що середньовічний соціум належить до суспільств «з малим коефіцієнтом забезпеченості», у якому багато захворювань мають психосоматичний характер, а їх лікування не потребує спеціального медикаментозного чи оперативного втручання. Загального збудження, схильності до навіювання й самонавіювання, притаманних середньовічному індивіду, з одного боку, і палкої віри в можливість оздоровлення, емоційного шоку від усвідомлення близькості святого-чудотворця або від дотику до предметів, які вважають цілющими, з другого – нерідко було достатньо, щоб паралітик знову почав рухатися, чи нормалізувалась робота внутрішніх органів.

Отже, у сфері народної практики лікування функціонував спектр різноманітних профілактичних, діагностичних, прогностичних і терапевтичних засобів: від архаїчних магичних обрядів, що походять від давніх природних культів, культу мертвих, що зазнали лише зовнішньої християнської редакції словесних формул, до так званої церковної магії – лікування за допомогою sacramentalій («малих таїнств»), молитов і мес, чудесних зцілень святыми і їхніми реліквіями.

☑ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕДИЦИНИ

Удобу Середньовіччя в науковій медичній теорії й практиці домінантними були різні школи й напрями. Традиційно виокремлюють досалернський період, який позначають також як «чернечу» медицину; салернський період; період схоластичної медицини; медицину епохи Ренесансу. Така періодизація є досить умовною, а хронологічні межі зазначених періодів недостатньо чіткі.

Усталена й донині в історіографії думка про те, що з поширенням християнства принципово змінюються суспільні настанови щодо хворих, справедлива лише частково. На початку християнство, відкидаючи все язичницьке, заперечувало й античне медичне знання, бо один Бог вирішує, зцілювати чи ні душу й тіло тієї чи тієї людини. Основними умовами лікування вважали покаяння й віру в божественну справедливість, тому перші християни лікувалися винятково сповіддю та молитвами. Ще на початку III ст. Тертуліан указував на неприпустимість християнам застосовувати будь-які інші засоби або звертатися до лікарів, практику яких асоціювали з язичництвом. Утім життя брало своє, і таке «релігійне» оздоровлення не стало нормою навіть у монастирях.

Середньовічна вчена медицина, з одного боку, продовжила традиції медицини античної (у сфері гуморальної теорії, терапії, дієтики), а з другого – формувалася під впливом християнської теології. Відповідне положення Статуту Бенедикта зобов'язувало братію доглядати за хворими, а ідея християнського милосердя спонукала західне чернецтво розпочати вивчення медицини. Уже в VI–VII ст. християнські автори звертаються до натуралістичних теорій античної медицини, дієво інтегруючи їх у монастирську культуру. У Віварії, який заснував Кассіодор (бл. 490–583) у Монте-Кассіно перекладають і переписують античні медичні рукописи

Гіппократа, Галена, Цельса, Діоскорида, Орієбазія, Александра Тралльського. В Іспанії вивчення праць античних лікарів започаткував Ісидор Севільський (570–637) («Про природу речей»). Завдяки Кассіодору та І. Севільському медицину зараховано до наук, що студіювало духівництво. У провідних монастирях (Люксьой, Фульда, Райхенау, Боббіо, Санкт-Галлен), школах при єпископських кафедрах (у Парижі, Шартрі, Ліллі, Турі) складають компендіуми античних творів, що не одне століття були дороговказом медичної практики.

Загальних змін зазнала медична культура: наука змінилася релігійною пропагандою, а серйозні праці поступилися місцем елементарним передмовам, збірникам рецептів і компіляціям на кшталт «Про гострі і хронічні хвороби» Целія Авреліана або медичним збіркам Орібазія (Оривасія) Пергамського, Аеція з Аміди і Павла Егінського. Водночас практичне освоєння медицини заступила традиція вченого коментування, далекого від реального досвіду. Так, Стефан Афінський (бл. 550–630 рр.) читав лекції з теології, астрономії та медицини й коментував Аристотеля, Гіппократа і Галена.

У X–XII ст. монастирська медицина досягла розквіту. Її визначними представниками були Ноткер II (937–975), Гільдегарда Бінгенська, Одо з Мена. Ченці цікавилися не лише християнськими цілющими засобами (молитви, екзорцизм), але й фізіологією, практикували хірургію, лікування травмами, які росли на монастирському городі, а також мінералами, знання про властивості яких черпали з античних трактатів. Особливо популярним засобом стало кровопускання: вважали, що, видаляючи з організму кров, яку «зіпсувала» скверна гріха, лікарі «очищали» своїх пацієнтів, викорінювали вади, плотські потяги, перш за все сексуальність.

Грунтуючись на принципах любові до ближнього й шануванні Христа як спасителя, лікаря душі і тіла, церква прагнула зробити піклування про бідних і страждених сферою суспільних потреб. Із V ст. за Статутом св. Бенедикта ченці були зобов'язані лікувати й доглядати хворих, при монасти-

рях організовують шпиталі й притулки. У період високого Середньовіччя (XI–XIII ст.) в Європі розширено мережу муніципальних лікарень, притулків, лепрозоріїв. Парафіяльні священики мали за обов'язок відвідувати бідних і хворих, втішати їх і допомагати їм, чого вимагали і від членів пастви.

Монастирська медицина таїла загрозу обмирщення. На початку XII ст. Реймський церковний собор заборонив ченцям «лікарську практику задля збагачення». 1139 р. Латеранський собор утверджує покарання за медичну практику в миру, після собору 1162 р. у Монпельє монастирським госпіталям не дозволено було приймати мирян на лікування, роком пізніше собор у Туре заборонив більш ніж двомісячні відлучення з монастиря, що унеможливило світське навчання ченців. Водночас кліриків позбавили права займатися хірургією та акушерством. 1243 р. Папа Римський вимагає додати до статутів чернечих орденів пункт щодо заборони ченцям студіювати медицину. Таким чином, протягом півтора століття постанови церковних соборів остаточно витіснили медицину з монастирів, а монастирські шпиталі втратили роль провідних центрів благодійності для бідних і хворих. Їх заступили міські шпиталі, які організували єпископи, ордени та братства.

Першою справжньою медичною школою в Європі стала Салернська, що набула популярності в кінці XI ст., а 1213 р. перетворена на університет. Це був не просто центр медичної освіти, але школа практичного лікування, у якій, окрім терапії, розвивали хірургію, гінекологію, фармакологію. Саме в Салерно закладено основи теоретичної анатомії. Лікарі, не обмежуючись переказом античних праць, перш за все Галена («Про призначення частин людського тіла»), вивчали анатомію, розбираючи трупи тварин (з початку XII ст.). До найвідоміших салернських медиків належать: Костянтин Африканський, який познайомив латинський світ з досягненнями арабів у галузі медицини, Рожер Салернський, Арнальд із Віланови, авторству якого приписано знамениту роботу цієї школи «Салернський кодекс здоров'я», жінки-лікарі – Тротула, Арбелла, Константа Календа.

Значну конкуренцію Салерно як закладу практичної медицини становила медична школа в Монпельє (з 1289 р. – університет), де викладали чимало випускників із Салерно¹. Незважаючи на те, що у Франції зв'язок медицини й духовництва був досить міцним, медична школа Монпельє до XIV ст. була вільною від схоластики. На межі XIII–XIV ст., коли в Європі з'являється новий тип лікарів – не так практиків, як теоретиків (*magister*, або *doctor medicinae*), – у школі Монпельє медична освіта по-старому передбачала обов'язкову для студентів річну лікарську практику. Школа в Монпельє знаменита найдавнішим у Франції ботанічним садом і перекладацьким центром, що сприяв поширенню на Заході арабської медицини.

Розквіт шкіл у Салерно й Монпельє в XII–XIV ст. відбувся саме тоді, коли з арабської Іспанії (наукові центри Кордови, Толедо, Севільї, Малаги, Гранади) до Європи ринув потік арабського медичного знання. За значущістю для європейської медицини відкриття праць арабських учених можна порівняти хіба з відкриттям Аристотеля для філософії. Арабська медицина не тільки зберегла й повернула Європі античне знання, а й суттєво його доповнила. Так, у XIII ст. латиною перекладено 25 томів «Всеохопної книги з медицини» видатного перського лікаря Ар-Разі, у якій він описав і проаналізував кожну хворобу з позицій грецьких, сирійських, індійських, арабських медиків; відомі були його трактати про віспу і кір. Найавторитетнішими в епоху Середньовіччя стали праці перського лікаря Ібн Сіні (Авіценни, 980–1037). П'ять книг його «Канону лікарської науки» («Канону медицини») (перекладено латиною в XII ст.) репрезентують енциклопедію медичних знань тієї доби, осмислених відповідно до теорій Аристотеля і Галена. Праці Ібн Сіні значно сприяли становленню медичної схоластики із властивим їй пієтетом щодо класичної античності, передусім Аристотеля. Він також став фундатором «галленізму» в теорії медицини, який був відкинутий лише в ранній Новий час.

.....
¹ У 1962 р. у Монпельє організовано Міжнародну академію з історії медицини.

З XII ст. в інтелектуальному житті Європи, зокрема в університетах, зміцнюються позиції нового типу релігійної філософії й правил мислення – схоластики. Медицина втрачає властиву їй відносну єдність теорії й практики, а медичне знання в рамках університетських студій міцно пов'язане з філософією Аристотеля. Так, флорентієць Таддео Альдеротті (1223–1303) у Болонському університеті здійснив християнську інтерпретацію (прокоментував) найважливіших праць видатних грецьких і арабських лікарів. На кінець XIII ст. Паризький університет стає загальноєвропейським центром схоластичного й філософського природознавства (Альберт Великий, Роджер Бекон).

У XIII–XIV ст. медицину студіюють у Монпельє, Падуї і Болоньї. У Болоньї акцент робили на теоретичних аспектах патології, терапії, фармакології. Для університетської середньовічної медицини пріоритетними стали не практика й спостереження, а інтерпретації наявних текстів у дусі схоластики, основною формою навчання – читання й коментування медичних трактатів (*lectio*), а також регулярні диспути (*disputationes de quolibet*). Погляди схоластичної медицини викладено в семи томах «Проповідей» (*Sermones*) флорентійця Ніколо Фалькуччі (початок XV ст.). Падуанський професор Мікеле Савонарола бл. 1450 р. сформулював основи терапії, спираючись на праці Авіценни. Напрацьовано нові види медичних трактатів: «Поради» (*Consilia*), що містять рекомендації з того чи того випадку, і «Узгодження» (*Concordantia*), де в алфавітному порядку наведено висловлювання авторитетів минулого. Лише таким схоластам, як Альберт Великий і Роджер Бекон, удалося здолати жорстко фіксовані правила тогочасного мислення: Бекон, приміром, відокремив знання «теоретичні» і «практичні» і саме досвід запропонував мати за головний критерій істини.

Певним іспитом для схоластичної медицини стала епідемія чуми 1348 р. Було розроблено заходи щодо запобігання поширенню інфекції: ізоляція хворих і дезінфекція будинків, карантин і застави на кордонах, дезінфекція товарів,

грошей, листів. Заразні хвороби відразу ж стали об'єктом пильної уваги. Нараховували 13 таких захворювань, і до XVIII–XIX ст. у сфері їх профілактики не було жодних новацій.

У XIII–XIV ст. університети Болоньї й Падуї проводили регулярні заняття з анатомії з демонстрацією розтину трупа. Магістр Болонського університету Мондіно де Луцці (1270–1326) написав перший в Європі підручник з анатомії (1316 р.), що дало імпульс розвитку хірургії. Компілятивна праця французького медика Гі де Шоліака (1298–1368) «Огляд хірургічного мистецтва медицини» (1363 р.) до XVII ст. була найзатребуванішим підручником з хірургії.

Хірургію вважали ремеслом, а хірурги мали нижчий соціальний статус, ніж лікарі. З XII ст. у Салерно функціонувала гільдія хірургів, що конкурувала з медичною школою. З XIII ст. хірургію викладали в університетах (Салерно, Болонья). У Франції, де хірургію не допускали в університети (особливо після постанов IV Латеранського собору), хірурги згуртовуються в окрему корпорацію, члени якої здобували освіту на кшталт університетської, з іспитами й ліцензією на практику. З XIII ст. діє авторитетна в практичній і теоретичній медицині гільдія хірургів Collège de St. Côme.

На початку XV ст. схоластичне схиляння перед авторитетами заступає звернення до досвіду як основного методу науки. Великі географічні відкриття стали додатковим поштовхом для створення систем класифікації в ботаніці і зоології (праці Джованні Манарді, Конрада Геснера, Леонардо да Вінчі). Численні переклади з грецьких оригіналів праць Галена, Корнелія Цельса, Плінія, Діоскорида не тільки спонукали до їх осмислення, а й зумовили чергову хвилю критики. Зростає скепсис медиків щодо теорії гуморальної патології й кровопускання як основного засобу очищення організму й відновлення балансу соків. Відкриття невідомих раніше захворювань – сифілісу, менінгіту, дифтерії – ставить перед медициною нові завдання. Переглядають анатомію Галена, що безроздільно панувала чотирнадцять століть.

Засновник наукової анатомії Андреа Везалій (1514–1564) виправив у Галена понад двісті помилок, правильно описав скелет, внутрішні органи й м'язи людського організму, клапани серця, що забезпечило передумови для подальшого обґрунтування кругового руху крові. Його анатомічні таблиці (Tabulae sex, 1538 р.) і сім книг праці «Про будову людського тіла» (1543 р.) надали системності анатомічним знанням, перетворили анатомію на науку. Погляди Везалія розвинув його наступник у Падуанському університеті Реальд Коломбо.

Анатомічні дослідження XVI ст. спонукали до поглибленого вивчення будови й функцій окремих органів і систем організму – кровообігу, слуху (Ієронім Фабрицій, Бартоломей Євстахій, Габріель Фаллопій). Лікар і теолог Мігель Сервет описав мале коло кровообігу («Відновлення християнства», 1553 р.), але його філософські та природничо-наукові положення оголосили єретичними, і за наполяганням Кальвіна Сервета спалили. На основі анатомії подальшого розвитку набули фізіологія (Вільям Гарвей), терапія (Джироламо Фракасторо, Антоніо Бенівьєні, Леонард Фукс), хірургія (Амбруаз Паре). З XVI ст. для гарних лікарів стає правилом перевіряти теорію спостереженням за хворими. Відомий лікар того часу Теофраст фон Гогенгейм (Парацельс, 1493–1541 рр.) замість теорії гуморальної патології запропонував власну класифікацію чинників, що впливають на здоров'я, у якій до природних та фізіологічних додає психологічні, астрологічні, а також волю божественного Провидіння.

☑ ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕДИЦИНИ: ЖІНКА-ЦІЛИТЕЛЬКА

Характерна постать європейського високого Середньовіччя – жінка-цілителька. Медичні знання було зарахували до компоненту освіти знатної жінки:

Її зазвичай навчали лікувати травми, з якими чоловік міг повернутися з війни чи полювання (наприклад, вона вміла обробити й перев'язати рану, накласти шину на зламану кістку). До XII ст. центрами лікування були жіночі монастирі, тому черниці також мали необхідні для надання допомоги медичні навички. Прикладом може слугувати Гільдегарда Бінгенська, яка в стінах монастиря займалася лікуванням. У селі доглядом за хворими й лікуванням займалися знахарки, «мудрі жінки», уміння яких поєднували в собі давні знання лікарських трав і рослин, практичний досвід і елементи магії. Тож не дивно, що їх нерідко звинувачували в чаклунстві, а загадкові смерті приписували ворожінню.

Терапевтичну допомогу жінки-лікаря сприймали як звичне явище. Свідченням цього є лист (середина XII ст.) високоосвіченого ченця Рудольфа, абата монастиря в Хірзау (Тюрінгія), адресований пріорові, настоятелю іншого монастиря в Тюрінгії. Абат Рудольф рекомендує цю жінку своєму товаришу як «ученого» лікаря, гарного діагноста, який визначає захворювання за зовнішніми його проявами, і як фармацевта, що готує ліки за власною рецептурою для внутрішнього та зовнішнього застосування.

У середньовічній літературі лікарська практика жінок репрезентована широко й різнобічно – від акушерства, терапевтичної допомоги до фармакології: приготування домашніх лікарських засобів, вирощування лікарських рослин, лікування травмами, складання спеціальних збірок, травників. Цей напрям їхньої діяльності, як і власне медичний, особливо пологопомічна практика, були тісно пов'язані з магією (приготування приворотного зілля, передбачення долі новонародженому тощо). Жінка, що надає медичну допомогу стражденному, – мотив багатьох середньовічних мініатюр.

Розквіт середньовічних міст і університетів Європи зумовив переміщення до них осередків лікування та догляду за хворими, а медицина поступово стає світським заняттям. Авторство багатьох медичних трактатів цієї доби на-

лежить жінкам. Утім закриття із XIV ст. доступу жінкам до університетської освіти, зокрема медичної, зумовило зменшення їхніх наукових публікацій. Стати лікарем жінці було досить складно, оскільки вона не могла навчатися в університеті й отримати диплом, що давав право на приватну практику. Наприклад, 1292 р. у списках платників податків Парижа значилося вісім «мірессес» – жінок, які займалися лікуванням (зокрема хірургією, вправленням суглобів, загоюванням), а 1313 р. – тільки одна. Проте випадки, коли міська влада все ж надавала жінкам ліцензії, були не такими поодинокими. Так, у Франції документально засвідчено діяльність 121 жінки-медика, серед яких були лікарі, няні, акушерки. Джерела зберегли показовий у цьому аспекті епізод, коли медичний факультет Паризького університету порушив справу (1332 р.) проти Якоби Феліче, яка лікувала хворих «ученими» методами: спостереженням за пульсом, дослідженням кольору і складу сечі (типові, стереотипні дії лікаря). Це вважали монополярним правом осіб чоловічої статі, які закінчили курс в університеті. Процес Я. Феліче програвала, попри переконливу аргументацію її захисту й позитивні свідчення семи пацієнтів, яких вонавилікувала.

Медичний факультет Паризького університету неодноразово звинувачував жінок у незаконному лікуванні. 1271 р. він напівліг на обов'язковому ліцензуванні діяльності лікарів і перевірці їхніх знань на іспитах. Однак лікарі з ліцензіями не могли задовольнити наявний попит, і міська влада Парижа продовжувала видавати ліцензії жінкам. Оскільки офіційно жінкам було заборонено займатися медичною практикою, то кожна обґрунтовувала право лікувати своїми реальними уміннями, а не дипломом. Після 1200 р. у Франції із 7647 лікарів-практиків жінок було тільки 121 (що становить 1,6% від загальної кількості); третина з них – це акушерки і няні, які доглядали за хворими. Зауважимо, що дипломовані медики-чоловіки лише обстежували пацієнта й призначали лікування; піклування про хворих і породіль

вони делегували жінкам-лікарям, акушеркам і голяркам. Стати акушеркою можна було тільки після складання відповідного іспиту, що приймав лікар, якого призначила міська влада. Акушерок навіть звільняли від податків і виплачували пенсію на знак особливої поваги до їхнього фаху. Імовірно, окремі з них були ознайомлені з наявними працями з гінекології. Водночас на практиці повитухи часто вдавалися до магії, використовуючи спеціальні пояси чи камені. Таким чином, сфера догляду за хворими та акушерська допомога були практично сферою жіночої праці.

Жінки-лікарі часто навчалися свого ремесла безпосередньо на практиці, працюючи з батьком або чоловіком. Окремі з таких жінок знали латину й розширювали свої знання студіюванням медичних трактатів. Джерела засвідчують, що в медичній школі Салерно здобували фах кілька жінок. Цілком імовірно, що серед них була знаменита Тротула із Салерно. Її авторству приписують медичний трактат «Про хвороби жінок до і після дітонародження і в період виношування», з якого бере початок історія середньовічного акушерства. Популярність трактату доводить 11 видань у другій половині XVI ст.

Неможливість здобувати вищу освіту не стало на заваді жінкам, які займалися лікуванням, бути знайомитись зі спеціальною літературою. Так, у XVI ст. у землі Рейн-Пфальц відомі жінки, які не тільки лікували, а й перекладали спеціальні медичні трактати з латині народною мовою, складали збірники лікарських рекомендацій, іноді ілюстрованих, зокрема із жіночих хвороб, гігієни, косметології, догляду за новонародженими тощо. Значним попитом користувався неодноразово переписувана збірка «Тротула», авторство якої належало магістрові Тротулі, відомій жінці-лікарю Салернської школи. У сфері, пов'язаній із жіночими хворобами, пологами, доглядом за немовлятами, жінки-лікарі залишалися серйозними конкурентами дипломованим лікарям-чоловікам, які здобули освіту в університеті. Що-

правда, годувальниці, доглядачки працювали за спеціальними вказівками лікаря і під його наглядом. Акушерки не завжди були присутні під час пологів, тільки в особливо складних випадках. Досвідчених цінували особливо високо. Діяльність повитух, акушерок перебувала під контролем влади. Вони складали спеціальний іспит і лише після цього могли практикувати. У медичних трактатах згадують «бадемодер» – жінок, які обмивали новонароджених дітей.

Медичні трактати багато уваги приділяли фізіології, зокрема особливостям жіночого організму, починаючи з його формування в утробі матері. Вони відбивають поширені тоді наукові уявлення про людський організм і доповнюють образ жінки, закріплений у свідомості середньовічної людини. Процес формування жіночого організму вже з утроби матері, на думку тогочасних медиків, потребував інших умов, ніж чоловічий. Щоб зародок жіночої статі міг визріти, потрібно більше часу й особливий температурний режим.

З XII ст. утвердилося положення про «семикамерну» структуру матки. Три камери кровотворних органів, розташовані праворуч, «ближче до печінки», мали вищу температуру, що сприяло визріванню зародків чоловічої статі, другі три «камери» з лівого боку, «ближче до селезінки», отримували нищу температуру, і саме в них відбувалося формування плоду жіночої статі. Якщо плід опинявся в центральній камері – народжувався гермафродит.

Аналіз медичної середньовічної літератури засвідчує увагу і турботу до вагітної. Було детально розроблено систему харчування, дієту, що мала усунути «погані соки», запобігти «хворобливій матерії», забезпечити підтримку сприятливого водно-температурного режиму. Суворо регулювали споживання пива й меду, приписували очищення кишок, рекомендували вправи, теплі ванни. Порадники застерігали від небезпек «зайвої» емоційності (гніву, переляків, «поривань»). Практикували профілактичні кровопускання (з поверхневих вен на ногах), парові ванни й трав'яні

настоянки, але в міру і під наглядом «тямущої особи». Рекомендували остерігатися танців, швидких і різких рухів, верхової їзди і далеких подорожей у кареті.

Нормальними вважали пологи через дев'ять або сім місяців; восьмимісячні родини називали «нежиттєздатними», такими, що перебувають під «шкідливим впливом» знаку Сатурна, отже приреченими на смерть. Середньовічні медичні трактати пропонують цілий спектр заходів для неважких і успішних пологів: від магічних слів і дій до амулетів. Наприклад, щоб полегшити родиво, дипломовані медики рекомендували покласти під ноги породіллі перо шуліки або травник. Пологи приймала повитуха, якій допомагали досвідчені жінки, зокрема й «баде-модер». Повитуха залишалася поруч з породіллею протягом тижня, наглядаючи за станом матері й немовляти.

Уся педіатрична література того часу пройнята думкою міцного зв'язку між матір'ю й немовлям. Про батька згадували тільки тоді, коли дитина досягала шкільного віку. Найважливішим питанням був вибір годувальниці. Материнське молоко вважали цілющим засобом, який продукується з крові. На цьому ґрунтувалися суворі вимоги до способу життя годувальниці, її фізичного стану, а також її доброчесності. Основою для таких уявлень стали загальні положення про жіночий організм як джерело цілющих властивостей. Материнське молоко використовували для приготування лікарських препаратів, як терапевтичний засіб для зцілення ран і гнійників, відновлення тканини. Це повинно бути молоко від однієї жінки, яка народила сина. Носієм цілющої сили вважали «доброчесну», «чисту» жінку: саме вона здатна полегшити недугу одним своїм дотиком.

Медичні трактати розглядають цнотливість як специфічний терапевтичний засіб. Утримання – те, що середньовічний хірург рекомендував хворому. Великі очікування, які лікарі і пацієнти покладали на цілющу силу невинності, відбито в назвах лікарських засобів, наприклад «молоко діви». Утім жінка могла бути носієм і «шкідливих речовин». Саме це уявлення лежить в основі поширених легенд про дівчину-отруйницю.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Розкрийте сутність уявлень середньовічної людини про хвороби.
2. Схарактеризуйте етапи розвитку наукової середньовічної медицини.
3. Поясніть феномен народної медицини і її підходи до лікування.
4. Обґрунтуйте, у чому, на вашу думку, полягали особливості студіювання медицини в університетах Монпельє, Болон, Падуї і Салерно.
5. Доведіть, що жінки в добу середньовіччя займалися лікувальними практиками.
6. Поясніть, чому наукова медицина розвивалася в середньовічній Європі досить повільно.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ПЕРСОНАЛІЇ МЕДИКІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА ВИБОРОМ СТУДЕНТА):

Кассіодор (бл. 490–583), *Стефан Афінський* (бл. 550–630), *Ісидор Севільський* (570–637), *Ар-Разі* (865–925), *Ноткер II* (937–975), *Ібн-Сіна* (Авіценна 980–1037), *Гільдерга Бінгенська* (1098–1179), *Таддео Альдеротті* (1223–1303), *Мондіноде Луцці* (1270–1326), *Гі де Шоляк* (1298–1368), *Джироламо Фракасторо* (1478–1553), *Теофраст фон Гогенгейм* (Парацельс, 1493–1541), *Леонард Фукс* (1501–1566), *Амбруаз Паре* (1510–1590), *Мігель Сервет* (1511–1553), *Андреа Везалій* (1514–1564), *Вільям Гарвей* (1578–1657).

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

Християнський філософ Тертуліан так резюмував своє ставлення до практики анатомування: «Герофіл, це лікар чи різник, який порізав шістьсот людей для того, щоб дослідити природу,

який убивав людей задля того, щоб вивчити розташування їх органів, не зміг за допомогою таких засобів досконало зрозуміти внутрішню будову людини, оскільки смерть призводить до істотних змін у всіх частинах і тим самим робить їх зовнішній вигляд після смерті відмінним від того, яким він був при житті, особливо, якщо вони помирали неприродною смертю, а за смертельної агонії, до якої їх призвела цікавість анатомів».

ПРО ЗЦІЛЕННЯ СВЯТИМИ

Святість і диво

Після смерті єпископа Ілідія, багато хто бурчав, – повідомляє Григорій Турський: «Не святий він, адже витворив тільки одне диво». Проте зараз же сталися нові дива.

Святий Теобальд вирушив у путь, щоб покласти край міжусобицям, що винищували Шампань, а диявол, намагаючись завадити здійсненню благочестивих намірів, украв колесо з його квадриги і кинув у річку. Святий наказав демону служити йому колесом, і той не наважився йому перечити.

Святий Гоар запитує незаконнонародженого триденного малюка про ім'я його батька і той називає єпископа Рустика. Рустик кається, його звільнюють з посади, і єпископом Тріру стає Гоар.

«Якийсь чоловік, що втратив слух і мову, відправився до Риму для того, щоб вимолити собі зцілення біля мощів святих апостолів та інших святих, які прославили це місто. Але в дорозі, в Ніцці, йому повернув здоров'я святий Госпіцій, і диякон, який супроводжував хворого, вигукнув: «Шукав я Петра, шукав Павла, Лаврентія й інших святих, які прославили Рим своєю мученицькою кров'ю, і тут [тобто в Ніцці] усіх я знайшов, усіх побачив!»

У якогось відлюдника вселився злий дух, і мордувань нещасний позбувся тільки після того, коли його доставили до Туру, де могутність святого Мартина придушила підступність демона. Утім цілющі властивості турського святого діяли до поки людина перебувала в Турі. Коли ж він повернувся до свого дому, ним знову заволоділа нечиста сила. Звичайно, святий

добродійно діє не тільки у себе вдома, але саме том його чудовні здібності найбільш ефективні.

Култ місцевого святого Мартина успішно конкурував з культом самих апостолів: «Бабуся, яка жила біля Туру, зцілилась від сліпоти, і хоча в цьому місті зберігались мощі апостолів Петра і Павла, вона стверджувала, що зір їй повернув місцевий покровитель святий Мартин».

Благословення породіль

Поряд із заклинаннями дієвими були молитви, звернені до святих, яких вважали покровительками молодих матерів – Анни, Маргарити, Катерини, Варвари, Агати. Утім, як засвідчують житія, святі чоловічої статі також виступали помічниками при пологах. «Воду святого Альберта» (сицилійського ченця, який помер на початку XIV ст.) вважали надзвичайно ефективним родопомічним засобом, і при її вживанні читали спеціальну молитву. У формулах благословення містяться вказівки, згідно з якими їх оголошення мало супроводжуватися дотиком до живота і боків породіллі, а на голову їй клали Євангеліє; на її груди необхідно було покласти шматок пергаменту з текстом присяги. Там було перераховано священні народження: «Анна народила Марію, Марія народила Христа без болю і мук, Єлизавета народила Іоанна і не страждала». Далі йшло звернення до немовляти в утробі матері: «Заклинаю тебе, дитя, в ім'я Отця і Сина і Святого Духу, о, вийди з цієї жінки, живий ти чи мертвий...». «Цими словами заклиною тебе, створіння мертве ти чи живе, чоловічої статі чи жіночої, скоріше вийди, щоб побачити світло дня, і, щоб раба Божя не сконала в пологах...». Текст заклинання міг бути написаний на хлібі, який давали з'їсти породіллі, або ж письмове заклинання прив'язували до її живота чи гомілки, після чого мали настати пологи.

Священик одягав на породіллю, яка страждала від болю при переймах, пояс, в якому служив месу, чи поясом самої породіллі обв'язували церковний дзвін і тричі в нього дзвонили. Символічне нав'язування і розв'язування вузлів мало подіяти добре на пологи. Вважали, що породіллі допоможе,

якщо їй подаватиме воду злочинець чи якщо вона посидить на його одязі. Цілющі властивості приписувалися речам, які належали злочинцям. Мотузку повішеного мали за талісман, а одяг страченого забезпечував успіх. Гарним для породіллі було посидіти на похоронних ношах. Такі обряди церква засуджувала, але межа між дозволеними ритуалами за участі священика, і негожими з точки зору духовенства, була досить хиткою і розмитою.

Ритуали і забобони, пов'язані з хрещенням новонародженого

Хрещення відбувалося в церкві. «Для того, щоб дитина не хворіла, її клали на вівтар чи на гробницю, чи могилу – це повинно було на все життя захистити її від зубних і очних хвороб; дитина, яка полежала біля вогнищі в будинку, вважалася захищеною від лихоманки. Такий обряд засуджено у пенітенціаліях Бурхарда Вормського».

Заклинання хвороб. Подібні замовини язичницького походження вживали повсюдно. Церква не змогла їх заборонити. Засуджуючи і переслідуючи знахарство, чаклунів і відьом, церква разом з тим вживала заходів для впровадження власних екзорцизмів, заклинань. Існував ритуал «відлучення хвороби». Його формула проголошувала: «Відлучаю тебе, пособник смерті, в ім'я Отця і Сина і Духу Святого, і в ім'я Богоматері Діви Марії, і чотирьох євангелістів, і дванадцяти пророків, і дванадцяти апостолів, і всіх мучеників і сповідників, і дів, і ста сорока чотирьох тисяч тих, хто в ім'я Бога витерпіли страсті: нехай не буде тобі ніякої влади в цьому рабі Божому, але відійди від нього, не заподіявши жодної шкоди. В ім'я Того, Хто прийде». У цьому тексті, як і в багатьох інших церковних текстах заклинання, бісу – винуватцю хвороби («посібнику смерті») протиставляється сонм сакральних сил...

Одним із засобів зцілення було виготовлення свічок завбільшки з тіло хворого чи вагою, що дорівнювала його масі тіла. Подібна, здавалося б, далека від християнства практика, втілена в церковних формулах благословення таких свічок: здійснюючи такий дар Богу, хворий міг розраховувати на його

допомогу і зцілення. Також при зважуванні хворого на другу чашу терезів ставили продукти, які дарували: зерно, олію, вино, віск тощо.

НАВЧАННЯ МЕДИЦИНИ В КРАКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Ось як навчали на медичному факультеті Краківського університету, що був найближчим до України-Руси вищим закладом. Заклад було засновано в 1364 р., але фактично навчання почалося в ньому лише в 1400 р. В університеті Кракова було чимало молоді з українських і білоруських земель, для якої при закладі було обладнано спеціальний гуртожиток – бурсу.

Навчання на медичному факультеті спочатку тривало 4 роки, пізніше – 5 років. Протягом перших 2 років вивчали першу книгу «Канону» Ібн-Сіні та коментарі до Гіппократа і Галена в перекладі Костянтина Африканського. Викладали виключно латинською мовою. Через кожні 2 тижні влаштовували малі диспути, на яких студент повинен був відповідати на запитання з прочитаного професором розділу. Двічі на рік влаштовували великі диспути, на яких у присутності декана, професорів і всіх студентів факультету студентам ставили різні запитання з вивченого матеріалу. Відповідати на запитання потрібно було красномовно, підкріплюючи відповідь якомога більшою кількістю цитат із праць Галена, Гіппократа, Аристотеля, Плутарха та інших авторитетів. Після двох років навчання, витриманого успішно диспуту, студента вшановували лавровим вінком з ягодами, і він здобував перший учений ступінь бакалавра. Він складав присягу, що не займатиметься допоки медичною практикою, зокрема не осоромить себе медичним рукодієм – хірургією. Новий бакалавр, за усталеною традицією, повинен був власним коштом частувати присутніх вином, цукерками, а також сплатити до скарбниці університету 12 грошів.

Третього року вивчали третю книгу «Канону» Ібн-Сіні, вчення про пульс, сечу. На четвертому і п'ятому році вивчали четверту і п'яту книги «Канону» Ібн-Сіні, афоризми

Гіппократа, рецептуру. Навчання провадили переважно теоретично. Анатомічний театр і невеличку клініку медичний факультет Краківського університету здобув лише в кінці XVIII ст.

Після закінчення навчання студент отримував звання ліценціата (з лат. – обізнаний у медицині). За тогочасним законодавством, ліценціат мав право надавати самостійну медичну допомогу в нескладних випадках, щодо тяжких захворювань він мав радитися з докторами медицини. Утім від давня ліценціати користувалися необмеженим правом практики. Протягом перших 127 р. функціонування Краківський університет мав право присвоювати лише звання бакалаврів і ліценціатів.

Звання доктора медицини факультет уперше надав у 1527 р. Церемонія присвоєння вченого ступеня доктора медицини була аналогічною до Салернського університету. Ліценціат, який бажав здобути звання доктора медицини, звертався з відповідним клопотанням до університету і отримував дозвіл на допуск до диспуту. Диспут проводився на визначену тему, наприклад: «Взаємини між Марсом та Венерою і вплив їх на людський організм», «Чи корисна капуста шлункові п'яниці» тощо. Диспут відбувався три дні протягом однієї години вранці та ввечері. Якщо кандидата визнавали гідним, його у супроводі професорів і церковних дзвонів вели до університетської церкви. Там відбувалася спеціальна служба, під час якої ректор університету покладав на голову докторанта лавровий вінок і надівав йому на палець перстень. Після служби коштом нового доктора відбувалася гостина, під час якої новопосвячений ушановував присутніх подарунками. У Краківському університеті головні професори діставали по 12 ліктів сукна чи по 6 грошів, інші – подарунки меншої вартості. Здобуття вченого ступеня в середньовічному університеті потребувало від кандидата, окрім ґрунтовних знань, ще й чималих витрат на церемонію.

Питання: Дайте власний коментар до середньовічних ритуалів і заклинань. Схарактеризуйте підготовку студента-медика в Середньовіччя.

Питальник за результатами перегляду фільму: «Тіні Середньовіччя. Фільм 6. Мор і хвороби». *Medieval dead. В 6 сер. Реж.: Дж. Фрістон (J. Freeston). Великобританія. 2012. Фільм 6.*

1. Що вивчає біоархеологія? Які можливості для реконструкції повсякденного життя людини минулого вона має?
2. Які методи і методики використовуються біоархеологами і палеопатологами? На яких засадах вони ґрунтуються?
3. Яку цінність для біоархеологів представляють скелетні зубні останки людини, виявлені під час археологічних розкопок?
4. Як на основі скелетних останків людини визначається вік померлого? Які ознаки є при цьому визначальними?
5. Назвіть поширені хвороби в різні періоди історії Середньовіччя.
6. У чому вбачали причини хвороб у середньовічному суспільстві.
7. Опишіть ставлення до хвороб і хворих в епоху Середньовіччя.
8. Які обмежувальні заходи застосовували щодо окремих категорій хворих? Чим це зумовлено?
9. Опишіть сфери діяльності середньовічного Ордена св. Лазаря. Яким категоріям хворих брати цього лицарського ордена надавали особливе піклування?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые. Антропология болезни в средние века. Санкт-Петербург. 2004. 398 с.
2. Арнаутова Ю. Е. Об истории западноевропейского госпиталя в средние века и некоторых методологических аспектах её изучения. Проблемы социальной гигиены, здравоохранения, истории медицины. 2000. № 5.
3. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / пер с фр.; общ. ред. С. В. Оболенской; предисл. А. Я. Гуревича. Москва. 1992. 324 с.
4. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. Москва. 1991. 240 с.
5. Блок М. Короли-чудотворцы. Москва, 1998. – 375 с.

6. *Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини.* Київ. 2001. 431 с.
7. *Глязер Г. Исследователи человеческого тела от Гиппократ до Павлова.* Москва. 1956. 244 с.
8. *История тела: в 3-х томах / под ред. А. Корбена., Ж.-Ж. Куртина, Ж. Вигарелло.* Москва. 2012. Том I. От Ренессанса до эпохи Просвещения. 497 с.
9. *Кистенёва О. А. «Салернский кодекс здоровья» Арнольда из Виллановы – страница истории геродиететики Геронтология.* 2013. № 1; URL: gerontology.esrae.ru/ru/1-8.
10. *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье / ред. Ю. Ф. Шульц, В. Н. Терновский.* Москва. 1971. 144 с.
11. *Ковнер С. История медицины.* Вып. 1-2. Киев. 1878. 184 с.
12. *Крылова Ю. П. Представления анжуйского рыцаря XIV в. о смерти. Ното historicus. Сборник памяти Ю. Л. Бессмертного.* Москва. 2003. С. 304-314.
13. *Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века / пер. с франц. Е. Лебедевой.* Москва. 2008. 192 с.
14. *Медицина в памятниках латинской литературы (I-XVI вв.) / Второй московский госуд. медицинский ин-т им. Н. И. Пирогова. Труды института. Серия история медицины.* 1980. Т. СХХV. Вып. 8.
15. *Ревякина Н. В. Джироламо Манфреди, болонский медик и астролог XV в. Интеллектуальная история в лицах.* Иваново, 1996.
16. *Салернский кодекс здоровья, написанный в XIV столетии... / пер. Ю. Ф. Шульца.* Москва. 1964. 135 с.
17. *Сорокина Т.С. История медицины.* Москва. 1994. 560 с.
18. *Средневековый латинский трактат «Ars Moriendi» («Искусство умирать»): краткая редакция / предисл. И. Ковригиной. Альманах по истории средних веков и раннего нового времени / Под ред. А. Н. Маслова, А.А. Кузнецова.* Нижний Новгород. 2013. Вып. 3-4. С. 185-214.
19. *Сятиня М. Л. Історія фармації: навч. посіб.* Львів. 2002. 660 с.
20. *Хейзинга Й. Осень средневековья.* Москва. 1988. 465 с.
21. *Цвет медицины Салерно: стихотворные предписания Салернской школы / пер. Ю.Ф. Шульца.* Москва. 1995. 157 с.
22. *Шпрандель Р. Индивид и группа в эпоху чумы. Ното historicus. Сборник памяти Ю. Л. Бессмертного.* Москва. 2003. С. 292-303.

ЛЕКЦІЯ 4

МЕДИЦИНА ВІЗАНТІЇ

☒ ОГЛЯД МЕДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВІЗАНТІЇ.

☒ ПРАКТИЧНА МЕДИЦИНА ВІЗАНТІЇ.

☒ СТАНОВЛЕННЯ ОПІКУВАЛЬНО-ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.

☒ МЕДИЧНА ОСВІТА У ВІЗАНТІЇ.

Особливості соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного розвитку Візантії дають підстави виокремити в її історії такі періоди:

- **ранній** (IV – перша половина VII ст.);
- **середній** (друга половина VII – XII ст.);
- **пізній** (XIII – середина XV ст.).

Джерелами з історії медицини Візантії слугують: матеріали археологічних розкопок, писемні пам'ятки, зокрема: медичні трактати візантійських лікарів; наукова література природничого змісту (Михайло Пселл «Всеосяжне учення», «Хронограф»); нормативні джерела («Кодекс», «Дигести»,

«Інституції» та «Новели» Юстиніана, іконоборче законодавство, Еклога, церковно-юридичні документи – Типікон візантійських монастирів); наративні джерела («Поради і розповіді» Кекавмена; «Про церемонії візантійського двору» Костянтина Багрянородного, «Алексіада» Анни Комніної); агіографічна література («Житіє Самсона Ксенодоха», «Житіє Василя Нового», збірка житій подвижниць східної церкви); діловодні документи; публіцистичні й художні твори з медичними сюжетами («Кат, чи Лікар» Феодора Продрома), поезія медиків («Викладаю віршами властивості 12 місяців» Миколи Каллікла).

В історії світової культури візантійська цивілізація стала безпосередньою спадкоємицею греко-римських надбань. Протягом 10-ти століть свого існування вона була центром своєрідної й воістину блискучої культури. Передісторія її починається за часів правління імператора Великої Римської імперії Костянтина (306–337), який відомий запровадженням християнства як державної релігії, перенесенням столиці з Риму до міста Візантія на західному березі Босфору, яке згодом стало Константинополем.

Офіційний поділ (395) Римської імперії на Західну й Східну поклав початок окремій історії Візантії. До її складу увійшли: Балканський півострів, Мала Азія, Північна Месопотамія, частина Вірменії й грузинських земель, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, Кіпр, Крит, Родос та інші острови Східного Середземномор'я, а також південне узбережжя Криму. Провідна роль у Візантії належала грекам.

Після падіння (476 р.) Західної частини Східна Римська імперія (Візантія, Візантійська імперія, Романія, Імперія Ромеїв) стала єдиною спадкоємицею величної держави, й усвідомлення цього, відчуття себе «ромеями» було прикметною рисою менталітету її підданих.

До XII ст. Візантію залишалася найбільш культурною державою Європи й мала вагомий вплив на розвиток сусідніх країн. Константинополь був «золотим мостом між Сходом і Заходом», «царем міст» і «Римом на Сході».

☑ ОГЛЯД МЕДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВІЗАНТІЇ

У сфері медицини в ранньовізантійський період пріоритету набуває практичний підхід. Розвиток наукової теорії призупиняється, помітним стає певний занепад. Однак у розв'язанні практичних питань візантійці домагаються певних успіхів.

Головним джерелом знань з медицини були праці Гіппократа й Галена, які мали високий авторитет у середньовіччя й вплинули на літературу та практичну діяльність візантійських лікарів. Водночас у Візантії значну увагу приділяли вивченню способів лікування, що їх набули лікарі-практики попередніх століть. Такі знання й уміння здобували в школах, вони переходили від учителя до учня, від батька до сина, оскільки лікарський фах нерідко був спадковим. Так, Олександр Тралльський (Траллеський, Траллійський) (525–605), один з видатних медиків Візантії, сприйняв навички лікування від батька, який зцілював жителів свого рідного міста Тралли. Маємо наголосити, що в умовах тогочасного сліпого схиляння перед авторитетами О. Тралльський вирізнявся самостійністю думки. У власних працях він навіював лікарям думку не захоплюватися авторитетами та їхніми методиками, лікуючи, постійно звертати увагу на стан організму, вік, конституцію й спосіб життя хворого, також на навколишні обставини (пору року, погоду).

Низку медичних трактатів залишив по собі уродженець Пергама, особистий лікар імператора Орібазій (Оривасій) (325–403). Він підготував короткий виклад творів Галена, а також медичну енциклопедію, що була збіркою ексцерптів (уривків, витягів) із праць видатних медиків давнини. Робота з назвою «Лікарське зібрання» містила 70 книг, з яких збереглися тільки 27. У праці систематизовано всі знання з медицини, яких набули попередниками Орібазія. «Лікарське зібрання» мало широку популярність у Візантії. На прохання свого сина Євстафія, який цікавився медициною,

Орібазій скоротив цю значну обсягом працю й створив дев'ятикнижний посібник для тих, хто вивчав лікувальну науку, так званий «Синописис». На сьогодні маємо ще одну працю Орібазія – «Загальнодоступні ліки» (4 томи), що розповідає про ліки, які можна виготовити в домашніх умовах і використовувати самостійно. Цей трактат – короткий витяг із «Синописису» – був орієнтований на людей, які не мали спеціальної медичної освіти.

У VI ст. Аецій з Аміді підготував велику 16-томну медичну енциклопедію. Упорядник використав відомості з робіт Гіппократа, Галена, Орібазія, Діонісія та інших античних медиків. Праця вирізнялася чіткістю, змістовністю викладу інформації, необхідними лікарям-практикам.

Вище згадуваний О. Тралльський також написав кілька робіт з медицини, зокрема 12-томну працю з патології й терапії внутрішніх хвороб, а також трактати про очні хвороби, лихоманку та ін. Основним матеріалом слугували узагальнення власної лікарської практики. Точність поставлення діагнозів і з'ясування причини хвороб вигідно вирізняли О. Тралльського з-поміж тогочасних медиків. Пріоритетним завданням лікаря він убачав профілактику. Варто наголосити, що праці О. Тралльського мали значний успіх як на Заході, так і на Сході, а також слугували основним поради́ником багатьом поколінням візантійських лікарів.

Першою половиною VII ст. датовано низку медичних трактатів з анатомії й фізіології людини, приписуваних у манускриптах Феофілу, який мав різні статуси: протоспафарія й архіатра, ченця, філософа. Дослідники вважають, що це – лікар-християнин. Окремі з його робіт написано у формі запитань-відповідей. Вірогідно, їх призначено для навчання, що підтверджує простота, ясність і доступність викладу матеріалу.

Учнем Феофіла був Стефан Афінянин, якого ототожнюють із Стефаном Александрійським, якого імператор запросив до Константинополя для викладання предметів

квадриви́уму. Саме він зробив тлумачення до праць Гіппократа й Галена. Також Стефану Александрійському належить трактат про вплив ліків на хворих на лихоманку.

Коментар до творів Гіппократа й Галена також зробив його сучасник Іоан Александрійський, який після захоплення арабами Александрії залишився в ній. Його праці мали значний вплив на арабську медицину.

Залишився в Александрії й Павло Егінський, знаний хірург і акушер, автор одного з найкращих ранньовізантійських посібників про хвороби та їх лікування. Незважаючи на компіляційний характер роботи, цінності їй надавав опис результатів лікарської практики автора. Стислість, ясність і доступність викладу вигідно відрізняло працю П. Егінського, яку застосовували як у навчальних цілях, так і в щоденній медичній практиці. Окрім зазначених трактатів цього періоду, зберігся значний масив текстів, переважно анонімних, присвячених окремим медичним питанням.

Медичні праці середньовізантійського періоду набувають більш вираженого практичного аспекту.

Фригійському ченцеві Мелетію, що жив за імператорів-іконоборців, належить робота з анатомії «Про будову людини» («Про природу людини»). Пишучи її, Мелетій спирався на праці Григорія Нісського «Про природу людини» й «Шестоднев» Васи́лія Великого. Утім автор приділяє більше уваги антропологічним і богословським питанням, ніж медичним.

Сучасник імператора Феофіл Лев іатрософіст (лікар-мудрець) підготував семикнижну компілятивну роботу «Загальний огляд медицини», у якій подано опис різних захворювань: лихоманку, хвороби голови, очей, вух, горла, носа, стравоходу, сечових і статевих органів. Автор тільки іноді згадує Гіппократа й Галена. Хоч у передмові мету своєї праці Лев визначив як опис причин, симптомів і терапії кожної хвороби, та в роботі це викладено досить стисло. Лев також підготував працю «Загальний огляд про природу людей», що була компіляцією праці Мелетія.

За наказом Костянтина VII Багрянородного, імператора Візантії, Феофан Нонн (вірогідно, придворний лікар) створив коротку медичну енциклопедію, що ґрунтувалася на «Синописі» Орібазія та ексцерптах із творів ранньовізантійських лікарів Аеція з Аміді, О. Тралльського і П. Егінського. Своїм завданням під час підготовки енциклопедичної праці під заголовком «Синописис стисло про все лікарське мистецтво» Феофан Нонн визначив ознайомлення візантійців з основними медичними знаннями. Робота містила 297 глав, у яких описано переважно ліки, виготовлені в домашніх умовах і професіоналами. До опису хвороб і способів їх лікування, зокрема хірургії, Феофан Нонн не виявив особливого інтересу. Він же підготував працю «Про дієту». Обидва трактати Феофана Нонна супроводжують передмови, що підтверджують їх написання на замовлення імператора Костянтина VII Багрянородного.

Найвизначнішому візантійському вченому Михайлові Пселлу (1018–1078) належить низка робіт з медицини: компендій «Найкраща лікарська праця, написана ямбами», призначений для навчальних цілей; перелік захворювань під назвою «Про нові назви хвороб», що містить безліч спеціальних медичних термінів; трактат «Про бані», у якому автор пояснює значення водних процедур для здоров'я людини й застерігає від надмірного захоплення купанням. Багато уваги М. Пселл приділяв проблемам харчування. У його роботі «Про дієту» подано характеристику рослинних і тваринних продуктів й розкрито їхній вплив на природу та здоров'я людини. Розділи з медицини та фізіології вміщено до його великої за обсягом праці «Всеосяжне учення». Опис корості знаходимо в гумористичних віршах. Значну частину медичних робіт М. Пселла донині не видано.

Збереглися кілька медичних робіт Симеона Сифа, який виявляв винятковий інтерес до природної історії. Найбільш значущою його роботою стала «Синтагма про властивості різних видів їжі», у якій автор розкриває цілющі властивос-

ті їжі. Виклад матеріалу в «Синтагмі» здійснено за алфавітом. У роботі вперше у візантійській медичній літературі згадано ліки східного походження, зокрема камфору, гвоздику, мускатний горіх, амбру, гашиш, що засвідчує гарну обізнаність С. Сифа з арабською та індійською традицією. Також він уклав ботанічний лексикон і невеликі трактати про почуття нюху, смаку й дотику. У своїх роботах С. Сиф спирався не тільки на античну традицію, а й на особистий досвід та східну медичну літературу. Загалом схиляючись перед авторитетом греко-римських мислителів, С. Сиф у роботі «Антирретика Галену» виступив з критикою окремих теоретичних положень Галена.

Від середньовізантійського періоду до сьогодні збереглася вельми цікава праця з медицини, що належить, на думку її першого дослідника й видавця Г. Г. Літаврину¹, лікареві-практику. Трактат, що є своєрідною медичною енциклопедією, має кілька розділів, у яких подано відомості про загальну гігієну, гігієну вагітної жінки та новонародженого, гігієну харчування, різні види внутрішніх і зовнішніх хвороб та методи їх лікування, а також приготування лікувальних препаратів. Зауважимо, що фармакологічному відділу в лікарському poradнику належить переважна частина.

Медичний трактат, який видав Г. Г. Літаврин, очевидно, мав практичне значення, був посібником для лікаря. Його автор, вельми обізнаний у цій галузі фахівець, пишучи трактат, спирався на роботи своїх попередників і на власний досвід. У роботі нерідко трапляються описи способів лікування окремих захворювань, що застосовував безпосередньо автор, ефективність яких була не меншою, ніж методи його колег.

У пізньовізантійський період медицину в державі розглядали як частину філософії в широкому розумінні, що вивчала науку про природу й науку про людину. Іоан Актуарій (Захарія, 1275–1328) – останній з видатних візантійських

¹ Літаврин Г. Г. Византийский медицинский трактат XI – XIV вв. (по рукописи Cod. Plut. VII. 19 Библиотеки Лоренцо Медичи во Флоренции). Византийский временник, 1971. – Т. 31. – С. 249–301.

лікарів – пояснював спонукальні мотиви занять медициною своєю давньою схильністю до «природничої частини філософії». Відомі медики зазвичай мали різнобічну освіту (Актуарій був учнем ученого-філолога Максима Плануда). Здобутком І. Актуарія є систематизація медичного знання свого часу. Виклад матеріалу в його працях чіткий і змістовний, що зробило їх для лікаря-практика кориснішими, ніж праці Галена, на досвід якого він спирався автор. Наприклад, трактат Іоана про сечу є зразком візантійської діагностики. Робота поділена на чотири частини: типи сечі та їх фізіологічні характеристики, діагностика, етіологія й прогноз. У ній Актуарій подав детальний опис кольору, консистенції, осаду й домішок, що виявляють під час аналізу сечі. Другий трактат – «Метод медицини» – ґрунтується на працях Галена, однак містить нові методи лікування кольок, що виникають унаслідок отруєння свинцем, а також зараження власоглавом, описано різні способи кровопускання.

Прикметно, що Актуарій був знавцем астрономії. Знання цієї науки в середньовіччя було складовою освіти лікаря. У роботі «Про діагностику» І. Актуарій визначає критичні дні хвороби, пов'язуючи їх з положенням Місяця і Сонця в зодіаку, із залежністю органів людини від зодіаку¹. Ця традиція витоками сягає стародавньої медицини, зокрема діяльності Гіппократа. Однак більша частина робіт І. Актуарія дотепер не опублікована.

Лікар і астроном Григорій Хіоніад (1240/1250–1320), який належав до кола друзів Актуарія, також цікавився астрологією. У Константинополі він викладав перську астрономію й медицину. Хіоніад переклав грецькою мовою невеликий перський трактат про противотруту. Лікарем був також інший астроном – Георгій Хрисококк.

Серед медиків пізньовізантійського періоду популярності набув Микола Мірепс, який посідав посаду «актуарія»

¹ Актуарій виправив переклад грецькою праць Ібн Сіні, які використовував в одному зі своїх трактатів «Стародавні й сучасні лікарі греків і варварів», – їх він назвав своїми джерелами.

(придворного лікаря) у 40-х XIII ст. Прізвище його означає «виготовлювач мазей». Микола був автором відомої збірки «Дінамерон» («Dynameron»), що містила 2656 фармакологічних рецептів, підготовленої за прикладом більш скромного рецептурного довідника «Антідотаріум» («Antidotarium») італійського професора медицини Миколи Салернського, в якому було описано менше 150 рецептів. У «Дінамероні» рецепти розподілені за 48 класами на підставі фармакологічних властивостей: у тому числі 87 очних мазей, 51 рецепт клізм, 98 притирань, 12 рецептів снодійного і 15 рецептів порошків і мазей проти комарів. У праці відчутно вплив арабської медицини: часто згадуються мускус, камфора й александрійський лист (сенна). «Дінамерон» був основним керівництвом в візантійському аптечній справі та фармакології. Збірка рецептів Микола Мірепса, перекладена латиною в XIV ст., була затребувана не тільки у Візантії, але й у Середньовічній Європі. Відомі імена Костянтина Мелитеніота, Георгія Хоніата, що перекладали з перської мови грецькою збірки рецептів.

Особливий інтерес жителі імперії виявляли до лікарських засобів, які вивчали насамперед. Поступово ботаніка перетворюється на галузь медицини, що вивчає цілющі властивості рослин, – фармакологію.

Рослини становили для візантійців передовсім практичний інтерес – вони були засобом лікування і засобом магії. Ботанічні знання в рукописах дуже часто подані у вигляді алфавітних лексиконів, які розміщено на додаткових або порожніх аркушах кодексів. Значна частина рукописів, що містять ці тексти, датована пізньовізантійським періодом. Утім ботанічні тексти належать до більш раннього часу. Різні за обсягом, вони переважно анонімні. Назви рослин у них наведено кількома мовами паралельно, що відбиває наукові й «народні» уявлення. Такі ботанічні словники цікаві і з погляду розвитку ботанічної термінології візантійського періоду. З авторів таких словників пізнього періоду відомі Неофіт Продромин (XIV ст.), лікар Димитрій Пепагомен (XV ст.).

Максим Плануд переклав з латини грецькою мовою псевдо-аристотелівську працю «Про рослини».

Багато медико-фармакологічних творів, у яких наявні відомості про рослини, зібрано в згаданих вище іатрософах. Це головним чином збірки рецептів, де стара медична традиція змішана з різного роду магією, яку практикували в медицині. Ні праці Діоскура, ні трактати Павла Егінського та інших візантійських медиків не позбавлені впливу демонології. Уявлення про «матеріальних демонів», які панували над лікувальними й отруйними рослинами, було досить поширеним у Візантії.

Вищевикладений матеріал доводить, що візантійці досягли значних успіхів у поширенні медичних знань і спеціальної наукової літератури, рівень розвитку яких був досить високим. Ранньовізантійським медичним працям притаманні компілятивність, еkleктичність, нерідко поверховість, хоча трапляються ґрунтовні міркування на тему діагностики хвороб і їх лікування. Водночас пізньовізантійська медична література недостатньо вивчена. Рукописи XIV–XV ст. містять цінний матеріал, який лишається маловідомим. Оцінюючи внесок візантійців у розвиток науки про рослини, Брюне зазначив: «Візантійські вчені надали для вивчення рослин, зокрема цілющих, знання, що актуальні дотепер. Візантійці зібрали, розвинули й передали наступним поколінням власності численних рослин, застосування яких було поширене як у науковому, так і в народному середовищі».

☑ ПРАКТИЧНА МЕДИЦИНА ВІЗАНТІЇ

Незважаючи на те, що зі зміцненням християнства в імперії хвороби розглядали як послану Божу кару, випробування за гріхи, гідно зносити які допомагали тільки молитви й заклинання, візантійці були переконані, що захворювання піддаються лікуванню. Визнаючи цін-

ність медицини, вони з надією дивилися на лікарів, які, на їхню думку, могли допомогти хворим одужати.

Лікуючи ту чи ту хворобу, візантійські медики відповідно до порад Гіппократа враховували пору року, місцевість, клімат, вік, умови й спосіб життя пацієнтів. Наголошуючи на значенні правильного харчування в житті людини, лікарі прописували пацієнтам оптимальну дієту, радили вживати такі продукти, які б пом'якшували наслідки сезонних змін. Саме поступальність у дієті візантійські медики вважали однією з неодмінних умов здоров'я людини. Дієтичні приписи з деталізованими описами специфічних властивостей продуктів харчування за сезонним принципом набули значного поширення в медичній практиці Візантії. Збереглося безліч віршованих творів під загальною назвою «Про дванадцять місяців» з рекомендаціями та заборонами щодо раціону в конкретному місяці року, включно з порадами до приготування страв. Більшість таких творів анонімні. За змістом вони певною мірою поступаються аналогічним роботам видатних візантійських учених.

Найбільш значущим серед подібних праць є трактат Ієрофіла (XII ст.) під назвою «Про різну їжу для кожного місяця та її вживання». Матеріал для його написання Ієрофіл запозичив із твору Гіппократа «Про дієту». Трактат містить значну кількість таблиць з рекомендованими продуктами харчування. Дієтичні поради подано у віршованому творі Миколи Каллікла, у якому він описав прикметні особливості кожного з 12-ти місяців, супроводивши їх медичними настановами (див. джерела до лекції). Зміст поеми Феодора Продрома також присвячено характеристиці всіх місяців року.

Багато уваги приділено проблемам харчування в анонімному медичному трактаті, що зберігся в списку XIV ст. Його укладач рекомендує своїм пацієнтам дотримуватися помірності в їжі й питті, радить визначити режим харчування, характеризує різні продукти та їхні терапевтичні властивості. Вагоме значення для здоров'я людини, на думку візантійських лікарів, мав її спосіб життя. Поміркований

спосіб життя був запорукою здоров'я, наслідком безладного була поява в організмі поганих соків, що мають згубну дію.

Важливим лікувальним засобом візантійські лікарі вважали миття в лазнях. Вони часто рекомендували таку процедуру хворим, які, до речі, досить часто самі за перших ознак нездужання вдавалися до цього засобу. Про цілющі властивості лазні із захопленням відгукується в одному з листів Михайло Хоніат. Деякі монастирські типікони (статути) місять настанови, які рекомендують недужим ченцям відвідувати лазні. Про її користь йдеться в анонімному медичному трактаті XI–XIV ст. За словами його упорядника, «вона вельми оберігає здоров'я і зміцнює тіло». Водночас укладач не тільки радить усім відвідувати лазні, а й визначає для кожного режим миття відповідно до його темпераменту. Основним способом лікування хворих, які застосовували візантійські медики, було виведення «надлишків» з організму хворого за допомогою проносного й кровопускання. Укладач анонімного медичного трактату неодноразово повертається до питання, у яку пору року й за яких обставин необхідно вдаватися до очищення «тіла від нагромаджених надлишків за допомогою кровопускання та інших засобів».

Нерідко візантійські медики для лікування окремих хвороб вдавалися до хірургічного втручання, про що свідчать списки хірургічних інструментів, що були в їхньому розпорядженні. Водночас візантійські лікарі застосовували різні знеболювальні засоби. Так, у вищеназваному медичному трактаті згадано снодійні препарати, які вживали під час операції, щоб пацієнт не відчував болю. Поряд, так би мовити, із загальним наркозом, використовували «місцевий наркоз» для позбавлення хворого від страждань у момент припікання або операції. Анонімний автор описує спосіб приготування снодійних і знеболювальних засобів, їхній склад і метод застосування. Якщо перші він рекомендував давати нюхати, то другі радив розводити водою, доводити до потрібної консистенції й наносити на ту частину тіла, яку необхідно було прооперувати або припекти.

Візантійські медики застосовували також і лікарську терапію, використовуючи цілющі властивості різних рослин і плодів, зокрема: винограду, сандалу, яблука, айви, груші, граната, сливи, майорану, ромашки, лілії, мигдалю, сезаму, нарциса, мирта, селери, петрушки, хрону, гарбуза, кропу, буряка, сочевиці, полину, ревеню, часнику, цибулі, капусти – і робили з них різні настоянки, відвари, мазі тощо.

Здебільшого вони віддавали перевагу медикаментозному лікуванню. У рукописах репрезентовано безліч рецептів. Фармакології як окремої галузі у Візантії не існувало. Лікарі були й аптекарями, і фармацевтами, самостійно збирали лікарські трави й виготовляли з них препарати. У працях з терапії вміщено настанови щодо ліків, які необхідно було приймати при тій чи тій хворобі. Іноді в них наявні відомості про корисних і шкідливих комах, хробаків, п'явок, а також дані про вартість тваринних продуктів, з яких виготовляли медикаменти. Знання з фармакології, отримані з античних праць, візантійці постійно поповнювали, використовуючи лікувальні засоби, вживані в Аравії, Ірані, Галлії, Італії, Іллірії, Вірменії, Сирії, Фінікії, Лівані, Ефіопії, Єгипті, Індії.

Питаннями медицини, фармації та косметології жваво цікавилися візантійські аристократки, які докладали багато зусиль для догляду за своєю зовнішністю. Загалом фізичну красу жінки у Візантії цінували не менше від духовної. Негарність або каліцтво сприймали як трагедію. Вродливими вважали жінок середнього зросту, з м'якими формами, з тонкою талією, гідною поставою, ніжною шкірою обличчя, легким рум'янцем, великими, виразними очима й перлинно-білозубою усмішкою. У візантійської красуні шкіра неодмінно мала бути біло-рожевою, а брови – вигнутими дугою. Естетичним ідеалом жіночої краси для візантійців був вигляд знаменитої імператриці Феодори, яка завдяки надзвичайній вроді з актриси константинопольського цирку піднялася до дружини Юстиніана I й посіла з ним трон.

Тож знатні ромейки дбайливо доглядали за своєю зовнішністю. Жінок приваблювали наявні в медичних трактатах

рецепти, що містили поради з догляду за шкірою обличчя й описували препарати, які допомагали проти зморшок, випадіння волосся, неприємного запаху з рота. Візантійки намагалися отримати дорогі косметичні засоби, керуючись рекомендаціями медичних праць. За свідченням М. Пселла, імператриця Зоя особисто приділяла багато уваги винайденню й приготуванню різних запашних мазей і сумішей для збереження молодості й краси. Навіть у 70-річному віці Зоя не мала зморшок на обличчі й вражала оточення своєю красою. Як зазначив М. Пселл, у її покоях постійно варили різні трави й спеції. Один з її косметичних рецептів набув поширення під назвою «Мазь пані Зої-цариці», і його вмістили до анонімного медичного трактату, який опублікував Г. Г. Литаврин (уривки з нього див. у джерелах до лекції).

У візантійських джерелах постійно знаходимо відомості про лікарів. У доповненні до «Життя Самсона Ксенодоха», покровителя медиків, яке написав Симеон Метафраст, описано відзначення ними дня його пам'яті (27 червня) і ходу, організовану для поклоніння останкам Самсона в храмі св. Мокія. Про лікаря, якого зазвичай запрошували до хворих, мовиться в «Житті Василя Нового» (X ст.). Цілителів, що лікували Ісаака I Комніна й поставили йому неправильний діагноз, згадує Михайло Пселл у своєму «Хронографі». Високу оцінку знанням Миколи Каллікла, Михайла Пантехні і євнуха Михайла – придворних медиків, які перебували біля ліжка хворого імператора Олексія I Комніна й надавали йому допомогу, подає його донька – Анна Комніна. Про лікаря Соломона, до якого Мануїл I Комнін виявляв надзвичайну прихильність, пише Веніамін Тудельський.

Щодо гендерного виміру медицини, то серед можливих жіночих занять джерела згадують надання медичної допомоги. Це могла бути як допоміжна долікарська допомога (за аналогією до медсестринської), так і цілком кваліфікована, яку засвідчує низка документів, зокрема Типікон Пантократора. Також жінки приймали пологи, про що свідчать згадки оплати праці акушерок в актових джерелах.

Аналіз джерел засвідчує, що в Константинополі працювало чимало лікарів, які обслуговували певне коло пацієнтів у різних частинах міста. Столичні медики користувалися високим авторитетом як у Константинополі, так і в інших регіонах імперії. Нерідко жителі провінцій у пошуках зцілення зверталися по допомогу до константинопольських лікарів. У «Житті Мелетія Нового» (XI–XII ст.) описано історію невиліковно хворого з Еллади, який розтратив усі свої статки, відвідуючи столичних медиків. Однак досвідчені лікарі були не тільки в Константинополі, а й в провінційних містах. У згаданому «Житті Мелетія Нового» йдеться про відомого цілителя Феодосія з Афін доби імператорів Комнінів, якого для лікування хворих запрошували навіть у Фіви.

Водночас серед лікарів у Візантії нерідко траплялися й різні шарлатани та шахраї. Про одного з таких написав Феодор Продром у сатиричному оповіданні «Кат, чи Лікар», у якому змалював свій невдалий візит до ескулапа, який намагався видалити хворого зуба. Феодор Продром детально описав процес лікування: спочатку лікар розрізав йому ясна, потім ухопив хворого зуба інструментом, за допомогою якого можна було вирвати ікло в слона. Як підсумок усіх маніпуляцій, горе-лікар зумів лише відламати частину зуба пацієнта.

Застерігав нащадків від звернення до медиків і Кевкамен, який рекомендує не довіряти їм, а лікуватися самостійно, оскільки запрошений до хворого ескулап нерідко використовує свої знання для власного збагачення, а не для лікування недужого.

☑ СТАНОВЛЕННЯ ОПІКУВАЛЬНО-ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Ранньовізантійська цивілізація успадкувала від античності облаштування міського побуту: водопроводи, стічні системи, лазні. Найповніше це втілено під час

розбудови Константинополя. Було споруджено акведуки (водопроводи), постійно поповнювали запаси води в інших гідротехнічних спорудах: у колодязях, фонтанах і підземних резервуарах-цистернах. Окремі цистерни збереглися донині, зокрема цистерна Базиліки, або Йеребатан-сарай (турець. – Палац, який провалився під землю). Розміри його величезні: довжина 138 м, ширина 64 м. Склепіння прикрашають 336 колон, які сягають у висоту 9 м.

У ранньовізантійських містах функціонували лазні, у великих (Константинополь, Антіохія) їх було чимало. Однак з поширенням християнства лазня перестала бути центром суспільного життя Візантії. Старі римські терми були надто розкішними, їх переробляли під храми. Столичні лазні містили кілька приміщень з обігрівом, до яких подавали гарячу воду. Провінційні лазні облаштовували досить просто й топили «по-чорному». При монастирях також зводили невеликі лазеньки. Утім милися в них нечасто (від двох разів на місяць до декількох разів на рік, іноді «від Великодня до Великодня»), оскільки чернечі статuti містили рекомендації тілесного аскетизму. Водночас лазня лишалася місцем лікування: лікарі рекомендували хворим відвідувати її 1–2 рази на тиждень (залежно від захворювання).

Спеціального розгляду потребує опікувально-лікувальна справа Візантійської імперії, що досягла значних успіхів і перевершила середньовічну західну. Піклування про хворих і немічних, з одного боку, була компетенцією церкви, яка реалізовувала таким чином заповідь любові до ближнього, з другого – такі заходи завжди підтримувала центральна влада й імперська ідеологічна доктрина.

Повсякденну турботу про здоров'я населення імперії виявляли урядовці й церква, які створювали спеціальні лікувальні заклади – носокомії (лікарні)¹.

Церква здавна створювала притулки при монастирях, що приймали всіх страждених і недужих. Багато з таких притул-

¹ Носокомія – лікувальний заклад у Візантійській імперії, де надали широкий спектр медичних послуг від акушерства до хірургії, від педіатрії до офтальмології, а також забезпечували соціальний догляд.

ків перетворювалось на лікарні зі штатом лікарів-практиків і систематичною підготовкою нових. Особливу популярність серед таких набув заклад, який заснував у XII ст. Іоан Комнін при монастирі Пантократора, і лікарня при монастирі Протрома, яку організував сербський король Стефан Мілутин.

Організовуючи лікарні, уряд намагався забезпечити їх доповідченими фахівцями, наглядав за підготовкою лікарів і гарантував надання коштів на функціонування закладів. Однією з відомих клінік у Константинополі була лікарня Евбул, яку описано в «Житті Луки Стовпника». У ній могли отримати допомогу не тільки жителі столиці, а й навколишніх міст. Для бідних і бездомних жінок у столиці був організований пологовий будинок. Лікувальні установи найчастіше створювали при великих церквах. Так, Феофілакт Нікомідійський, за відомостями його життя, побудував лікарню при головному храмі Нікомідії, залучив до роботи в ній лікарів і обслуговувальний персонал, надавши в їхнє розпорядження ліжка, постіль та білизну для хворих.

У Константинополі організували спеціальні лікарні, де лікували психічно хворих людей. Одна з них містилася при церкві св. Анастасії, яку вважали цілителькою божевільних. Друга лікарня діяла при церкві у Влахернах.

Особливо багато уваги організації лікарень приділяли імператор Іоан II Комнін і його дружина Ірина. Вони не тільки будували лікарні, а й розробили чіткі правила керування закладами. Імператорське подружжя створило клініку при монастирі Пантократора на 50 ліжок з кількома відділеннями: хірургічним, гінекологічним, терапевтичним (звичайні захворювання), інфекційним (гострі шлункові, очні хвороби) – з постійним штатом лікарів і асистентів – хірургів і акушерок. У кожному відділенні працювали два лікарі, в їхньому розпорядженні знаходилися три штатних і два понадштатних помічники й два служителі. Лікарня обслуговувала як стаціонарних хворих, так і прихожих. Для цього були призначені чотири понадштатних лікарі: два хірурги й два фахівці з внутрішніх хвороб. Лікарі працювали у дві зміни, кожна з яких тривала місяць. Працю медиків оплачували грошима й хлібом. Окрім

того, вони мали певні пільги: їх забезпечували безкоштовним помешканням з освітленням і засобами пересування (монастирські коні). Водночас медикам державних лікарень забороняли займатися приватною практикою. Також лікарню укомплектовували спеціальним штатом аптекарів.

Лікарні, як правило, мали книгозбірні. Рукописи творів античних і візантійських медиків там не тільки читали, а й постійно переписували, упорядковуючи з них збірки розділів і фрагментів, призначених для швидкого орієнтування на практиці. Протягом пізньовізантійського періоду вони набули форми іатрософів (міркувань на медичні теми), куди, окрім традиційного матеріалу, записували спостереження й власний досвід лікарів. У збірках-довідниках подано найнеобхідніші відомості про хвороби, їхні прояви та способи лікування, інформацію про кровопускання, правила дієти. Іатрософи є цінним джерелом медичної практики, своєрідними довідниками, що були затребуваними в лікарнях.

Значну турботу про здоров'я воїнів виявляли їхні командири, візантійські воєначальники, які вживали заходів щодо дотримання певних правил санітарії і гігієни у війську. Слідуючи рекомендаціям, вони влаштували табірні стоянки далеко від болотистих місць і полів недавніх боїв, побоюючись спалахів епідемій, уникали тривалого перебування на одному місці. Гарні полководці зазвичай суворо стежили за тим, щоб їхні солдати мали при собі необхідний запас лікувальних засобів, зокрема бальзамів і різноманітних мазей, і перев'язувального матеріалу.

☑ МЕДИЧНА ОСВІТА У ВІЗАНТІЇ

У Візантійській державі медицина була вміщена до шкільної програми. Її разом з предметами кваліфікаційного вивчали Василь Великий і Кесарій, брат Григорія Богослова.

У Константинопольському університеті читали лекції з медицини запрошений з Олександрії Агапій, а в царювання Іраклія – протоспафарій Феоділ. Запрошували викладати медицину також олександрійських філософів і науковців: Елія, Псевдо-Давида, Стефана Афінського. Добре знав і нерідко цитував твори з Корпусу Гіппократа Олімпіодор. Давид склав коментар до «Прогностика» Гіппократа, а Стефан Олександрійський – до праць Гіппократа й Галена. Сергій Решайнський, який закінчив свою медичну освіту в Олександрії, переклав сирійською мовою низку трактатів Галена й афоризми Гіппократа.

Олександрійська медична школа, яку заснували ще Птолемей, у ранньовізантійський період набула величезної популярності. Навчатися в ній прагнули всі, хто хотів стати лікарем. Не тільки Сергій Решайнський, а й інші знамениті візантійські медики: Орібазій, Кесарій, Яків, Аецій з Аміді, Павло Егінський, Гесихій, Дамаск, Асклепідот, Паладій, а також менш відомі лікарі отримали освіту в Олександрії. Араби, що захопили місто, не закрили медичну школу, і вона продовжувала функціонувати до кінця VII – початку VIII ст.

Основним навчальним посібником з медицини були відібрані ще в античності 12 трактатів Гіппократа і 16 робіт Галена. Спочатку студіювали праці останнього, а потім переходили до робіт першого. Лекції викладачі зазвичай починали зі з'ясування чотирьох головних, на їхню думку, питань (теоретичних засад): чи є медицина окремою галуззю знань; який предмет її вивчення; які складові цієї дисципліни; що становить мету й завдання медицини. Після цього викладачі переходили до вивчення праць античних медиків. Від своїх слухачів професори вимагали ґрунтовних знань з математики, астрономії й філософії. За словами Галена, першокласним лікарем може бути тільки філософ, який набув істинно філософського самопанування.

Після завершення освіти, складання іспитів й отримання відповідних посвідчень випускники медичних шкіл могли отримати державні посади й звання старшого лікаря, архіатра. Здебільшого фахові лікарі мали приватну практику.

Блискучу кар'єру зробили вже згадувані Орібазій, Кесарій, Яків, Аецій з Аміди, які стали імператорськими лікарями (архіатрами). Окремі з них уславилися не лише як лікарі, а також як автори популярних у державі посібників з медицини.

У середньовізантійський період знання з медицини охочі також набували в ході навчання. Відомо, що медицина належала до освітнього компоненту дисциплін в окремих навчальних закладах. Після завоювання арабами Александрії центром медичної освіти став Константинополь. Саме в столиці за царювання Філіппа (711–713) лекції з медицини читав якийсь Микола, якого вважали знавцем у цій сфері. «Наставником лікарів» називали сучасники вже згаданого Миколу Каллікла, високоосвіченого представника свого часу. Медицину в Константинополі викладав Іоан Аргиропуло, який навчався в Падуанському університеті.

У XII ст. створено медичну школу при лікарні в монастирі Пантократора, де заняття з медицини вів Михайло Італік. Основну увагу приділяли викладу теорій Гіппократа й Галена. Описуючи слухачам різні хвороби, Італік для унаочнення своїх пояснень демонстрував пацієнтів, які перебували в лікарні. У школі при лікарні навчалися також діти медичного персоналу закладу, які хотіли продовжити справу батьків. Візантійські медики вивчали симптоми різних захворювань і будову людського організму не лише на хворих, іноді лікарям передавали злочинців, які ставали об'єктом спостереження за діяльністю внутрішніх органів. Поширення медичної підготовки серед візантійців доводить гарна обізнаність у питаннях медицини не лише фахових лікарів, але й освіченої частини суспільства. Наприклад, Михайла Пселла вважали обізнаним медиком. Він точно визначив захворювання Ісаака I Комніна, спрогнозував його перебіг; докладно описав подагру Костянтина IX Мономаха. У «Хронографі» він неодноразово вживає медичну термінологію, наводить вислови Гіппократа, демонструючи свої знання в цій галузі. Добре обізнаний із симптомами різних захворювань був і Константинопольський патріарх Фотій. Він міг поставити діагноз і навіть призначити курс лікування. У

свою «Бібліотеку» він умістив шість медичних трактатів, що належали ранішим авторам. Євстратій Нікейський був знайомий з популярною теорією про наявність в організмі людини двох проток, через які їжа й рідина потрапляли всередину: у шлунок і слизове місце, тобто в холодну флегму. Ці знання він використовував на підтвердження власного пояснення походження термальних вод.

Певним мінімумом медичних знань володів і вищезгадуваний Феодор Продром, який у своїх творах описав захворювання на віспу, подав рекомендації щодо прийому їжі залежно від пори року. Анна Комніна здобула настільки глибокі знання з медицини, що змогла розібратися в рекомендаціях лікарів, які оточували її важко хворого батька імператора Олексія I Комніна, і висловити свою згоду чи незгоду з їхніми методами лікування. Дає настанови про способи лікування різних захворювань (застуди, хвороб шлунку, печінки) Кевкамен. Однак до початку лікування він радить з'ясувати причини захворювання й тільки потім уживати певні заходи для його усунення: застосовувати мікстуру, відвари, протиотруту чи робити кровопускання.

* * *

У справі написання медичної літератури, поширення медичних знань у суспільстві, підготовки лікарів і організації лікарень Візантійська імперія протягом тисячолітнього існування досягла значних успіхів. Черпаючи матеріал з трактатів видатних медиків давнини, лікарі Візантії, по суті, врятували їх від забуття й передали наступним поколінням. Освоюючи досягнення античної медицини, візантійці довели істинність її основних положень. Схиляючись перед авторитетом Гіппократа й Галена, візантійські медики дотримувалися у власній практиці розроблених античними мислителями теорій про наявність у живих організмах чотирьох елементів (сухого, вологого, холодного й гарячого), і чотирьох рідин (крові, слизу, чорної й жовтої жовчі). Дотримуючись гуморального вчення Гіппократа, вони, як і їхній великий

попередник, уважали, що причиною хвороб є ненормальне змішання рідин в організмі, а втрата одного з них призводить до смерті. Їхні медичні трактати, присвячені питанням кровопускання, діагностики за кров'ю й сечею, дієтичним напучуванням, утворюють синтез античної традиції з особистим досвідом. Власний лікувальний досвід дозволив медикам Візантійської імперії удосконалити розроблення низки питань (симптоматики хвороб, фармакології тощо).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Розкрийте сутність уявлень про хвороби на підставі аналізу медичної літератури Візантії.
2. Обґрунтуйте, який, на вашу думку, період розвитку наукової візантійської медицини є найбільш плідним.
3. Сформулюйте досягнення практичної медицини Візантії в основних її галузях.
4. Доведіть, що Візантійська держава сприяла становленню мережі опікувально-лікувальних закладів.
5. Проаналізуйте розвиток медичної освіти Візантії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ПЕРСОНАЛІЇ МЕДИКІВ ВІЗАНТІЇ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА ВИБОРОМ СТУДЕНТА):

Орібазій (Оривасій) (325–403), Аецій з Аміді (390–454), Олександр Тралльський (525–605), Стефан Александрійський (550 /555–620), Павло Егінський (625–690), Михайло Пселл (1018–1078), Симеон Сиф (друга половина XI ст.), Микола Каллік (XI–XII ст.), Григорій Хіоніад (1240/1250–1320), Георгій Хрисококк (сер. XIII – 1346), Микола Міренс (XIII ст.), Костянтин Мелитеніот, Неофіт Продромин (XIV ст.), Димитрій Пенагомен (XV ст.).

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

Коментар Стефана Афінського, який жив через тисячу років після смерті Гіппократа, до знаменитого вступного слова його «Афоризмів»:

«Життя коротке, шлях мистецтва довгий, зручний випадок швидкоплинний, досвід оманливий, судження важке. Тому не тільки сам лікар повинен використовувати у справі все, що необхідно, але і хворий, і ті, хто оточують його, і всі зовнішні обставини повинні сприяти лікарю в його діяльності».

Стефан Афінський, зокрема, писав: «Слова «робити те, що необхідно», потребують більш уважного розгляду. Ми повинні уточнити – що повинен робити лікар, коли його викликають до хворого... Передусім потрібно почати з того, що лікар має вирізнятися статечністю і чесністю, а також дотримуватися пристойності у ставленні до зачіски, нігтів, запаху і характеру поведінки. Щодо зачіски, то волосся має бути не зовсім довгим, чи неприродно коротким, адже обидва вигляди безглузді. Його нігті не повинні бути дуже довгими, за винятком випадку з хірургами, які нігті використовують замість щипців. Він не повинен також неприємно пахнути, не користуватися ароматичними оліями, оскільки останнє стосується звички людей привертати до себе увагу. Його одяг не повинен бути ні занадто брудним, ні занадто витонченим, наприклад, не можна одягатися в шовк. Щодо характеру, то лікар має бути скромним і стриманим не тільки як людина, але саме як медик. Він не може бути нестерпним і надокучливим, адже це результати зайвої самовпевненості. Лікар повинен культивувати всі ці звички, в першу чергу, як людина, і тільки, по-друге, як фахівець».

У наведеному вірші Микола Каллік надає дієтичні рекомендації, виходячи із певних захворювань, характерних для того чи іншого місяця. Викладаю віршами властивості 12 місяців

Березень
Кличу озброїтися полководців я,
Гострю мечі і до битв оновлюю їх,

Тепер для військ бажаним стане край чужий.
 Навчаючи й даючи настанови, як велить закон,
 Я кличу всіх солодишу їжу кожний день
 Вживати і ароматним вином запивати.
 Квітень
 Годую я ягнят старанно: банкет великий буде;
 Несу я благодать Пасхи тим, хто вірить.
 Тріумфуванням правлю, не зімкнувши очі.
 Але редьки, кажу я, уникайте всі:
 Отрутою чорної жовчі, переповнена вона
 (Боюсь, що може принести одразу тілу шкоду).
 Травень
 Від неприємності цей засіб – троянду я даю
 Квіт лілії, що душу веселить собою;
 Народжую я корінь міцний молоді трав;
 Але кишок не треба в їжу, ніг не треба брати:
 Вони народжують то флегму, то запалення жовчі,
 А ті народжують гарячку, як і біль у ногах.
 Червень
 А я косою трави доставляю сам
 (Худобі різній це загальний корм),
 І землеробів до жнив я споряджаю.
 Людей застерігаю вранці воду пити;
 Бо жовчі чорної від неї у всіх багато
 (Вона несе хвороби, від яких приходить смерть).
 Липень
 Ячмінь і хлібний колос збираю я,
 Потім снопами круглий наповнюю тік,
 І хлібом веселю людські серця;
 У спеку варто уникає кохання,
 Від нього тільки тіла худоба,
 Що нам несе сухоти і, звичайно, смерть.
 Серпень
 Запрошую я скоштувати плодів осінніх смак
 І кличу всіх отримувати від їжі насолоду;
 Адже повз Сонце мчить сузір'я Пса,-

Воно у нас на суші, сушить все,-
 Повсюди дихає вогнем, ніби Етні жар;
 Не можна мальву в їжу додавати тоді.
 Вересень
 А я знімаю грона виноградних лоз,
 Пиття готую, в чанах віджимаю;
 Вино – напій найкращий, як почнеться рік.
 Порада моя тим, хто молока попити любить,
 Щоб у шлунку вигнати шкідливий тілу сік:
 Запалення у горлі він спричиняє нам.
 Жовтень
 Я птахів піднімаю, з ними молодих пташат,
 На ягоди омели горобців жену;
 Інших у сильці до діток заманюю птахів.
 Кому зелена цибуля приємна, нехай поїсть її;
 Із їжі вона достойна слави за те,
 Що із шлунку біль виганяє геть.
 Листопад
 Земні ниви знову піднімаю я
 І солодке сію насіння хлібів;
 І журавлі прагнуть за посівною вслід.
 І раджу я про бані вам забути: вони
 Причина ревматизму і до того ж
 До зневіри призводять болі головні.
 Грудень
 Женусь на полювання я за зайцем слідом
 І рябчиків знатним для банкетів даю.
 Є у мене свято Різдва, і воно
 Найбільше свято Бога – Слова тут.
 Що хочеш їж, – капуста не вживай одної:
 Рясну чорну жовч спричинює вона.
 Січень
 Відкриваю бочки я, рахунок починаю календарний,
 Скуштувати солодкість м'яса, поросятко дам;
 Я для людських бажань це все несу;
 Барвену жирну і рибу-меч даю.

*Та бережи здоров'я, якщо хочеш ти
Пити до зорі вино, з водою не змішавши.
Лютий
Все пити й їсти можеш ти, кохання не страшися.
Я кров, а з нею жили зміцнюю усім;
Всі присипляю біди, вигляд твій змінюючи,
І блідість, що душевних нас полишає сил;
Але жінкам і старцям, і юнакам також
Ще готувати буряк у їжу ні до чого: він
Наповнений того ж зілля, що і гідри яд.*

*Цілющі настанови Асклепіадів
Мати здоровий стіл ти хочеш, тоді слухай:
Обідати кожний день ти повинен тільки раз.
З'їдай обід простий, а ласощі не їж.
Бійся перенасититись, коли їсиш і п'єш.
І зміцнюй себе помірною працею.
Під час сну лежи на правому боку
В зимову пору холодного не пий.
І тільки влітку кров пускай із вени головної,
А з інших пускай холодною порою.
У розквіті сил твоїх ти місяць уникай;
А до старості ідеши, – дивись на нього.
Від випорожнень свій шлунок очищай
І слідкуй ретельно, щоб не був гіркий твій рот,
Щоб спраги, сухості і гіркоти не знав.
Одежею у холод ти тіло зігривай,
і також ноги, груди й голову свою.
Без шкіри уникай ти сонячного проміння.
Козяча шкіра є – накинй її скоріше.
Житла зловонного старайся уникати;
І уникай завжди, у спеку особливо.
Якщо все виконаєш ти – залишишся здоровим.
Питання: У чому сутність дієтичних рекомендацій
М. Калікла? Чи можна їх вважати раціональними?*

**ФРАГМЕНТИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО МЕДИЧНОГО ТРАКТАТУ
(XI – XIV СТ.), ОПУБЛІКОВАНОГО Г. Г. ЛІТАВРИНИМ** (за руко-
писом Cod.Plut III, Бібліотеки Лоренцо Медичі у Флоренції)

Мазь пані Зої-цариці

Для приготування беруть наступне: фініки товчені, сливу звичайну соковиту, м'які родзинки, м'який інжир (сушені фрукти), цибулини лілії, які потрібно зварити з медом, а потім додати до того, про що зазначали раніше, все це однаково подрібнити, додати мирро і потім користуватися виготовленою маззю.

Про догляд за вагітною жінкою та її плодом

Коли зачне жінка у череві своєму, станеться у неї втрата апетиту, і вона забажає грубої їжі, як, наприклад, соління й подібного до цього, потрібно, щоб вона сама оберігалася від утоми й уникала підйомів на підвищені місця та спуски. Нехай вона вживає [їжу], приготовану із яблук з цукром, сандалом, трояндами, гвоздиком і стахисом¹. Нехай вона їсть легкі двадцять два види м'яса, наприклад, м'ясо козенят, молодих курей, молоду баранину, рибу свіжу і жирну, а з плодів: айву, яблука, груші, гранати.

Що ж стосується поту, то він є корисним і повідомляє про витривалість, коли буває помірним. Якщо ж піт припиняється через зайву вагу чи від зміни звичного способу життя, потрібно збуджувати його помірно втомою і рухами тіла за допомогою купання в бані, за допомогою варених лікарських трав, наприклад, майорану, кошачої м'яти і ромашки. Після того, коли все це звариться у воді, нехай жінка натре все тіло за допомогою грубого полотна і після цього миється, це призводить до ясного поту.

Митися потрібно у ваннах з помірною температурою, спить вона нехай довгим сном у ліжку м'якому, п'є після їжі ароматне вино, розбавлене водою, і мастить стегна та коліна трояндовою олією з мастикою та нардом й утримується від часнику й цибулі (і від цибулі ріпчастої, і від зеленої цибулі, від селери, засоленої риби, старого сиру та чечевиці. І нехай береже себе від смутку та хвилювань і нюхає пахощі.

Коли ж прийде час пологів, нехай намастить живіт та низ живота олією із лілій та нарцисів, змішаних із ладаном і

¹ Ароматичне дерево, що росте в Азії.

стираксом. Якщо ж породілля молода та темпераментна, то нехай намаститися олією із левкоїв і білим воском і миється в банях з помірною температурою.

Про догляд за тілом

При зморшках на обличчі корисне насіння редьки з гірким мигдалем, розчиненим у старому вині. Корисні вони і при лишаях на тілі. Якщо трапляється бешиха на тілі, лікуй спочатку хворобу кровопусканням, а потім дай хворому випити відвар із слив і родзинок із цукром, мий це місце теплою водою, допоки хвороба не пройде. Сік ячменю, який називається птисана, корисний при гострих лихоманках, заспокоює гарячку, усуває спрагу і допомагає при будь-яких болях, що виникають у грудях.

Про приготування сиропу із цукру та меду і про користь від нього

Гострий мед є холодним і сухим, він знищує і розріджує надлишки, заспокоює жовту жовч, пом'якшує лихоманку і розчиняє флегму, але шкодить тим, хто має слабкі нерви і хворим на дизентерію. Дуже корисний при хронічних лихоманках, гарячці й засміченні печінки та селезінки. Він також викликає апетит і є корисним в смертоносні часи. Солодкий сироп припиняє гарячку, гасить силу запалення, пом'якшує печію шлунку і припиняє головні болі.

Сироп із троянд є холодним, усуває спрагу, пом'якшує печію і зміцнює шлунок, приводить живіт у рух.

Сироп, приготований із айви, стримує рух живота і зміцнює шлунок, пом'якшує спрагу і викликає апетит.

Трояндовий мед є помірно теплим, він гарний для шлунку і апетитний.

Майоран – зігріваючий, допомагає при стражданні на нирки, проганяє сечу і припиняє біль у животі, його сік допомагає при слабкому зорі.

Котяча м'ята – тепла і суха за природою, допомагає при стражданні на нирки і болю в животі, а якщо її нюхати – припиняється головний біль.

Лілії – теплі, розчинні; приготована з них олія розсіює холодні гази із заднього проходу.

Ромашка – тепла, розчинна, як і лілії, виганяє огрядні гази.

Сандал – холодний і сухий, корисний при гарячих хворобах печінки, зміцнює її й охолоджує її дурний темперамент.

Костос – теплий і сухий, допомагає при нежиті і розсіює огрядні гази.

Куркума – тепла і суха, проочищає засмічення, які бувають у членах.

Родостагма¹ – холодна за природою і суха, припиняє страждання голови від жару та рясного вживання вина, зміцнює серце і допомагає при його недостатності.

Олія з мигдалю, помірна за природою, корисна при хворобах нервів, легенів, сечового міхура й нирок, допомагає при сухій хворобі живота та при дизентерії і [взагалі] людям, що мають сухе тіло.

Олія із гіркою мигдалю допомагає при стражданнях на нирки, подрібнює каміння.

Сезамна олія – помірна за теплотою, зволожує, пом'якшує затвердіння, які бувають на тілі; корисна при хворобах кишок, виганяє кал.

Нарцисова олія є теплою за природою, її п'ють при захворюванні нирок і при болях у животі, виганяє гази.

Олія із лілій – тепла за природою, підходить для того, щоб натиратися нею при холодних хворобах.

Олія із ромашок є теплою, вона пом'якшує тверді пухлини і розсіює огрядні гази.

Олія із костоса – тепла, вона зігріває нерви і зміцнює їх; допомагає також при лихоманці та оціпенінні.

Олія із мастіки розчиняє засмічення, виганяє гази, посилює роботу шлунку і викликає відрижку.

Олія із мирту є холодною, зміцнює волосся голови і видаляє затуманення очей.

Про аромати і про те, наскільки вони необхідні в їжі

Сіль – тепла по природі і суха, найбільше розріджує кров, послаблює зір, зменшує відділення сім'я, зумовлює паршу та свербіж в тілі.

.....

¹ Екстракт з троянд, приготований з медом; подібний до рожевого меду.

Оцет – холодний і сухий, видаляє згнилі надлишки, припиняє жар крові, пробуджує апетит, розріджує жири продуктів, але знищує силу, підсилює меланхолію, шкодить нервам і викликає тремтіння.

Розсіл робить рідкими слизові надлишки шлунку, викликає у нього апетит, допомагає при відправленні жирних видів м'яса та іншої їжі, зігріває шлунок і печінку, прочищає засмічення, роздрібнює камені, що утворилися в нирках, і допомагає тілу, має холодний і вологий темперамент.

Сік винограду має холодну і вологу природу, припиняє жар жовтої жовчі і крові і жар шлунку, нормалізує роботу печінки і серця, зумовлені спекою, зміцнює шлунок і допомагає при стражданні голови.

Калган має силу і дію імбиру.

Кмин – теплий і сухий, розсіює холодні гази і посилює апетит.

Дикий ориганон – теплий і сухий, зігріває холодний шлунок і розсіює гази.

Цибуля – тепла і суха, якщо її їсти сирого, то викликає головний біль і шкодить розуму й очам.

Часник має більшу теплоту, ніж цибуля, добре перетравлює їжу, все огрядне та жирне у м'ясі та рибі; якщо його їсти у надлишку, то він шкодить силі крові, спричиняє головний біль, шкодить розуму і очам.

Зелена цибуля має меншу теплоту, ніж [ріпчаста] цибуля, шкодить голові, призводить до блювання і несе в собі гази. Стравам же вона надає гарного смаку, якщо її їдять із оцтом і розсоллом, то шкода від неї зменшиться.

Селера – тепла і суха, викликає апетит, потрібно вживати її разом з [іншою] їжею з тієї причини, що вона прискорює травлення і розсіює гази, але сушить кров і робить негодним її темперамент.

Петрушка має силу і дію селери й виганяє гази.

Гарбуз – холодний і вологий, пом'якшує лихоманку і печію шлунку, припиняє його страждання; вишкребки із гарбуза та сік, змішаний з оцтом і трояндовою олією, допомагають при гарячих стражданнях голови.

Морква – тепла, поживна, сечогінна, зігріває нирки, але погано перетравлюється.

Чортополох – теплий, посилює сечу, подрібнює каміння і зігріває нирки.

Буряк – теплий і сухий, приводить у рух живіт і виділяє флегму. Якщо голова вимита його соком, то волосся очищається від лупи.

Садова лобода – холодна і волога пом'якшує груди та горло, зволожує живіт, допомагає при захворюванні печінки, жовтяниці і при лупі в голові.

Про хвороби ротової порожнини

Якщо трапляється в роті та на язиці печія і запалення, то візьміть три драхми очищеної чечевиці, дві драхми сухих троянд, по три драхми сухого коріандру, насіння портулаку та шампінйона, половину драхми камфори і добре розітріть, зробіть на зразок дорожнього пилу і натріть в роті і на язиці.

Для того, щоб зробити зуби білими, [візьми] по 2 драхми палених висівок і білої солі, все це добре розітри і натри зуби. Якщо зуби хитаються [візьми] по 2 драхми рицини, галуни і шкірки гранатів, все це розітри і змішай, натри коріння зубів; утримуйся від усілякої дуже гострої їжі, від розгризання мигдалю, грецьких горіхів і фундука.

При поганому запаху із рота потрібно розтерти руту, покласти її в інжир і підсмажити, дати з'їсти гарячим.

Приготування сиропу

[Сироп] з 2 яблук знищує спрагу, підсилює шлунок і печінку і пробуджує гарний апетит. Сік 2 яблук – 2 літри, цукру рівну кількість.

[Сироп] із фіалок допомагає при натягах і кашлю, вживається і при гарячці. Пів літра листя фіалки, 5 літрів води; [готується], подібно до [сиропу] із троянд.

[Сироп] із гранатів. Попередньо потрібно вичавити із гранатів солодку м'якоть, видаливши при цьому кислі зернята, потім додати рівну кількість цукру і варити, знімаючи піну.

[Сироп] із айви – найкращий. Кип'яти айву у воді, допоки вона не розм'якне, потім очистити її від нутрощів та від шкірки,

подрібни її м'якоть в камінній чи дерев'яній ступці, поки вона не буде подібна мозку. З'єднати [потім] з медом, очищеним від піни, якого вдвічі більше, варити, помішуючи безперервно палицею, поки не загусне. Потім зняти з вогню, додати 3 драхми перцю, пирефрону, мастики, імбиру, стахису – по 2 драхми і 4 драхми кориці. Якщо ж хочеш, щоб [сироп] був ще кращим, додай гвоздику, благовонні горіхи, мацир, кардамон, шафран – всього по півтори драхми, в подрібненому і просіяному вигляді.

Сироп із кмину. [Сироп] із кмину допомагає при здутті нутрошків, перетравлює їжу та зігріває тіло, допомагає також при стражданнях від холоду колін і спинного хребта. Кмину 8 драхм, платокмину, імбиру, довгого перцю, кориці – стоячого шафрану, троянди, рути сухої, лугового шавлію, перцю, стахису, кардамону, мастики, свіжого діасполиту, копитня, лакричника, калгану, гвоздики, дадукса, індійських горіхів, кокона? проса, *Sagum sorticum*, насіння кропу, соку із плодів бальзамного дерева, індійського хмелю, сандалу, костоса, селихи, агалухи, аніса, насіння селери, ревеню, квітки ситника, жолудів по 3 драхми, мигдалю очищеного – 20 драхм; змішати все з медом, очищеним від піни. Доза – одну драхму з теплою водою.

Суміш семи видів із троянд допомагає при знесиленні нутрошків і поганому шлунку та печінці. Костосу, нарди, шафрану, кориці й справжнього плоду бальзамного дерева, касії – по 1 драхмі, троянд – 12 драхм, меду достатню кількість, доза – 2 драхми.

Ліки, які складаються із чотирьох компонентів, допомагають при газах, стражданні попереку і спинного хребта, при холоді та лихоманці, що повторюється на четвертий день, виганяють гази, має назву тириак. Тирличу, лаврових зерен, хвилівника довжиною 114см і круглої мирри – по 1 унції, розтерти все і просіяти, змішати з медом, очистити від піни. Пиття – по одній драхмі з водою чи вином.

Приготування трояндової олії Пелюстки червоних троянд, які сушилися протягом однієї доби – 3 унції, олію з нестиглих оливков – 1 італійський секстарій. Ретельно зав'яжи глечик, щоб він не видихався: потрібно добре закрити його з середини

полотном, а зовні-шкірою, постав [потім] його на сонце під відкритим небом на 40 днів, а потім прибери його і [постав] не на землю, а на дошку. Деякі замість сонячного тепла опускають глечик в колодязь на 40 днів. Завдяки охолодженню зберігаються пахощі. Інші ж закопують його в землю.

Про олію із ромашок. Квітки ромашки без білих пелюстків, які сушилися протягом доби – 2 унції, олії рослинної 1 італійський секстарій. Закривши посудину рідким полотном, вари і випаровуй; постав [потім] на сонце на 40 днів, після чого щільно закрий і прибери.

Про олію із анефу. Зелених листків (анефу сушити подібним же способом, як і ромашку)-1 унцію, олії рослинної солодкої -1 італійський секстарій, подібним способом вистав на сонце, якщо ж немає сонячної [погоди], то, зваривши листя сухого анефу з рослинною олією в подвійній посудині, користуйся нею. І ромашковою [олією] точно таким же способом [користуйся]. Ця [олія] найсильніша з усіх інших [олій], приготованих із зелені.

Про екстракт: відвар, який витягують із сухого коріння чи [сухих] лікарських трав, готується як вариво, наприклад, із тирличу, крушини красильної, полину. Той же екстракт, який вичавлюється із сирого листя чи коренів або [сирих] лікарських трав, згущується на сонці, наприклад, із фапсії, мандрагори, неспілого винограду і тонкого кентаврію.

Белена вичавлюється – і зелень, і коріння, і плоди, і листя; вичавлюється і насіння в сухому та подрібненому вигляді, залите гарячою водою і вичавлене; воно є кращим екстрактом, ніж сік.

Миртова олія. Поклади в мішечок зерна мирти і, розітри їх мілко в ньому, вичави й отримай олію.

Лаврова олія. Кип'ятити зерна [лавра] в котлі, знімаючи піну, отримай.

ПОТАЄМНІ ЗАСОБИ ГАЛЕНА

2 драхми нутрошків гарбуза, смаженої морської цибулі, агарика, фіміаму, амоніаку, скамонії, кірки чемериці чорної, лаванди, гіпірікону – по 16 драхм, епіфімону, сухого поліподарію,

бделію, алое, дубровнику, мандри, касії – по 8 драхм, мирртро-
глітиди, салатнику, шафрану, аристолохії довгої, білого перцю,
довгого перцю, чорного перцю, кориці, опопанаксу, касторію,
кам'яної петрушки – по 4 драхми; меду достатню кількість. Давай
повну дозу – по 4 драхми, середню – три драхми і найменшу – дві
драхми – з медовим напоєм і сіллю тонкою – половину кубка. [За-
сіб] є дуже хорошим, так як вичищає із найглибших місць над-
лишки різноманітних соків, не спричиняючи при цьому ні посла-
блення, ні сильного болю, ні втрати апетиту, ні інших труднощів
для стражденного; робить же дихання [хворого] більше легким,
бадьорим і сильним, так що приходить дивуватися результату
[лікування]. А саме: він зцілює тих, хто страждає на мігрень і за-
тьмарення розуму, [хворих] на епілепсію, тих хто страждає ма-
нією, меланхолією, сонливістю тощо. [Зцілює] слабкість зору,
тугість слуху, втрату волосся, [допомагає] тим, хто страждає на
астму, виправляє хронічні розлади шлунку, [зцілює] селезінку,
хворих на ішіас, тих, хто страждає від суглобного болю, прisko-
рює місячні, підходить тремтячим і в'ялим, а також при жорстких
лишайах і при всіх [хворобах], які трапляються на поверхні тіла,
лікує висип, тих хто страждає на еліфантіазис, на кого періодич-
но нападає лихоманка та всілякі злоякісні виразки і пухлини.

ПОТАЄМНІ ЗАСОБИ ЛОГАДІЯ

При застосуванні [цей засіб] очищає від усього, що приносить
негаразди тілу, і не спричиняє ні сорому, ні сильного болю, але
збуджує апетит, дає силу тілу, приводить стражденного в бадьо-
рий стан; корисно для епілептиків, тих, у кого затьмарений розум,
тих, хто падає, бушує і жує язик – так що, на думку деяких, хворий
збурений демоном. Підходить він також стражденим на нудоту,
елефантіазис на початку [хвороби], тим хто має жорсткий ли-
шай, хто страждає на летаргією і на різноманітні інші хвороби,
у кого довільне сечовипускання, відходження калу, а найбільше
тим, хто прийняв смертельне зілля; є також знеболювальним,
корисний також для тих, хто страждає на печінку, дають також
хворим на плеврит і тим, хто страждає на перикард; виганяє він

також шкідливі соки і стимулює місячні у жінок, вірять, що його
достатньо, щоб поставити на ноги тих, хто страждає на ішіас і
простріл, і що він виліковує всі хронічні недуги.

При вошах і гнидах: після того як помийеш голову, розітри
порівно дикий виноград і квіти троянд, і, додавши старого
вина, користуйся.

При гнидах в голові потрібно робити засіб: змішай бичачу
жовч з оцтом і рослинною олією, втирай.

При вошах у тварин: дикий виноград, замотавши в ганчір-
ку, палити у дворі, і протягом трьох днів воші випадуть.

При вошивості: розтерши руту з рослинною олією, втирай,
користуйся.

При блохах: полин і скажений огірок, збризкуй морською
водою одяг, а також відваром розолавру.

При клопах: поклади в домі вугілля, що димиться, бделій,
стиракс, костос, квітку ситника й окури місця, в яких є [клопи],
або 5 бделіїв, зваривши з рослинною олією, намаж ліжко.

При комарах: комарі летять, якщо окурити кедровим де-
ревом з мідним купоросом чи кульками кипарису або камед-
дю, чи осадом вина, чи дивесилом і меланфієм, чи зваривши
полін з рослинною олією, намаж себе і вони тебе не торкнуться.
Або кипарисом окури – і здохнуть, або губку змочи в кислот-
ному оцті, підвісь до вікон і вони полетять.

При нежиті [засіб] одразу позбавить після полоскання горла.

Гострого оцту – 1 секстарій, паленої солі білої – 1 унцію, ста-
рої рослинної олії – 1 секстарій, все разом кип'ятити, давати з
медом безперервно – нехай полоскає горло.

При ангіні – дуже відомий засіб: розтерши з медом свиня-
чий гній, намазати груди дуже гарячим.

При кашлю – воску 1 літр, терефинфу – 3 унції, меду, свиня-
чого свіжого сала, глету по 1 літрі, муки грецького сіна – 4 ун-
ції, тваринної олії – 3 унції, рослинної солодкої олії – достатню
кількість; зроби пластир.

Про веснянки, які проявляються по всьому обличчі. Спале-
на раковина каракатиці або [раковина] багрянок або кириків,

яку мажуть з медом, як мазь.. Потрібно покласти все це в необпалений горщик і обпалити його в печі. Цей самий [засіб] дієвий і при родинках.

При золотусі, але й дуже добре і при всіляких затвердіннях та пухлинах : порубай дуже щільно зелене листя квітучого кипарису і накапай [в них] терпке вино.

Знеболюване блювотне. Вари насіння анефа, садової лободи, редьки, поки не випарується половина. Доза пиття – одна чашка з унцією гострого меду. [Як] зробити волосся густим: мити піною морською води з миррою.

При парші відомий [засіб]: свиняче старе сало, лаврова олія, ртуть в поєднанні з попелом. Все змішати і намазати [уражені місця] в бані, а потім, коли спітнієш, іди, змивати не потрібно.

При випаданні кишки із заднього проходу: зваривши кам'яну петрушку з сіллю, підмивай відваром.

При повний втраті слух: сік п'ятисочника капай у [вухо] разом із сусинієм і трояндовою олією.

При зубному болю: потрібно спіймати річного краба і, витягнувши його праве око, приклади до (зуба), самого ж [краба] відпусти живим.

При затриманні сечі: потрібно розм'яти річного краба з старим вином, дати пити.

При опущенні шлунку: подрібнивши корінь скаженого огірка, вичави сік і змішавши його з жовчю бика, поклади на пуп.

При кровотечі: розімни насіння капусти, давай пити з водою протягом трьох днів.

При впалому шлунку, щоб прикутий до ліжка хворий встав [на ноги] і випустив свою сечу на постіль і щоб сам перестав хворіти. Той, хто наповниться [сечею] – помре.

При затриманні сечі: два равлики витягнути із [раковини] і розтерти, дати випити [хворому], і він негайно одужає.

При налив'ї селезінки: дай пити колоті галуни з мідною водою, в яку потрібно занурити залізо.

При зубному болю: обсмаживши і розм'явши живого равлика з оцтом, дай промити [рот] і припиниться [біль].

Для тих, хто страждає на каміння: подрібни редьку без листя, вичави сік і дай пити 4 рази на день, так як цей засіб безпомилковий. Або розітри земляних хробаків зі старим вином і змішай, дай пити, причому відповідно: чоловікові – 7 земляних хробаків, жінці – 5; і перетворить цей [засіб] каміння в пісок.

Питання: Які лікувальні засоби, що використовували візантійські медики були найбільш ефективними. Проаналізуйте способи приготування ліків.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анна Комнина. *Алексиада* / пер. Я. Н. Любарського. Москва. 1965. 688 с.
2. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. *Історія медицини*. Київ. 2001. 431 с.
3. *Византийский сатирический диалог* / подг. С. В. Поляковой, И. В. Феленковской. Ленинград. 1986. 192 с.
4. *Византийский словарь: в 2 т. / сост., общ. ред. К.А. Филатова*. Санкт-Петербург. 2011. Т.1-2.
5. *Институции Юстиниана: Institutiones Iustiniani* / Ин-т всеобщ. истории и др.; пер. с лат. Д. Расснера. Москва., 1998. 395 с.
6. Кекавмен. *Советы и рассказы: поучение византийского полководца XI в. / подгот. текста, пер. с греч. Г. Г. Литаврина; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения*. Санкт-Петербург. 2003. 710 с.
7. *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье* / ред. Ю. Ф. Шульц, В. Н. Терновский. Москва. 1971. 144 с.
8. Ковнер С. *История медицины*. Вып. 1-2. Киев. 1878. 184 с.
9. Липишиц Е. Э. *Византийский ученый Лев Математик: из истории византийской культуры в IX в. Византийский временник*. 1949. Т.2.
10. Литаврин Г. Г. *Византийский медицинский трактат XI – XIV вв. (по рукописи Cod. Plut. VII. 19 Библиотеки Лоренцо Медичи во Флоренции)*. Византийский временник. 1971. Т. 31. С. 249-301.
11. Любарский Я. Н. *Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма*. Москва. 1978. 284 с.
12. *Медицина в памятниках латинской литературы (I-XVI вв.) / Второй московский госуд. медицинский ин-т им. Н. И. Пирогова. Труды института. Серия история медицины*. 1980. Т. СХХV. Вып. 8.

13. Памятники византийской литературы IV-IX вв. / отв. ред. Л. А. Фрейберг. Москва. 1968. 352 с.
14. Памятники византийской литературы IX-XIV вв. / отв. ред. Л. А. Фрейберг. Москва. 1969. 458 с.
15. Поляковская М. А. Портреты византийских интеллектуалов: Три очерка. Санкт-Петербург. 1998. 351 с.
16. Поляковская М. А., Чекалова А. А. Византия: быт и нравы. Сердловск, 1989.
17. Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. Санкт-Петербург. 1997. 293 с.
18. Сорокина Т. С. История медицины. Москва. 1994. 560 с.
19. Успенский Ф. И. Очерки по истории византийской образованности. Санкт-Петербург. 1911. 399 с.
20. Сятиня М. Л. История фармації: навч. посіб. Львів. 2002. 660 с.
21. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Жития святых подвижниц точной церкви. Санкт-Петербург. 1885. (репринт. Москва. 1994).

ЛЕКЦІЯ 5

МЕДИЦИНА УКРАЇНИ

.....

✓ ДАВНЯ ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

✓ МЕДИЦИНА РУСИ-УКРАЇНИ
(IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.).

✓ ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ
(СЕРЕДИНА XIV – СЕРЕДИНА XVII СТ.).

.....

Періодизація розвитку вітчизняної медицини охоплює такі етапи суспільного поступу на українських теренах:

- I період – IV тис. до н. е. – IV ст. н. е. – стародавня доба на території України (скіфська медицина, медицина античних міст-держав Північного Причорномор'я).

- II період – V – VIII ст. – доба формування слов'янських племінних союзів на українських землях (язичницька культова медицина).

- III період – IX – XIV ст. – становлення та розвиток держави Русь (народна медицина, монастирська медицина, приватна практика вчених-лікарів).

- IV період – XIV – XV ст. – доба Великого князівства Литовсько-Руського (народна медицина, монастирська медицина, приватна практика дипломованих лікарів).

- V період – друга половина XVI – середина XVII ст. – доба українських земель у складі Речі Посполитої (цехова медицина й фармація, народна медицина, монастирська медицина, приватна практика дипломованих лікарів).

Основними джерелами з історії медицини Русі-України є: писемні пам'ятки: праці античних авторів щодо Північного Причорномор'я (Геродот, Фулід, Страбон, Діодор, Аппіан); роботи візантійських істориків і державців (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій, Костянтин Багрянородний); відомості арабських науковців про слов'ян; руські літописи («Повість минулих літ», Галицько-Волинський літопис, Чернігівський літопис); агіографічні твори («Києво-Печерський патерик»); книги енциклопедичного й науково-природничого змісту («Ізборник Святослава»); переклади праць науково-енциклопедичного характеру («Аристотелеві врата», «Логіка Авіасафа»); київські графіті середини XIII – XV ст.; нормативні джерела («Руська Правда», Литовські статuti, цехові статuti; постанови магістратів, козацьке звичаєве право); наративні джерела («Опис України» Гійома Левассера де Боплана); матеріали археологічних розкопок; етнографічні джерела.

☑ ДАВНЯ ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Першим суб'єктом писемної історії на українських теренах виступає протодержавне утворення іраномовних племен – Скіфське царство (VI–III ст. до н. е.). Найдавніші згадки про скіфів, датовані серединою VII ст. до н. е., містять асирійські клинописи. Згідно із свідчен-

нями Геродота, територія Царства Скіфів простягалася на 600–700 км від Дону до Дунаю й приблизно на стільки ж від Чорного й Азовського морів на північ до місця впадіння в Дніпро річок Прип'яті та Десни. Найважливішою подією в ранній історії Царства Скіфів стала війна з Персією (між 514 та 510 рр. до н. е.). Удавшись до тактики виснаження ворога, скіфи перемогли величезну армію перського володаря Дарія й заслужити славу непереможних воїнів.

Головним джерелом у розкритті історії скіфських племен є «Історія» Геродота, четверта книга якої описує їхнє життя й побут у Північному Причорномор'ї. Кочовий характер ведення господарства позначився на способі життя та побуті степових скіфів. Основним видом житла тривалий час було обтягнуте повстю шатро на візку. У раціоні переважала м'ясні та кисломолочні продукти. Рослинну їжу скіфи вживали нечасто. Геродот відзначив, що скіфи «від природи енергійні й бадьорі», а тому «більш придатні для військової справи». Прикметно, що славетні воїни гарно розумілися на лікувальних засобах.

Серед недуг, поширених у скіфів, Геродот зазначив євнухоїзм, біль у суглобах і виразки на тілі. Постійна верхова їзда ставала причиною євнухоїзму, зумовлювала захворювання суглобів, запалення сідничного нерва, подагру. Ознаками цього були виразки на стегнах і кульгавість скіфських чоловіків. Описав Геродот і деякі прийоми лікування: «Коли почнуть хворіти, то відкривають обидві вени за вухами, і коли кров мине, то внаслідок слабості скіфи, охоплені сном, засинають». Він відзначав використання скіфами конопель до того ж у лазні. Припускаємо, що саме в лазні під дією конопель проводили хірургічні втручання.

Науковці дійшли висновку, що, крім заклинань, замовлянь та амулетів, скіфські лікарі знали на раціональних методах лікування. Геродот характеризує лікарські рослини, якими зіцлювалися скіфи. Лікарські засоби скіфів описав також «батько ботаніки» Теофраст (371–287 рр. до н. е.), який вивчав флору Криму та Північного Причорномор'я.

Про лікарські рослини скіфів згадували Пліній Старший, Плутарх та ін.

За твердженням Геродота, племена скіфів вживали хліб, цибулю, часник, сочевицю й просо. Вочевидь, вони добре знали про цілющі властивості цибулі й часнику. Теофраст відзначив, що в Херсонесі Таврійському росте солодка цибуля, яку скіфи їдять сирю. Гесихій Олександрійський у праці «Лексикон» пише про скіфський напій мелітеїн, що варили з якоїсь трави з медом і водою. Вергілій вустами свого героя Альфесібія промовляє: «Тут вони (скіфи) проводять ночі в іграх і весело, замінюють у чашах вино кумисом і кислим соком горобини».

Геродот, змальовуючи побут кочовиків у Північному Причорномор'ї, писав, що скіфські племена використовували як ліки березовий сік, подорожник, корінь алтея та інші рослини. Для бальзамування тіл померлих царів скіфи використовували подрібнений купер, ладан, насіння ганусу та селери. Утім найголовнішою рослиною для скіфів була локриця, корінь якої вони застосовували при багатьох захворюваннях, а також для тамування спраги й голоду. «Скіфський корінь» сушили й вживали проти астми та кашлю, змішували з медом і прикладали до гнійних ран. «Скіфи живуть по 11–12 днів тільки на сирі з кобилячого молока й на цьому корені». Полин був добре відомим скіфам лікарським засобом. Особливо вони цінували полин, зібраний на берегах Чорного моря. Тим, хто вирушав верхи в дорогу, радили підкласти під себе гілочку понтійського полину. З нього готували гіркі напої для лікування шлунково-кишкових розладів.

Теофраст писав про розповсюдження в Скіфії білої чемериці. Овідій у творі «Метаморфози» розповідає про аконіт, який свого часу Медея привезла зі скіфських берегів. Плутарх згадував, що на річці Танаїс (нині Дон) росте алінда, соком якої скіфи змащували тіло. Від цього тіло скіфських воїнів зігрівалося й не страждало від холоду та застуди. Сік алінди скіфи називали «олією Віросса». Плутарх також писав про рослину фрікса (зло-

ненависник), якій скіфи приписували чудодійні властивості. Гесихій Олександрійський описує дерево фапс, яке називали скіфським. Кору цього дерева скіф'янки використовували для фарбування волосся у світлий колір.

Матеріали археологічних розкопок у Північному Причорномор'ї засвідчують рівень розвитку тогочасної медицини, яка почасти була симбіозом грецьких і скіфських лікувальних практик. Зокрема, в античному мистецтві відбито надання допомоги при хворобах зубів і щелепно-лицьових травмах. Одним із свідчень цього є карбоване зображення на ритуальному посуді, виявленому в багатому скіфському похованні IV ст. до н. е. – кургані Куль-Оба, розташованому за шість кілометрів від м. Керчі. На посудині зображені чотири сцени, які, на думку вчених, ілюструють давній міф про прабатьків скіфського народу Таргитая й трьох його синів: один з них витримав випробування й натягнув тятину на батьківський лук; двоє зазнали невдачі: як наслідок, древко лука пошкодило першому ліву частину нижньої щелепи, а другому травмувало ліву гомілку. Як засвідчують останні історичні дослідження, стверджувати, що на Куль-Обській посудині зображено видалення зуба (як припускав 1896 р. професор Л. Ф. Змеєв), немає підстав. На одній із знайдених у кургані Куль-Оба ваз зображено скіфів, які надають лікарську допомогу одноплемінникам, а саме перев'язують нижню кінцівку, видаляють зуба.

Таким чином, скіфи були обізнані зі способами приготування настоїв, відварів, мазей та порошоків; рани зашивали кінським волосом; для лікування використовували кумис, борсуковий жир та ін. У природному різноманітті скіфи емпіричним шляхом вибирали окремі лікарські рослини. Помічали, які з них підвищують тонус організму, угамовують біль, викликають блювоту чи розлади шлунку. Проте їхні методи виявилися на диво раціональними. Адже локриця регулює водно-сольовий обмін, часник і цибуля містять фітонциди, аір багатий на акорін, секвітерпени, азарон.

Зрештою, локриця, полин, айр, ганус, селера, які відкрили скіфи, належать до арсеналу сучасних лікарських засобів.

Північне Причорномор'я стало одним із центрів еллінської колонізації на українських теренах. Уже в другій половині VII ст. тут виникають давньогрецькі поселення – Борисфеніда, Тіра, Ніконій, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Фанагорія та інші. Грецькі колоністи поширили на новозаселені терени власну медичну культуру й лікувальні практики. Так, в Ольвії розкопано західний теменос¹, де здійснювали культи, зокрема й Аполлона-лікаря. Він проіснував від другої чверті VI ст. до н. е. до I ст. н. е. Також в Ольвії відкрито залишки гімнасія, що виник ще в V ст. до н. е. Припускають, що комплекс цієї будови, найімовірніше, був лазнею, оскільки саме лазнева частина займає практично чверть усієї площі забудови. Комплекс складався із двору чи зали, лазневих приміщень, розташованих уздовж східної колони, групи приміщень із колодязем та системою підігріву води, а також тих, що слугували аптекою. Науковці схиляються до думки, що весь комплекс був призначений для медичної діяльності, пов'язаної з культом Асклепія. Окремі місцевості на Боспорі зацікавили греків-колоністів своїми лікувально-грязевими властивостями, і вони влаштовували там святилища з лікувальними функціями.

Маємо підсумувати, що археологи мають достатньо підстав, щоб стверджувати високий рівень розвитку в понтіїських еллінів медичних знань, адже знайдено чимало бронзових і кістяних медичних інструментів і пристроїв. З'ясовано також факт існування в Ольвії аптеки. На Боспорі відкриті святилища божествам, зведені біля джерел лікувальних грязей. Існують також згадки про існування на острові Левці спеціальних закладів, у яких лікували за допомогою сну. Цивілізація греків-колоністів Північного Причорномор'я справила значний вплив на життя сусідніх народів, що населяли натовп південь сучасної України – скіфів, лісостепових племен, сарматів, носіїв черняхівської культури тощо.

.....
¹ Теменос – священна ділянка, присвячена певному божеству.

Через південні степові простори України пролягали шляхи багатьох кочових народів, з якими східні слов'яни вели запеклу боротьбу. Предки слов'ян, як свідчать численні археологічні розкопки, жили великими поселеннями. Зокрема, намагаючись протистояти скіфам, лісостепове населення згуртовується та зводить величезні городища, обведені високими валами та глибокими ровами. Найвідомішими городищами скіфських часів у лісостеповій зоні України є Мотронинське городище неподалік від Чигирини (200 га), Трахтемирівське навпроти Переяслава-Хмельницького (500 га), Більське на Ворсклі (4 тис. га) та Ходосівське під Києвом (2 тис. га).

На середину I тис. н. е. на території України відбуваються процеси безперервного розвитку етнокультурних рис субстратного слов'янського населення з одночасною або асиміляцією іншоетнічних груп, або ж витісненням їх за межі свого ареалу поширення (зокрема, готів, сармато-аланів). Злиття в одне ціле культурно-побутового комплексу, близькість діалектів, а також зростання самосвідомості, виражене в широкому застосуванні єдиної самоназви (склавини, венети / венеди й анти), свідчать про завершення в середині I тис. н. е. процесу загальнослов'янського етногенезу.

Слов'янський язичницький пантеон дуже постраждав від часу. Крім імен богів та коротких відомостей літописців, жодних безпосередніх свідчень не маємо. Давні слов'яни обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними божествами – лісовиками, лещуками, водянниками, поляницями, русалками тощо. Існували також культи священних гаїв, озер, окремих дерев і криниць.

Як провідну верховну силу славили бога Сонця, вірили в існування всіляких інших надприродних істот, що нібито живуть у болотах, лісах, на полях, у джерелах, житлах людей. Поміж цими надприродними істотами були добрі й злі, які могли вселитися в людину й викликати різні хвороби. Пізніше розвинулися родильні божества (Род і Рожаниці), а саме: Лада –

жіноче уособлення Всевишнього Бога, Леля – богиня дівочої любові, молодша Рожаниця, покровителька закоханих, багатства, краси, щастя. Згідно зі слов'янськими віруванням вони вдень і вночі оберігали матір і її немовля від злих сил.

Слов'янські жіночі божества Рожаниці опікувалися дітонородженням і жіночою долею, а також мали зв'язок із зірками. Душу людини уявляли як іскру небесного вогню – зірку, яку Бог запалює в момент народження дитини й гасить, коли людина помирає. Із цим пов'язані традиції й обряди дітонородження в українців, що тривалий час зберігалися в народі. Про майбутні пологи повинна була знати якомога менша кількість людей – народження оточене таємницею від чужої й нечистої сили. З народженням людина одержувала «утробу» – душу-життя, але ще не соціально повноцінне існування. Проводили низку сакральних дій з вітальною символікою: послід закопували під піччю або в іншому визначеному місці, заховували «пупок» на 6–7 років. Дитина лежала в колисці, захищена оберегом. Породіллю відвідували тільки жінки, потім святкували родини, теж без чоловіків. Вони приходили лише на хрестини, де подавали кашу та інші ритуальні страви, – розбивали горщик з кашею так, щоб страва лишилась цілою. Вибір імені доручали бабі-повитусі, яка приймала пологи.

Релігійно-міфологічну традицію язичницьких вірувань підтримували професійні жерці – волхви. Українське язичництво мало власну обрядовість, капища зазвичай зводили на берегах річок та озер. Арабський письменник Аль-Масуді (перша половина X ст.) пише, що в слов'ян був храм на Чорній горі, який оточували чудові джерела з цілющими водами. У храмі стояв великий ідол, якому й приносили жертви.

Вода, за природними віруваннями слов'ян, – найвеличніший дар неба Матері Землі, бо вона оживлює її та робить плодючою. Вода також виступає як спосіб магічного очищення. Води поділяли на чоловічі та жіночі. Чоловічі – це дощові й снігові, «небесні» води, а жіночі – «земні», води кри-

ниць, колодязів, джерел. Саме небесні води здатні запліднити землю, поєднавшись із земними водами. Як і вогонь, вода нетерпима до всякої нечистої сили: вогонь спалює, а вода змиває й топить напади злих духів. Вода для наших предків була святою, її обожнювали. У народі кажуть: «Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!».

Особливу цілювальну силу для слов'ян мали орданська, стрітенська, благовіщенська, купальська та непочата вода. Благовіщенська вода боролася проти лихих сил, лихоманки та покращувала здоров'я людини. Вода «Єлена» називалася так за ім'ям своєї винахідниці. Її також треба було зачерпувати якомога раніше зранку. Вона допомагала від «пристріту» – хвороби, що мала такі симптоми: позіхання, нудота, тремтіння і, нарешті, лихоманка, «од підвію вихра» (хвороба ця походить, за повір'ям, від того, що людину підвіє вітер, а особливо вихор), «від курочки» (курячої сліпоті) та ін. Дощова вода лікувала головний біль, хвороби очей. Слов'яни вірили, якщо вмитися навесні дощем під час першої грози, то людина ніколи не хворітиме.

Воду на Купала вважали особливо цілющою. Так, той, хто страждав на шкірні хвороби цього дня до схід сонця повинен був скупатися в річці. Ще слов'яни мали звичай умиватися водою з чотирьох криниць. Був також звичай лікування хворої дитини водою, настояною на «іванівських травах». Таку «іванівську воду» «черпали», розстеливши в полі (найчастіше в житі) полотно, а коли воно намокало, вичавлювали з нього вологу. Орданська вода (богоявленська, йорданська) лікувала від недуг, надавала сили й здоров'я. Правдива вода – покращувала зір та повертала молодість.

Воду також поділяли живу й мертву, цілющу й безсилу, що додавала сил або, навпаки, забидала їх. Мертва вода, за повір'ям, цілює тіло, залишаючи його мертвим, доки жива вода не поверне йому життя. У чарівних казках живу й мертву воду приносять Град, Грім і Вихор або птахи, що втілюють ці стихії, – Орел, Сокіл, Ворон. Українці здавна

знали також про цілющі властивості «кислої води». Її давня назва нарзан, що збереглася до сьогодні, у перекладі означає «богатир-вода».

Культові обряди слов'ян, як і решти давніх народів, передбачали також заходи гігієнічного характеру. Дослідники стародавнього побуту східних слов'ян вважають, що в них місцем культу предків були лазні. Про обов'язковий звичай користуватись ними свідчить договір Русі з Візантією 907 р., у якому окремо відзначено право русичів, відвідуючи Константинополь, користуватися лазнями: «...и да творят им мовь (баню) елико хотять». Серед давніх слов'ян були чоловіки й жінки, які зналися на цілющій дії рослин, допомагали у випадку травм. Їх називали волхви, знахарі, відуні.

Отже, розвиток медицини в стародавню добу на українських землях пов'язаний із суспільним поступом народів і племен, які її населяли. Греки-колоністи Північного Причорномор'я поширили античні лікувальні традиції. Войовничі племена скіфів накопичили цінний емпіричний досвід використання місцевих лікарських рослин. Давні слов'яни, обожнюючи сили природи, у контексті релігійно-ритуальних практик поглибили знання про цілющі властивості води, вогню. Міжкультурний діалог представників давніх цивілізацій на теренах України мав результатом взаємозбагачення в галузі практичної медицини й лікування.

☑ МЕДИЦИНА РУСІ-УКРАЇНИ (IX — ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Русь (Київська Русь) — держава східнослов'янських племен, яка існувала з IX до середини XIII ст. і мала центром Київ. Після монголо-татарської навали політичним лідером Південної Русі стало Галицько-Волинське князівство (середина XIII — перша половина XIV ст.).

Важливим підґрунтям розвитку медицини Русі були власні язичницькі східнослов'янські традиції, які становили комплекс поглядів, вірувань та обрядів давньої людини впродовж багатьох тисячоліть і були міцно вкорінені в етнічну пам'ять народу.

Важливою частиною традиційної культури були народні знання, набуті в процесі тривалого спостереження за явищами природи внаслідок виробничої діяльності, життєвої необхідності тощо. Народна пам'ять зберігала все те, що приносило їй користь — видимо, очевидну чи ілюзорну, приховану, яка створювала комфорт, рівновагу, спокій. З особливою увагою синтезувалася практика лікування людини. У середньовічній Україні побутувала система народної медицини, заснованої як на емпіричних способах надання допомоги хворому, так із залученням магічних дій. Згодом досвід народної медицини був узагальнений у численних травниках і лікарських порадиниках. Рукописні травники з XVI–XVII ст. зафіксували різні ефективні рецепти зцілення недуг. До наших днів їх зберіглося небагато — близько 250 давньоруських травників і лікарських порадиників. У них вміщено описи традиційних методів лікування періоду християнської Русі в Києві, Переяславі, Новгороді, Галичі, Львові.

Структура духовної культури цивілізації, складовою якої є й медична культура, обов'язково охоплює повсякденні світоглядні уявлення її людей, причому не лише історичних персонажів — князів, їхнього оточення чи книжників, а й рядових членів суспільства. Життя давньоруської людини здебільшого протікало в сім'ї. Найбільш значущими вважали родинні зв'язки, по-перше, між братами, а по-друге, між батьками та дітьми. Тому їхнім здоров'ям переймалася вся сім'я, а в разі недуги родина вживала всіх можливих заходів для зцілення своїх членів і догляду за ними.

Майже кожний розумівся на ліках рослинного й тваринного походження й був для себе першим лікарем. Однак загальну медичну культуру України неможливо уявити

без народних цілителів. Саме вони акумулювали в собі всі раціональні, а інколи й ірраціональні медичні засоби для зцілення людини. Першими лікарями були ворожбити й знахарі, усякі відуні, обавники, потворники, кудесники – чоловіки й жінки. Їхні лікувальні заходи часто обмежувалися різними закляттями й заговляннями.

Однак з прийняттям християнства язичницьких лікарів (чарівників, волхвів, відунів й відьом) оголошували служителями диявола і, як правило, вони зазнавали переслідувань. Лікувальні засоби, які пропонували народні цілителі, заперечувала церква. Духівництво напучувало: «Учіть їх, щоби байок не слухали, лихих баб не приймали, ні вузлів ні примовляння, ні зілля, ні ворожіння, ні всього подібного». Дуже поширені були названі тут вузли, або наузи, які робили особливі наузники. «Ці баби – прокляті, погані, зловісні – багато вірних приваблюють наузами. Зачне на діти наузи класти, мірити, плювати на землю, ніби біса проклинає, а ще більше його призиває, – удає, ніби діти лікує». «Згрішив я, – сповідався якийсь чоловік, – в'язав наузи на себе, ходив до волхвів, обавників і чародіїв». Отже, міський та сільський простолюди у разі потреби вдавався, очевидно, частіше до послуг не ченців-лікарів, а до всілякого роду ворожок, знахарів. Таким чином, натоді лікарі та ширше коло осіб, які володіли певними медичними знаннями, водночас виконували й функції фармацевтів. Знахарі лікували також усяким зіллям, це були особливі зілляники. Як збирали зілля, довідуємось зі слів одного духівника: «Виходять обавники, чоловіки й жінки, чарівники по лугах і по болотах, по дорогах і дубровах, шукають смертної трави й привіта, зілля, що отрує живіт, на погубу людям і худобі. Тут же й дике коріння ламають на чарування і безум людям. Усе те роблять з приговорами, за диявольським ділом, у день Предтечі, з приговорами сатани». Отже, святоіванську ніч уважали особливо придатною на те, щоб знайти чародійні ліки.

Літописна традиція, що бере свої початки з «Повісті минулих літ», час прощання з життям «у поганьстві (язичництві)

і скверной похоти» та навернення до покаяння та справжнього Бога називає доволі точно – хрещення Русі князем Володимиром 988 р. Проте аналіз історичних джерел переконує вчених у тому, що насправді цей процес був доволі тривалим і складним. Досить помітним є проникнення в християнський церковний канон язичницьких тенденцій, а також відчутний вплив останніх на повсякденне життя русів-християн.

Водночас прийняття населенням Русі християнства прилучило його до греко-візантійської цивілізації. Русь засвоює знання, поширені у Візантії, які являли собою спадщину античної натурфілософії. Через Візантію вона знайомилася з творами Піфагора, Сократа, Платона, Філона, Демокрита, Аристотеля, Епікура та інших мислителів Давньої Греції та Риму. Уривки з тих творів містилися в численних збірниках під назвою «Пчела» й були головним джерелом для ознайомлення наших предків з науковими ідеями.

У Русі активно поширювалися натурфілософські твори й праці християнських авторів (Іоана Дамаскина, Георгія Писида, Козьми Індикоплова та ін.). Ці твори об'єднували в собі наївно-матеріалістичні уявлення з релігійно-ідеалістичними. Викладені в них концепції, популярні в XI–XIII ст., виходили з визнання Бога найвищою силою, яка створила світ і керує ним. Це – прямий наслідок панування християнської ідеології, спільної для всього європейського середньовіччя. Отже, саме грецькі церковно-мистецькі канони, книжність, стиль духовності витворили фундамент руського світу культури, зокрема й медицини. Утім елементи християнського тлумачення світу накладалися на глибоко архаїчні, дохристиянські (язичницькі) уявлення слов'ян.

На Русі здавна розвивалася народна медицина, що ґрунтувалася на язичницьких культах та емпіричному досвіді. Якісно новий етап розвитку медицини Руської держави зумовили поширення медичних знань із Візантійської імперії та прибуття вчених, фахових лікарів, православних священнослужителів. Учений лікар («лічці») заступає знахаря.

Їх згадано в «Руській Правді» – найдавнішому зводі законів, укладеному за Ярослава Мудрого (перша чверть XI ст.) і потім неодноразово доповнюваному.

Лікарі були в усіх більш-менш значних містах Русі й мали медичну практику. Деяких знаємо завдяки писемним джерелам. Так, маємо згадку про лікаря при дворі чернігівського князя Святослава Давидовича. Свої «лічці» були й у князів Володимира Мономаха, Юрія Довгорукого та ін. Персональних цілителів, напевно, мали й представники заможної суспільної верхівки міського населення. Однак більшість лікарів обслуговувала загаль, незалежно від їхнього соціального стану.

Першими знаними лікарями були чужинці. За князя Всеволода (1077–1093) у Києві славився лікар-вірменин: «Хитрий був на лікування такий, якого перед ним не було; як тільки побачив слабого, пізнавав і приповідав йому смерть, день і годину; і ніколи не змінилося його слово, і такого не лікував». Другий чужинець, Петро Сурянин, із Сурожа (Судака) в Криму, мабуть грек чи сирієць, був лікарем чернігівського князя Святоші. 1105 р. він переїхав до Києва й тут «лікував много». Вони обидва скінчили життя ченцями в Печерському монастирі. З цим монастирем пов'язані імена й перших лікарів-українців – Дем'яна Пресвітера й Агапіта Лічця, обидва жили в другій половині XI ст.

Широко знаною в Руській державі стала медична практика ченців Києво-Печерської лаври. З усієї Русі прибували до лаври поранені та хворі, чимало з яких знаходили там своє зцілення. Для важкохворих при Києво-Печерській лаврі були спеціальні приміщення (лікарні), де чергували монахи, які доглядали за ними. Монастирські хроніки («Києво-Печерський патерик», XIII ст.) повідомляють про кількох ченців-подвижників, які уславилися лікарською майстерністю. Серед них преподобний Антоній Печерський (982–1073), який за життя уславився як «чудовий лікар» своїми дивами й зціленнями; преподобний Аліпій (Алімпій) Печерський (1065/1070–1114), відомий іконописець, знаний своєю лікувальною вправністю;

преподобний Агапіт Печерський (р.н. невід.–1095) – чернець, який молитвою зцілював тілесні й душевні хвороби («безкорисливий лікар» за «Києво-Печерським патериком»).

Св. Агапіта Печерського вважають засновником лікарської справи в Києво-Печерському монастирі. Ім'я Агапіт у перекладі з грецької означає «божественна любов», яку він дарував усім знедоленим, калікам, нужденним. Секрет лікарського подвигу Агапіта – молитва й зілля, яке сам варив. Також він сам доглядав за хворими, давав їм власноруч приготівані ліки. Після декількох чудесних зцілень чутка про монаха-цілителя розійшлася усім тогочасним Києвом. «І почули про нього в місті, що в монастирі є хтось лічець, і багато хворих приходили до нього і видужували». Агапіт урятував від смерті князя Володимира Мономаха, який занедужав у Чернігові, і хвороба не минала. Помираючи, князь попросив Агапіта, щоб той навідав його в Чернігові. Проте печерський монах відмовився, кажучи, що як став монахом ще ніколи не виходив за межі монастиря, хіба по трави. Як описує цю ситуацію життя святого, Агапіт зі смиренням відповів ігумену: «Якщо до князя в такому ділі піду, то й до всіх піду. Прошу тебе, отче, не вели мені за монастирські ворота виходити – через славу людську, від неї ж обіцяв я перед Богом до останнього подиху втікати». Агапіт обмежився тим, що дав посланцеві зілля. Після молитви монаха-лікаря до Володимира Мономаха повернулись його сили та здоров'я. Одужавши, князь побажав щедро винагородити свого зцілителя, але лікар-монах попросив передати дорогі князівські подарки біднякам.

Іконографічний портрет Агапіта, надрукований у «Патерику Печерському» 1661 р., зробив гравер Києво-Печерської лаври Ілля. Під опіку блаженного Агапіта віддають лікарі свою працю, також до святого моляться ті, хто потребує зцілення душі й тіла. Найчастіше храми на честь преподобного Агапіта споруджують на подвір'ї медичних закладів. Українська православна церква також нагороджує орденом Преподобного Агапіта Печерського лікарів, які є найвірнішими його послідовниками.

Натоді монастирі були своєрідними академіями, де концентрувалися основні кадри інтелігенції, зокрема й медичні. Це передбачав Студійський статут, запроваджений у Русі Феодосієм Печерським. Статут зобов'язував чернечі осередки засновувати лікувальні заклади, богадільні та інші доброчинні установи. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи. Князь Чернігівський Микола Святоша, який був ченцем Києво-Печерського монастиря, побудував Троїцьку надбрамну церкву (1108) і шпиталь, на базі якої пізніше засновано Больничний Свято-Троїцький монастир, де збирали «сліпих, кривих». У Переяславі на Дніпрі в XI ст. була «будова банна й лікувальна», де всім, хто потребував, надавали медичну допомогу безплатно. Ченці-лікувальники, притулки й шпиталі були в Галицько-Волинському князівстві при Почаївському монастирі, Зарваницькому монастирі, на Манявському скиту. Узнявшись за зцілення хворого, ченці керувалися вченням Тертуліана й блаженного Августина про лікування засобами культу: молитвами, святою водою, чудотворними іконами і мощам святих. З розвитком медичних знань, їхньою спеціалізацією, організацією шпиталів і притулків для хворих починають відкривати аптеки.

«Києво-Печерський патерик» містить перші конкретні відомості про медичну етику християнської Русі: лікар мав бути зразком людинолюбства, аж до самопожертви; визначати недугу за пульсом хворого і його зовнішнім виглядом, а також заслужити авторитет серед народу. Лікарі широко використовували у своїй практиці досвід народної медицини. Згодом їхня кількість зростає: до церковних людей, що жили під опікою церкви, зараховують також лікарів. Професійні знання й вміння лікарі передавали з покоління в покоління, від батька до сина, від учителя-наставника до учнів.

У контексті суспільного поступу середньовічної Русі маємо підстави констатувати, що медичні запити населення задовольняли такі категорії лікарів:

- народні лікарі (волхви, повитухи, зілейники, зубоволоки, костоправи, кровопуски та інші). Вони практикували в усіх населених пунктах Русі;

- лікарі-ченці в шпиталях Києво-Печерського, Больничного Свято-Троїцького, Переяславського, Межигірського та інших монастирів. Користувались книгами античної медицини, візантійськими енциклопедіями, перекладали та самі писали наукові праці;

- учені (професійні) лікарі – переважно іноземці (греки, візантійці, вірмени, сірійці), які практикували у великих містах, при князівських дворах і надавали медичну допомогу князівським дружинникам, боярам і заможній верхівці міста. «Кожен воєвода привозив собі із Константинополя лікаря-грека, якого вважали одночасно головним лікарем у столиці князівства;

- були на Русі й мандрівні лікарі, подібні до грецьких мандрівних лікарів (періодевітів).

Щодо гендерного виміру медицини Русі, то маємо наголошувати, що серед лікарів були й жінки. Про це свідчить літературне джерело «Повість про Петра і Февронію Муромських», де описано, як дівчина Февронія вилікувала князя, тіло якого було вкрите струпами. У давньоруської літературі XII ст. є відомості про жінок-лікарок, бабок-костоправок, які вправно робили масаж, а також доглядали хворих. Також у Русі діяли жіночі монастирі, у яких хворим допомагали черниці.

Медичними послугами учених лікарів користувалися лише суспільна верхівка Русі та заможні верстви населення. Вони обслуговували князівські дружини й передусім самих князів. Так, у «Києво-Печерському патерику» описано падіння з коня одного з воєначальників і зазначено, що до нього прийшов князь у супроводі лікаря, готового надати йому допомогу. Пересічне населення міст зверталося до народних чи мандрівних лікарів, по селах – до знахарів і знахарок.

Монастирські шпиталі Русі були також і центрами медичної знань: у них навчали медицини, збирали й

переписували грецькі та візантійські рукописи. У процесі перекладу й коментування рукописів з грецької й латини ченці доповнювали їх своїми знаннями, заснованими на досвіді народного лікування.

Одна з найпопулярніших книг XI ст. – «Ізборник Святослава» – своєрідна тогочасна енциклопедія. Перекладений з грецького в Болгарії, його двічі переписували (1073, 1076) для сина Ярослава Мудрого – князя Святослава. «Ізборник» визначає медицину як найвищу майстерність. У праці наголошено, що для розпізнавання недуги й успішного її зцілення лікареві потрібно докладно ознайомитися з умовами життя хворого: «Осмотри життя його, хоження, седания, едения и всього обычая его пытай». В «Ізборнику» описано й деякі недуги, уявлення про їхні причини, лікування та запобігання шлунково-кишковим розладам, шкірним хворобам («сили в овочі великі», «питво безмірне» саме по собі «сказ є»), наведено поради й рекомендації тримати тіло в чистоті, систематично митися, застосовувати обмивання. З лікарських засобів у праці названі блекота, болиголов, полин, оцет, мед, жовч, мідь. В «Ізборнику» йдеться про лічців-резалніках (хірургів), які вміли «розрізати тканини», ампутувати кінцівки, інші хворі або «мертвевшіє» частини тіла, робити лікувальні припікання за допомогою розпеченого заліза, лікувати пошкоджене місце травами й мазями. Описано також ножі для розтину й лікарські точила. Водночас в «Ізборнику» описано недуги невиліковні, перед якими медицина тоді була безсила. Наголошено також на особливому значенні для здоров'я постійного підтримання бадьорості – «печаль далече отрини от себе, да нескоре состареешися».

У письмових джерелах (літописи, агіографічні твори) знаходимо згадки про клінічні випадки, а подекуди й докладний опис, що дозволяє дослідникам поставити точний діагноз. Так, під 1076 р. у «Повісті минулих літ» міститься розповідь про смерть чернігівського князя Святослава Ярославича під час операції з видалення пухлини (певно, злоякісної). У «Киє-

во-Печерському патерику», у розділі, присвяченому преподобному Алімпію, описано випадок прокази, яку вилікував знаменитий чернець. Згадки про хворих на проказу (трудовагих) знаходимо в кількох стародавніх текстах: у Лаврентіївському літописі під 1237 р., Ізборнику 1076 р., у житті Феодосія Печерського та ін. У Галицько-Волинському літописі під 1288 р. описано тяжку хворобу волинського князя Володимира Васильковича (рак нижньої щелепи), що тривала чотири літа. Страшний розклад тіла, за яким уже проглядається скелет («і було видіти... гортань»), контрастує тут з душевною стійкістю духу князя, виявами милосердя («і роздав він убогим майно своє все») і, найголовніше, з несподіваною чудесною зміною тіла по смерті: «лежало в гробі тіло його незапечатане від одинадцятого дня місяця грудня до шостого дня місяця квітня... І от, одкривши гріб, побачили вони тіло його цілим і білим, і пахощі од гробу були, і запах, подобен до ароматів многоцінних». Загалом русичів мучили такі недуги: «корчі» і «корчення» (тік, хорей), «прикорчення» (антилози й контрактури), «трясновення», «падуча неміч» (епілепсія), «кічання долу» (тремтливий параліч), «сказ», «несамовитість розуму» (різні форми психозів), «каркиня» (рак), «проказа», «дно» (усі види внутрішніх захворювань, конкретніше – жовчнокам'яна та ниркова коліки), «сухоти», «трясьце» (малярія), «удуша» (астма), «усовь» (плеврит), «огневиця» (тиф), «воспа» (натуральна й вітряна віспа, кір, скарлатина), «водянка», «камчюга» (артрити, подагра, кам'яна хвороба), «свербіж» (короста).

Якими ж засобами користувалася медицина Русі? Вона ґрунтувалася переважно на трьох напрямках: психотерапії, фітотерапії, фізіотерапії. Способи й методи лікування знаємо з випадкових згадок різних тогочасних письменників, як-от: «Лікарі найперше питаються про причину недуги».

Застосування перших двох засобів засвідчують джерела. Зокрема, відзначено, що згаданий вище Агапіт зціляв хворих молитвою та «зіллям». Творячи над хворим молитву, лікар приводив психічний стан хворого в оптимальну

форму, що сприяла боротьбі враженого недугою організму й цим забезпечувала його одужання. Така традиція мала давні витоки; її практикували жерці, волхви, шамани, чаклуни, відьми, шептухи та ін. Вони мали найбільший вплив на свідомість хворого, що й було запорукою покращення його психологічного стану. З утвердженням християнства й остаточним подоланням язичництва стародавні заклинання, замовляння та інші ритуальні дії були замінені на молитву та церковні обряди, що виконували ті ж функції.

Лікування «зіллям», тобто ліками рослинного й тваринного походження, теж віддавна було поширене в Русі. Тогочасні лікарі володіли знаннями, нагромадженими протягом століть. Медики знали лікувальні властивості численних рослин і вміли успішно оперувати своїми знаннями. «Як хворий чоловік скаже лікареві про свій біль, лікар прикладає йому зілля, відповідно до слабості – і поздоровіє». «Залізо не знає, що робить, але лікар знає силу заліза». «Як чоловіка пострілять на війні й уломиться в ньому залізо, кличуть лікаря, розрізують рану і виймають залізо, як не прикладуть зілля, не може поздоровіти».

Популярністю користувалися ліки, приготовані з рослин: полину, кропиви, подорожника, багна звичайного («злоненависника»), цвіту липи, листя берези, кори ясена, ягід ялівцю, а також цибулі, часнику, хрону, березового соку тощо. Серед ліків тваринного походження особливе значення мали мед, сира печінка тріски (для лікування курячої сліпоти), кобиляче молоко й панти оленя. Знайшли своє місце в практичній медицині лікувальні засоби мінерального походження. Так, у Русі добували пірофіліт (з нього робили присипку у вигляді «тальку»). Для лікування лихоманки використовували лазурит. Алмаз – засіб для змазування гнійних ран, лікування ясен. При болях у животі приймали всередину розтертий у порошок камінь хризоліт. Із ага-ту, чи «ахатісу» виготовляли посудини для перевезення та зберігання ліків, мазі від ран різного походження. Для по-

легшення пологів жінки носили прикраси з яхонту. Відомі були цілющі властивості оцту й мідного купоросу, скипида-ру й селітри, «сірчаного каменю» й миш'яку, срібла, ртуті, сурми та ін. Особливо цінували слов'яни заспокійливі речовини – «любку», «зілля миле», «дар неба» тощо. Популярним був мускатний горіх, що привозили із Індії.

Третім найпоширенішим лікувальним чинником давніх епох була фізіотерапія – застосування різного роду процедур з певними наслідками. Це – різноманітні компреси й пов'язки, масаж, змащування й протирання, клістири, кровопускання, лазня, які широко застосовували середньовічні лікарі. Відомо також, що медики практикували гарячу купіль, прикладали до тіла скляниці з гарячою водою, застосовували оклади, олію, пластирі. Крім місцевих ліків, використовували також чужоземні.

Невід'ємною складовою частиною медико-санітарного побуту Русі була парова лазня, яку здавна вважали дієвим засобом лікування. Лазня була найчистішим приміщенням садиби. Крім використання лазні за прямим призначенням, у ній приймали пологи, здійснювали перший догляд за новонародженим, вправляли вивихи й робили кровопускання, масаж, «накладали горщики», лікували застуду й хвороби суглобів, розтирали лікарськими мазями при захворюваннях шкіри. Перший опис парової лазні містить літопис Нестора (XI ст.). Через століття знаний медик, професор акушерства Н. М. Максимович-Амбодик (1744–1812) писав: «Руська лазня до сих пір вважається незамінним засобом від багатьох хвороб. У медичній науці немає таких ліків, які дорівнювали б силою... лазні» (1783).

Середньовіччя в Європі – доба спустошливих епідемій. Численні пошесті чуми, холери, віспи час від часу викошували цілі країни. Ці хвороби супроводжували людство до XIX ст. включно. Згадаймо жахливу пошесть чуми XIV ст., що її яскраво описав Дж. Боккаччо та інші письменники. У руських літописах поряд з численними описами недуг

князів і окремих представників вищого стану (бояр, духовництва) наведено жакливі картини великих епідемії чуми та інших інфекційних хвороб, які називали «мором», «моровою пошестю» або «повальними хворобами». Так, 1092 р. у Києві «багато люди вмирали різними недугами». «У літо в 6738 (1230)... бисть мор у Смоленську, створиша 4 скуделніци в двор покладеш 16000, а в третю 7000, а в четверту 9000. Се ж зло бисть по два лета. Того ж літа бисть мор в Новгороді: від голоду (голоду)». Загибеллю тисяч жителів Смоленська очевидець повідомляє про те, що хвороба була надзвичайно заразною й спричинила високу смертність. Літопис сповіщає також про «велике море» 1417 р.: «...мор бисть страшний на люди в Великому Новгороді і Пскові, і Ладозе, і Русі».

Причини й чинники внутрішніх хвороб наші предки не могли зрозуміти. Нездатність усвідомити справжню природу тієї чи тієї хвороби внутрішніх органів, недоступних для безпосереднього сприйняття, породжувала містичні уявлення про вплив потойбічних сил. У народі побутовала думка, що морові пошесті викликає саме нечисть. У казках чуму зображували як жінку величезного зросту, з розпущеним волоссям, у білому одязі, холеру – в образі злої старої зі спотвореним обличчям. Нерозуміння того, що бруд і злидні становлять соціальну небезпеку, зумовлювало недотримання правил гігієни, що посилювало епідемії й слідом за ними голод.

Таким чином, медицина Русі була добре розвинена. Вона спиралася на давні традиції народного зцілення, в основі якої лежали перевірені століттями практики використання цілющих сил природи та язичницькі магичні ритуали. Із запровадженням християнства почалося вивчення спадку греко-візантійської цивілізації, книжної мудрості античного світу, розширення спектру науково-медичних знань. Лікування не стало церковною монополією: поряд з монастирською медициною існувала й давніша народна медицина, а також приватна практика вчених лікарів, переважно іноземців. Критика середньовічних лікарів з боку

репрезентантів нової (ренесансної) науки необ'єктивна й несправедлива: вони не були такими невігласами, якими їх часом намагаються зобразити. Медицина Русі була адекватною загальному стану позитивних знань європейського, а почасти й східного середньовіччя.

☑ ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (СЕРЕДИНА XIV – СЕРЕДИНА XVII СТ.)

З послабленням Південної Русі, і Галицько-Волинського князівства зокрема, сусідні держави переходять до активної експансіоністської політики щодо українських земель. Галицька Русь і землі Західного Поділля потрапляють під владу Польщі, Закарпаття, Буковина – під владу Угорщини. Водночас на 9/10 територій колишньої Русі поширює владу Литва. Інкorporація більшості українських земель у середині XIV ст. до складу Великого князівства Литовського на засадах прагматичного консерватизму, окресленого в тогочасному документі як «ми старовини не рухаємо і новини не вводимо», забезпечило збереження традиційних основ життя й духовності руського населення. Успішність об'єднавчої політики Гедиміновичів забезпечило впровадження в практику державного життя принципу віротерпимості (можливості збереження русинам-українцям православної віри) й політичного федералізму (наявність удільних князів на українських землях, які очолювали нащадки Рюриковичів). З часом відбулося становлення окремої церковної організації (митрополії) на українсько-білоруських землях, яка охоплювала величезні простори Центрально-Східної Європи та перебувала на кордоні зіткнення різних цивілізацій і світів. Це мало далекосяжні культурні наслідки: було закладено своєрідний міст між латинським Заходом та греко-візантійським Сходом.

РОЗВИТОК НАУКОВО-МЕДИЧНИХ І ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ

Виразними ознаками цього стає поживавлення культурного життя Києва, чому немало сприяє політика київських князів Олельковичів. Здійснено нову редакцію «Києво-Печерського патерика» (1460–1462), переклади творів визначних візантійських, єврейських та арабських авторів, що сприяло поширенню знань науково-природничого та філософського змісту на українські землі. Найпоширенішим був переклад праці, яка називалася «Галіново на Іпократа» – коментарі Галена до праці Гіппократа «Про природу людини» в скороченому переказі. У ній подано вчення про чотири рідини, з яких складається людське тіло, а також модель Всесвіту (макрокосму) за античною теорією.

Другий поширений твір більш практичного змісту – «Тайная тайних, або Аристотелеві врата». Це своєрідна медична енциклопедія, яку створили на арабському сході, а після хрестових походів через латинську та єврейську версії вона обійшла західноєвропейські та слов'янські літератури. Дослідники з'ясували, що до складу цього перекладного компендіуму ввійшли, зокрема, такі медичні твори: 1. Частина, а точніше друга книга медичного трактату перського лікаря X ст. Аль Разі, що відома під назвою «Наука про будову тіл та їхню форму, а також про рідини, які в них переважають, та про інші дані, взяті з фізіогноміки». 2. Друга частина «Трактату про отрути» (Tractatus de venenis) Мойсея Маймоніда. Написаний спершу арабською (1199), цей трактат у XIII ст. був перекладений латинською, а трохи пізніше – староеврейською мовами. Для європейських лікарів XIV–XV ст. це був основний твір із цієї проблематики. 3. Повний переклад трактату Мойсея Маймоніда про правила статевого співжиття (Traktatus de coitu). 4. Фрагменти інших праць Мойсея Маймоніда, зокрема «Правил санітарії» (Regimen sanitatis). Переклад староукраїнською мовою медичних трактатів Аль Разі й Маймоніда треба вважати значним культурним досяг-

ненням другої половини XV ст. Завдяки їм уперше стала доступною тогочасна світова наукова медицина.

Загалом праця «Аристотелеві врата» присвячена розгляду таких проблем: медична систематизація й антропологія; практичне застосування медичних даних; загальна характеристика медицини як науки й лікарського фаху. Написана вона у формі систематичного викладу практичних настанов, які начебто Аристотель рекомендував А. Македонському щодо поведінки в державній політиці, у родині й поза нею, щодо особистої гігієни, санітарії. Чи не вперше в українській писемності середньовіччя наведено думки й імена видатних арабських вчених і філософів Авіценни (Ібн Сіні) й Аверроеса (Ібн Рушда), а також античних авторів – Аристотеля, Гіппократа, Галена та інших. «Аристотелеві врата» – це також одна з перших відомих в Україні медичних книг. У творі подано вказівки, як лікареві належить обстежувати хворого, описано деякі захворювання, наведено поради щодо харчування, житла, одягу, режиму статевого життя. Водночас у цьому компендіумі подано чимало різноманітних даних з фізики, особливо коли йдеться про способи лікування та гігієну. До того ж у згаданій праці порушені деякі морально-етичні, онтологічні та гносеологічні проблеми.

Утім вищеназвані рукописні збірки й коментарі до них були поширені в невеликій кількості, відомі вузькому колу осіб в Україні. Водночас перекладна література посприяла осмисленню філософсько-медичних питань українськими вченими. Так, в «Аристотелівських проблемах, або питаннях про природу людини» (1620) Касіян Сакович розглядає організм як набір урівноважених елементів, а його функції – як симптоми, спричинені зовнішніми й внутрішніми «духами», «рідинами», «стихіями». Так, нігті, наприклад, «свідчать про внутрішній стан тіла. Якщо вони червонуваті, то людина – повнокровна, якщо жовтуваті – то холерик, а якщо чорні – то меланхолік». Тіло з його чотирма стихіями (кров, «холера», «флегма», меланхолія), трьома духами

(життя, розумності, чуйності), чотирма жилами (головна, печінкова, легенева, середня), з протиставленням холоду й тепла, повернуте в бік техніки, а не природи. Його органи – метафори механізмів і будівель: око подібне до відполірованого дзеркала, легені – до ковальських міхів, груди – до «стіл, що оберігають серце»; рот – «ворота для шлунку», а печінка – «мови майстерня». Саме ж тіло – радше система біофізичних жестів, аніж метафізичних символів. Проте остаточний присуд тілесному і в XIII, і в XVII ст. був незмінним. Тіло, віддане на поталу спокусам, калічене й нищене, і далі цінили мало, «яко прах ест і ісказительності начиння». Його бояться, воно – рудимент тваринності, бо зникає й руйнується – «границя, бовім, смерті – тіло гріхове», – стверджує К.-Т. Ставровецький у «Зерцалі богослов'я». Перед обличчям неминучого кінця «містична людина» торжествує над «біологічною».

З'являються й важливі праці довідково-енциклопедичного характеру. 1484 р. Стефан Фалімірж (Стефанко Русин) уклав великий травник-лікувальник «Про трави та дію їхню» (Falimirz Stefan. «Zielnik. O ziolach i mocy jych»), який видано в Кракові 1534 р. Нині примірник зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України. Лікувальник мав 870 сторінок, дві частини. Перша частина містила докладне ілюстрований опис понад 500 лікарських засобів рослинного походження, друга – діагностику захворювань, способи їхнього лікування та профілактику. У праці описано переважно трави, настоянки, а також рослинні олії. Окремий розділ присвячено «заморським засобам, придатним для лікування»: алое, манні, миррі, миш'якові, золоту, сірці, квасцям. Останні два розділи містять опис лікувальних властивостей живих організмів (риб, птахів, тварин) та мінералів (алмазів, бурштину, сапфіру, мармуру та ін.). Дослідники цієї праці зазначають, що вона була укладена на основі українських писаних травників. Цей лікувальник тривалий час був популярним у населення Галичини.

1534 р. лікар Микола Булів переклав старослов'янською мовою працю «Вертоград здоров'я», що містила докладний опис методів дослідження пульсу, сечі, рекомендувала, як уберегтися від епідемічних захворювань. Через кілька років з'явився переклад роботи німецького вченого Ієроніма Брауншвайгського «Сказання про пропущення вод», у якій було подано конкретні фармацевтичні прописи. Наступним став переклад енциклопедичної праці «Луцідаріус», що містила чимало матеріалу з біології, зокрема ембріології. У XVII ст. випускники Києво-Могилянської академії переклали з латини «Фармокопію о составленії лікарств» та працю «Альберт Славний – тайнств женских».

Маємо наголосити, що XVI ст. у Європі – доба потужних релігійних рухів, які зумовили переосмислення багатьох християнських догматів і канонів, запеклу полеміку між конфесіями, поширення церковної публіцистики, зокрема й православної. Ментальнісно населення лишається в межах середньовічної традиції з її домінантною проблематикою: гріховності людини, спасіння душі й осмислення смерті. Загалом смерть і те, що після неї, хвилює середньовічну людину. Смерть різна – легка чи мученицька, очікувана чи несподівана, освоєна й неприручена, близька й далека, начебто весела, спокійна, безболісна, як сон, але, зрештою, страшна й безжальна, як реальність. Вона спочатку перевертає установлений порядок речей, а потім починає його нищити, замінюючи «знаки» життя власними «ознаками». Хоча й у цій ситуації потрібно дотримуватися певних правил «останніх годин» життя, певних, строго визначених «достойних» поз, молитов, звертань до Бога й святих, але семіотика тіла тут уже не має вирішального значення.

Саме тому середньовічний індивід прагне більше знати про свою душу, яка є знаком Вічного. Душею «позначено» все живе, адже вона є і вегетативною (рослинною), і соматичною (тілесною), і розумною (раціональною). Її уявляють спочатку як «нерозчленовану» силу, що рухає тіло, і лише в

XVI–XVII ст. – як конгломерат психічних функцій, що виявляється «в очі – через бачення, у вусі – через слух, у мозку – через мислення, в усьому тілі – через життя й відчуття» (К. Сакович «Трактат про душу»).

Не менш загадковими, аніж слова, явищами залишалися для середньовічного й ранньомодерного світу сни й видіння. Вони й приваблювали, і відстрашували від себе, бо могли бути й знаками благодаті, і знаками спокуси. Не випадково «Києво-Печерський патерик» подає численні історії про те, як у своїх видіннях ченці бачать «ангелів світла», які здатні давати мудрі поради й навіть творити «ніби-чудеса», але насправді виявляються хитрими бісами. Вони наділяють красномовством, знаннями, даром пророцтва – натомість забирають душу.

Та видіння – рідкісні, а сни – часті, тому саме їм приділяють увагу в середньовіччя і ранній новий час. Для цієї епохи сни – це знаки-симптоми характеру людей: «У тих, кому сняться сумні сни – похорони, хмари – переважає меланхолія, у тих, кому сняться звади, бійки... – панує холера, у тих, котрим сниться світле... – кров, а ті, хто бачить у сні...воду... – багаті на флегму». Крім того, сни можуть бути божественними, віщими або ж, навпаки, – диявольськими. Проте найбільше поширені сни, у яких людина бачить повсякденні, звичайні речі.

Як підсумок, зазначимо, що в тогочасних філософсько-медичних працях репрезентовано міркування про завдання та обов'язки лікаря. Наприклад, у Псалтирі наявна така сентенція: «Бали не повинні ли врачеве воскресятъ», тобто лікарі не відповідальні за наслідки лікування хвороб, яких не можна вилікувати. У творі «Галеново на Іппократа» на запит: «Що є лікар» подана відповідь: «Лікаръ естъ естеству служитель і в недугах подвижник». У «Вратах Аристотелевих» подано образ гарного лікаря, який, на думку автора, повинен мати чисте тіло, бути охайно вдягнений, але головною є його духовність: добрий характер, співчуття до хворого, постійне самовдосконалення. Основами професійного

знання мусить бути вивчення теорії медицини, праць попередників, але водночас лікар має добре знати практичні засоби лікування.

РОЗВИТОК ЦЕХОВОЇ МЕДИЦИНИ

У добу Середньовіччя медична справа була поза увагою й контролем державної влади. Архівні матеріали засвідчують, що лікарі складали з хворими угоди про лікування на кшталт буденної торговельної угоди, брали аванси, нерідко зі сміливими зобов'язаннями в певний строк вилікувати ту чи ту хворобу. Плата за лікування була досить високою. Широкі маси населення взагалі обслуговували не дипломовані лікарі – *medicus literatus*, а лікувальники-практики. Працювали вони, спираючись на віковий досвід емпіричної (народної) медицини.

Наприкінці XIV ст. у містах України поширюється європейська правова практика – право самоврядування (магдебурзьке право). Діяльність усіх професійних корпорацій (цехів) у середньовічних містах регулювали нормативні акти (цехові статuti). До таких належали й тогочасні лікувальники-практики, яких називали цирульниками. Перша згадка про львівського цирульника на ім'я Ватеруш датована 1382 р. Документи магістратів містять інформацію про цирульників. Зокрема, у XV ст. Київському магістратові підпорядковано 16 цехів різних спеціальностей, серед яких був і цех цирульників. 1611 р. затверджено статут цеху аптекарів (парфумерів) у Львові.

Навчалися свого ремесла цирульники, як правило, у дипломованих лікарів-чужинців, яких запрошували до королівського / князівського двору, дворів магнатів і шляхти. Так, у податковому списку м. Львова за 1405 р. значиться доктор медицини Бенедикт. Епізодично лікарі-фахівці потрапляли і в Запорозьку Січ, де лікували переважно старшин та гетьманів. Так, коли під час Хотинської війни турки тяжко поранили отруйною стрілою гетьмана Петра

Сагайдачного, королевич Владислав 1621 р. надіслав до нього свого лейб-медика з аптечкою. 1681 р. до гетьмана Івана Самойловича, який хворів на очі, за наказом московського царя виїхав «добрий окуліст». З архівних документів відомо, що 1691 р. Аптекарський приказ Московської держави відрядив для обслуговування козацької старшини й гетьмана доктора медицини Івана Комніна з річним окладом 300 крб. Практикував він «як у будинках, так і у військових походах літніх та зимових». Медична канцелярія відряджала до Запорозької Січі лікарів з Петербурга для організації боротьби з чумою.

За тих часів дипломований лікар звичайно мав біля себе кількох учнів, які допомагали йому в роботі, училися виконувати дрібні лікувальні маніпуляції та набували навичок догляду за хворими. У такий спосіб учні поєднували досвід народної медицини, яким непогано володіли, з тогочасною європейською університетською лікарською практикою. Згодом вони працювали по містечках і більших селах самостійно. Таких учнів було небагато. Працювати по містах, де були цехи цирульників, вони не мали права під загрозою штрафів.

З часом магістрати для потреб городян запрошують на посаду міського лікаря дипломованого фахівця. У міських актах Львова 1447 р. є запис про запрошення лікаря з платнею 10 кіп грошів (600 грошів). У документах м. Львова зафіксовано також перший запис про аптеку (датований 1445 р.), якою керував русин Василь. Після епідемії чуми, що вирувала в місті протягом 1464–1467 р., магістрат зробив сферою своїх повноважень контроль над медициною міста. До Львова запросили лікаря Зигмунда з Кракова, якого утримували коштом міської скарбниці. 1490 р. в місті власну справу започатковує лікар і аптекар Олександр, якому магістрат надав 40 злотих кредиту на відкриття аптеки. 1550 р. міським лікарем у Львові працював доктор медицини з Іспанії Егреніус з платнею 103 злотих на рік. 1555 р. міським лікарем й аптекарем за сумісництвом став Себастьян з Познані. 1560 р. останнього на цій посаді замінив Пав-

ло Кампіан, який помер, виконуючи посадові обов'язки, під час епідемії чуми у Львові.

У XVII ст. у Львові вже працювало 15 дипломованих лікарів, 5 цирульників-хірургів, функціонувало 15 аптек. Наприклад, у так званій «Чорній кам'яниці» містилася аптека фармацевтів Лоренцовичів (з другої половини XVI до кінця XVIII ст.). У Кам'янці-Подільському цех цирульників іменувався цехом хірургів. Зразковим цехом цирульників був Львівський, організований 1512 р., який у документах також часто позначають як копорацію хірургів. Такі цехи були також у усіх інших значних містах України.

Цехи цирульників протягом декількох століть в Україні були осередком підготовки медичних кадрів для населення. Уся травматологія, лікування венеричних, шкірних хвороб, захворювання зубів підлягали компетенції цирульників. В інструкції магістрату до статуту зазначено, що цирульники «особливо внутренних и других к тому их цирюльническому мастерству подлежащих болезней, кроме какие они в тех своих пунктах показали, отнюдь лечить не имеют». Оскільки в більшості населених пунктів України лікарів не було, то є всі підстави вважати, що і «внутренние и другие подлежащие их мастерству болезни» лікували також цирульники. Окремі з них досягли значної майстерності в лікуванні ран, здійсненні ампутацій, операцій витину каменів, виривання зубів і особливо в поширеному засобі лікування – кровопусканні.

Зразком для цехів цирульників в Україні став львівський цех, організований 1512 р. Статuti цехів цирульників мали таку градацію членів корпорації: учнів, яких в Україні називали хлопцями (*discipulus*); підмайстрів – називали молодиками, челядниками (*medicus socius, servus*); 3) майстрів (*magister*). Учнів приймали віком 12 років, грамотність для них була не обов'язковою. Учень перед вступом вносив до цехової скриньки певну суму (від 6 грошів до 6 злотих). Навчання новоприбулого до цеху тривало три роки. Майстер не мав більше ніж 3–4 учнів. Майстри вчили робити

кровопускання, ставити банки (сухі та з насічками (криваві), розрізати гнояки, виривати зуби, перев'язувати рани, накладати лещата при переломах, вправляти вивихи, виготовляти різні пластири для лікування ран. Учні вивчали ознаки певних хвороб і обов'язково голярську справу.

Закінчивши навчання, учень робив внесок (близько 12 злотих) до цехової скарбниці, і його вписували до цехової книги вже підмайстром (молодиком). Молодик повинен був працювати у свого майстра ще 6 місяців, отримуючи тільки 1 гріш платні на тиждень. Опісля він мав право перейти на роботу до другого майстра. За статутом, підмайстер, здобувши знання в основного майстра, повинен був розпочати «мандрування». Цех видавав йому довідку про навчання, і підмайстер вирушав до нового міста. По прибуттю він звертався до цехмайстра й за його призначенням починав працювати челядником в одного з майстрів. «Мандрування» мало на меті ознайомити молодика з різними способами лікування. У Києві, Львові, Луцьку та деяких інших містах України від обов'язку «мандрування» можна було звільнитися, внісши гроші до цехової скриньки.

Попрацювавши три роки, тобто не раніше як через шість років після початку навчання цирульницької майстерності, молодик міг клопотати перед цехом про дозвіл скласти іспит на кваліфікацію майстра. Отримавши дозвіл, він вносив до цехової скриньки 10 злотих і одержував від цеху матеріали для виготовлення лікувальних зразків на іспит. Для іспиту потрібно було виготовити мазі, пластирі (окремі з них складалися з 19 речовин), порошки, направити нову бритву, ножиці, пущадло для кровопускання.

Хоч цирульники не належали до військових службовців, вони брали участь у походах і надавали козакам медичну допомогу на полі бою. Узимку 1657 р., коли турки-яничари несподівано напали на Січ, під час бою було поранено, як про це сказано в літописі Самійла Величка, «до осмидесят товариства», яких кошовий Іван Сірко «целюрикам січовим за нагороду з скарбу військового...» лікувати наказав.

Цирульники, обслуговуючи широкі маси міського й сільського населення, близькі до них своїм світоглядом, становили основні кадри медиків, які лікували народ протягом багатьох віків. Фактично цехова медицина в Україні втратила своє значення лише в другій половині XIX ст.

Важливим напрямом розвитку тогочасної медицини в містах України стає й аптекарська галузь. Реалізовано заходи щодо вноормування й регламентації роботи аптек, зокрема 1609 р. у Львові видано аптекарську ординацію, що визначила права й обов'язки фармацевтів. Наступним кроком стало затвердження статуту цеху аптекарів (парфумерів), про що зазначено вище. Цех аптекарів мав аналогічну до цеху цирульників градацію членів, визначену процедуру учнівства (4 роки) та складання іспиту на підмайстра – помічника-аптекаря. Учень під час навчання (роботи в аптеці) опановував методику виготовлення лікувальних засобів, учився читати рецепти, засвоював ази латинської мови й арифметику. Вдале складання кваліфікаційного іспиту забезпечувало йому ранг підмайстра. Водночас щоб здобути фах аптекаря (магістра), окрім отримання практичних навичок, помічник аптекаря мав пройти теоретичну підготовку у фармацевтичній школі. Такий спеціалізований навчальний заклад діяв у Краківському університеті. Випускник фармацевтичної школи одержував кваліфікацію асистента (провізора), що давало право заміняти аптекаря. Досягнути рівня магістра фармації можна було після декількох років практичної роботи провізором і складання магістерського іспиту при університеті. Стати власником аптеки в місті можна було за наявності коштів для оренди, купівлі чи спорудження нового приміщення аптеки. Утім досить часто тримання аптеки було родинною справою не одного покоління поважних містян.

Для виготовлення й зберігання ліків аптекарі послуговувалися нескладним обладнанням і посудом: олов'яними глеками, котлами для плавлення воску, мідними ступками,

сковорідками, мензурками, ситами, залізними перфораторами, шпателями, ложками, глиняним посудом. Значно рідше використовували порцеляну й деревину. З медичних засобів в аптеці продавали протиотруту («theriakhae»), кислоти, мінеральні солі, сублімати сірки й ртуті. Асортимент іноземних товарів містив: корицю, імбир, перець, шафран, мускатний горіх, гвоздику, рис, мигдаль, камфору. Також в аптеці торгували лікарськими травами, пахучим зіллям, корінням, насінням, ароматичними оліями та бальзамами, свічками, милом, горілкою та винами, печивом, тютюном, фарбниками для керамічного посуду, різноманітними солодощами (пряниками, повидлом, цукерками). Подекуди аптекарі брали від заможних городян замовлення на виготовлення до свят солодких лікерів, торгів, марципанів та закусок. Отже, тогочасна аптека пропонувала досить широкий асортимент послуг населенню, до того ж не лише лікувального характеру.

Практична медицина XVI–XVII ст. характеризувалася тим, що широкі маси населення обслуговували не дипломовані лікарі, а різні категорії знавців народної медицини – костоправи, акушерки, знахарі/ки, зубоволоки, «околісти», знавці бабичої справи. Акушерки («баби-повитухи», «бражки», «пупорізки») не тільки приймали пологи (користувалися щипцями), але й давали поради при жіночих та дитячих захворюваннях. Костоправами здебільшого були чоловіки, які володіли методами мануальної терапії (ручного вправлення дисків), лікування переломів тощо. «Околісти», наприклад, «знімали туск з очей» (тобто робили операцію катаракти), зубоволоки вміли вже накладати пломби та скріплювати зуби дротом. У селах кровопускачі («рудомети») опанували методику кровопускання; функцію хірургів-дантистів часто виконували сільські ковалі, які рвали хворі зуби плоскогубцями. Інструменти для операцій пропалювали над вогнем, хворого відповідно підготовлювали (перед операцією сувора дієта – «токмо єдина вода», баня, ранком клістір). З практикою знахарів пов'язували магічний елемент. Серед них тра-

плялися справжні знавці народної фітотерапії, зокрема були відомі знеболювальні ліки (опій, красавка, болиголов), деякі знали методи гіпнозу, а замовляння й заклинання посилювали психотерапевтичний ефект.

Тогочасна терапія становила суміш раціональних, перевірених практикою методів і ліків з досить фантастичними. До ірраціональних «засобів» лікування належать такі, як застосування товчених скорпіонів при ниркових та печінкових каменях, настойки з мух при хворобах очей, з майських хрущів від укусів скаженого собаки. Серед раціональних засобів рослинного походження переважали «домашні», що завжди були під рукою: у полі, на городі, у лісі, їхні лікувальні властивості підтвердила сучасна наука (ідеться про валеріану, звіробій, ромашку, материнку, м'яту, часник, хрін тощо). Часто застосовували вино як зміцнювальний засіб або складову ліків. Чай використовували тільки для лікування, переважно для усунення негативних наслідків пияцтва.

Для лікування ран в Україні широко використовували пластирі-мазі. Для прикладу наведемо склад одного поширеного пластиру з лікувальника XVIII ст.: «Свинячого міхурового свіжого сала, живиці, воску молодих бджіл, оливи, білок з яйця курячого – усього по рівній частині змішати, присмажити на легкому вогні й з того учинити пластр до рани». Найбільш уживаний пластр-мазь для ран готували з вареної цибулі й меду. Усі мазі для пластирів виготовляли гарячим способом, таким чином їх піддавали певні антисептичній обробці.

Одним з найпоширеніших методів лікування, який пропонували пересічному населенню, було кровопускання. Його широко практикували цирульники в майстернях, лазнях і по домівках. Землевласники перед початком весняних польових робіт наказували робити кровопускання підвладним селянам, щоб звільнити їх від зимової «спрацьованої» крові. Уважали, що кровопускання зміцнює й посилює працездатність.

ПІДГОТОВКА ДИПЛОМОВАНИХ ЛІКАРІВ

Окрім лікарів-іноземців, які практикували на українських теренах, дипломованими фахівцями в XIV ст. ставали й поодинокі русини (українці), яким поталанило здобути медичну освіту спершу в середніх медичних колегіях, які натовді вже існували в Галичині, а далі – в одному із європейських університетів. У списках вихованців цих вищих навчальних закладів серед бакалаврів, ліценціатів та магістрів трапляються й українські прізвища. Таких студентів у Європі XIV ст. зазвичай називали студентами з Рутенії. У списках знаного університету Франції Сорбонни доби Середньовіччя чимало українців. Наприклад, «магістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії» (1353 р.), «Іван рутенської нації з Києва» (1368 р.), «Теобало Гнібербо з Києва» (Теofil Гниверба, 1389 р.). Через кілька років (1397 р.) згадано «Германа Вілевича, ліценціата мов і бакалавра рутенської нації з Києва». Під 1436 р. згадано докторів наук «Бенедикта Сервінуса, рутенської нації та Івана Тинкевича, рутенської нації з Києва». Вірогідно, це були перші українські офіційні бакалаври та доктори.

Ще більше студентів-українців навчалось в слов'янських університетах – Празькому та Краківському. З XV ст. підготовка учених лікарів розпочалась в Краківському університеті. 1409 р. професор Ян Існер у Кракові на Вишневій вулиці заснував бурсу, до якої велено було приймати бідних, але здібних студентів литовського й русинського походження. За підрахунками польських учених, протягом XV–XVI ст. у Краківському університеті здобуло освіту близько 800 молодих українців. Зберігся запис за 1466 р.: «Дмитро Степаневич з Києва». Молодь, жадібна до науки, записувалась в різні університети, найбільше італійські, як у Падуї та Болоньї, або німецькі.

Пізніше лікарів готували в Замойській академії в м. Замості, що заснована була з ініціативи графа Яна Замойського 1593 р. Ян Замойський, випускник Падуанського університету, відкрив за університетським зразком школу в себе на батьківщині. Папа Римський Климент VIII затвердив ста-

тут академії, надавши їй право присуджувати ступені доктора філософії, права й медицини. Проте король Стефан Баторій, щоб не створити конкурента для Краківського університету, відмовився підтвердити цей папський привілей. Лише 1669 р. король Міхал Томаш Корибут Вишневецький надав Замойській академії всі привілеї університетів.

Студентів до академії набирали переважно з братських шкіл – Львівської, Луцької, Брестської, Мінської, Київської. Медичний факультет (клас) був порівняно невеликий: там викладали одночасно 1–2 професори, а чисельність студентів коливалась від 14 до 45. Термін навчання становив чотири роки, але деякі студенти залишалися на факультеті п'ять, шість і навіть вісім років. Випускники отримували лікарські дипломи. Спочатку медицину викладали доктори зі Львова: Я. Урсин, А. Бурський, С. Бірковський, Г. Сольський. Потім почали запрошувати професорів Краківського та Падуанського університетів. Теоретичні знання підкріплювала клінічна практика, для чого при академії було засновано госпіталь на 40 ліжок.

Зв'язок Замойської академії з Падуанським університетом був постійним протягом усього періоду її існування. Варто згадати факт звернення ректора Замойської академії до медичного факультету в Падуї з проханням висловити свою думку про причини виникнення й лікування ковтуна (Plica Polonica) – захворювання, поширеного тоді в Галичині, особливо серед гуцулів, які заселяли гірські райони Карпат. Прохання це знайшло жвавий відгук у вченій корпоратії університету: питання обговорювали на спеціальній конференції професорів медичного факультету. Основною причиною захворювання на ковтун падуанські медики вважали несприятливі житлово-побутові умови та низьку загальну культуру населення.

Незважаючи на скромні можливості медичних факультетів Кракова і Замостя, вони відіграли позитивну роль у підготовці фахових медиків зі студентів із України, а також поширенні медичних знань серед українського населення.

Окремі випускники, отримавши звання ліценціатів медицини в Кракові чи Замості, продовжували навчання в університетах Італії, де здобували науковий ступінь доктора медицини. З таких докторів медицини є відомості про Юрія Дрогобича, Георгія-Франциска Скорину та Пилипа Ляшковського. Юрій Дрогобич-Котермак (1450–1494) був студентом Краківського університету (1468–1473). Бажаючи вдосконалити власну освіту, вирушив до Болонського університету, де він послідовно здобув звання доктора філософії (1478) та доктора медицини (1482). Ю. Дрогобич опублікував трактат «Прогностичне судження» (1483), частина якого присвячена була різним питанням медицини, зокрема описові чуми. З 1488 р. він викладав медицину у Краківському університеті. Документи університету засвідчують, що Дрогобич читав у закладі так звану «галенику», тобто вчення авторитетного в середньовіччя медика Галена.

Георгій-Франциск Скорина (1490–1551) був родом із Полоцька. Навчався на медичному факультеті Краківського університету (1504–1508), пізніше в Італії. 1512 р. в Падуанському університеті після блискучого захисту отримав диплом доктора медицини. Він уславився виданням слов'янською мовою Псалтиря, 22 книжок Біблії, пізніше видрукував Апостола, Малу подорожню книжицю та інші книги. Окрім видавничої діяльності, Скорина багато писав на філософські теми, у працях наполягав на вивченні природи людини, підкреслював безмежність розвитку людського розуму. Працював Скорина також як лікар, певний час був садівником королівського ботанічного саду в Празі.

Професором Краківського університету (середина XVI ст.) був українець Йосип Струсь, – автор дисертації про пульс («*Artis sphygmicas libri*»), поет, перекладач низки грецьких праць.

Уродженцем Львова був Еразм Сикст (Львів'янин, 1570–1635), який навчався в Краківському університеті, де 1593 р. здобув ступінь бакалавра, а 1596 – ступінь доктора ме-

дицини в Італії, потім працював лікарем Львівського шпиталю, був членом Львівського магістрату, а в останні роки свого життя – професором медицини Замоїської академії.

Знанням українським лікарем-науковцем був також Пилип Ляшковський, уродженець Львова. Рік народження та смерті його точно не встановлено. Близько 1642 р. він здобув ступінь доктора медицини в Падуанському університеті, потім працював лікарем у Львові. З його праць відома «Похвала» тогочасному українському діячу Григорію Кирницькому. З інших українських лікарів, що здобули ступінь доктора медицини, відзначимо Романа Рилєєва, який у Лейдені захистив докторську дисертацію про астму («*De asthmate*», 1651), Івана Козака, який у Франкфурті захистив дисертацію на тему «Про корисні та шкідливі солеві розчини у людському організмі» (1663), Василя Юрського, який у Бремені захистив дисертацію на тему «Про гулевидну залозу» (1695). 1699 р. Іван Шоквич захистив дисертацію про медичну дію сірководневого аммоніту.

Завдяки закордонним університетським студіям українська молодь вивчала чужі мови й переймала здобутки тодішньої науки. Раз нав'язані зв'язки не переривалися, молоді адепти науки листувалися зі своїми професорами, спроваджували з-за кордону книжки, були живими посередниками між Заходом і Україною.

У XVI в. постали великі книгозбірні при школах в Острозі й у Львові. Саме в Острозькій школі викладав знаний медик Ян Латошинський, який був професором у Краківському університеті. Поступово мережа братських шкіл поширилася в Україні. У цих школах викладали грецьку та латинську мови, що уможливлювало вивчення книг медичного змісту. Освоєння латинської мови давало можливість випускникам таких шкіл продовжувати вищу освіту в європейських університетах, де латина була універсальною мовою науки.

У XVII в. впорядковано бібліотеку Київської академії, що вмістила давні збірки, деякі з них ще з княжих часів. У 1632 р. у Києві митрополит П. Могила організував Київську

колегію (з 1701 р. – Києво-Могилянську академію), яка відіграла значну роль у підготовці медичних кадрів. Найбільше цікавості всі студенти Києво-Могилянської академії виявляли до природничих наук. В академії вчили їх небагато: трохи зоології, фізіології, метеорології (під спільною назвою «фізики»). Найбільшим авторитетом тут був Феофан Прокопович, який навіть написав дисертацію з «фізіології» – про причину нетлінності тіл печерських святих, у якій спростовував аргументи протестантських професорів, що пояснювали це явище природними способами. Медицина як практична наука мала тоді багато прихильників серед учнів закладу, і кожний залюбки збирав усякі рецепти й лікарські приписи, а також студіював спеціальну літературу.

Серед українських просвітителів відзначимо Єпіфанія Славинецького (р. н. не відом. – 1675). Закінчивши Київську братську школу, він навчався за кордоном, потім працював викладачем у Києво-Могилянській колегії, став ченцем. На запрошення царя Олексія Михайловича переїхав разом з Арсенієм Сатановським до Москви для виправлення за першоджерелами релігійних книг. Йому належить переклад слов'янською мовою (1658) скороченого підручника анатомії А. Везалія під заголовком: «Врачевська анатомія с латинська, от книги Андреа Вессалия Брукселенска». Рукопис перекладу Є. Славинецького не зберігся, проте він став першою науковою працею з медицини слов'янською мовою. Переклад було зроблено для першої медичної школи, відкритої в Москві 1654 р. Авторству Є. Славинецького належить праця про здорове виховання дітей – «Гражданство обычаев детских».

ОПІКУВАЛЬНО-ЛІКУВАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В УКРАЇНІ

З розвитком середньовічних міст, збільшенням чисельності їхнього населення постало питання публічної опіки. Першими закладами були госпіталі (від лат. *Hospitālis* – «привітний», «гостинний»), де в середньовіччя розміщували паломників,

надавали притулок і елементарну медичну допомогу. Створенням мережі госпіталів в Європі і на Близькому Сході опікувався лицарський орден госпітальєрів (іоаннітів). Згодом госпіталі перетворилися на військові стаціонарні лікувальні заклади – шпиталі й перестали приймати паломників.

Шпиталі постають у середньовічних містах України як притулки для вбогих, немічних і скалічених. Так, 1377 р. у міських актах Львова наявні відомості про заснування шпиталю для хворих і бідних. Шпиталі розбудовували поблизу міських мурів, осторонь від людських помешкань тощо. Продуманим було їхнє внутрішнє планування: для хворих існувало осібне приміщення (*infirmaria hospitalis*). Водночас маємо наголосити, що впродовж XIV–XVII ст. шпиталі не були аналогом сучасних лікарень, оскільки рівень медичної допомоги в них був мінімальний.

Опіка над хворими була прерогативою церкви й перебувала в руках духовних осіб. У містах організовували шпитальні братства, метою яких був догляд за хворими (зазвичай жіночі та чоловічі).

Не залишилися осторонь і міські корпорації. Великі ремісничі цехи також утримували свої шпиталі. Менші цехи об'єднувалися й мали один шпиталь. У деяких містах такі заклади утримували на митні кошти. Крім шпиталів, які утримували на громадські кошти, були й такі, існування яких забезпечували заповіти заможних осіб. Так, усі львівські шпиталі XIV–XVII ст. за характером опіки поділялись: на міські / публічні (діяли від XIV ст. під патронатом магістрату) та парафіяльні / шпиталі національних громад (функціонували при відповідних монастирях, костелах, церквах); а за характером діяльності – на загальні та спеціалізовані.

В Острозі в другій половині XVI ст. також функціонував шпиталь з річним бюджетом 4000 злотих (сума натовді значна). Докладних відомостей про нього не збереглось, але припускаємо, що медичною справою там керували дипломовані лікарі.

Про кількість шпиталів Гетьманщини в XVII та XVIII ст. дає уявлення аналіз відомостей ревізьких книг Лівобережної України архіву Малоросійської колегії. За ними, на 1732 р. в Чернігівському полку було 118 шпиталів, у Лубенському – 107, Миргородському – 29, Ніжинському – 138, Полтавському – 42, Переяславському – 52.

В історії медицини України не можна оминути братств – організацій православного міщанства, які протягом XVI–XVII ст. мали вагоме значення в житті народу. Вони займалися різноманітною релігійно-благодійницькою й освітньою діяльністю, допомагали збіднілим та хворим членам своєї парафії тощо. Братства відіграли помітну роль у розвитку практичної медицини. Вони влаштовували шпиталі, де лікували та утримували хворих й інвалідів.

Одним із визначальних було Львівське братство (з 1439 р.). Найбільшого впливу братство набуває в другій половині XVI ст. Воно мало свою друкарню. При Онуфріївському монастирі братство в 1522 р. влаштовує шпиталь, для якого пізніше дістає матеріальну допомогу від царя Федора Іоановича. У передмістях Львова при українських церквах було відкрито ще чотири невеличкі шпиталі. 1591 р. Львівське братство заклало великий шпиталь у Львові, 1629 р. було відкрито шпиталь у Києві. Джерела повідомляють про функціонування лікувальних закладів у Чернігові, Луцьку, Борисполі, Вишгороді, Переяславі та інших містах України. Братські шпиталі утримували коштом парафіян.

Отже, більшість монастирів в Україні надавала притулок хворим, калікам і старим людям. У воєнні часи, під час голоду, монастирські шпиталі не лише допомагали хворим та пораненим, а також годували людність. Для монастирських притулків було складено досить детально опрацьовані статuti (устаui). Очолював шпиталь звичайно «старший над больницею» (або наглядач). Для лікування хворих призначали ченців, які знали основи догляду за недужими, методи лікування ран та поширених хвороб, вміли вико-

ристовувати лікарські рослини. Щодня в «наутріє» відбувалися обходи хворих («мимохожденіє» або «переходження недужих»). Лікарняні будинки розміщували зазвичай посеред монастирського двору. Вони були оточені допоміжними будівлями, як-то лазневі, мийні, аптекарські. Недалеко від лікарень розташовувались аптекарські городи. Хворих розміщували в шпитальних келіях, при чому інфекційних хворих «зі зогнившими удами» та психічно недужих ізолювали. Зможні особи за лікування жертвували монастирям значні суми грошей, велику кількість продуктів харчування або відписували свої землі. Незможні зазвичай віддячували за лікування, працюючи в монастирі.

Поряд зі шпиталями для цивільного населення діяли спеціальні монастирські шпиталі для козаків. Загалом життя запорізьких козаків здебільшого минало в походах і бойових сутичках: помирали вони частіше на війні, ніж удома. Допомогу при різних пошкодженнях та захворюваннях вони надавали за правилами та засобами тогочасної народної медицини. Козаки вміли пускати кров, виривати зуби, виготовляти пластирі для лікування ран, накладати лещата при переломах. Вирушаючи в похід, вони разом із запасами зброї й харчів брали й ліки: трави, горілку, саморобні пластирі та мазі. Прості методи лікування, які застосовували козаки, описав французький інженер Г. Боплан (наведені в джерелах за лекцією). Цікавим є також факт, що родовід відомих народних лікарів України здебільшого бере свій початок із земель Запорозької Січі.

Повертаючись із походів, козаки привозили із собою поранених, які потребували тривалого лікування. Для цього створювали спеціальні шпиталі при монастирях. Найпершим законодавчо визначеним місцем шпиталю козаків став Трахтемирів. 1590 р. Трахтемирівський монастир (поблизу Канева) постановою вального сейму Речі Посполитої був наданий реєстровим козакам для організації шпиталю для скалічених та хворих козаків. Заснування шпиталю

при Самарському монастирі (між річками Старою та Новою Самарою – притоками Дніпра) у кінці XVI ст. збігається з утворенням Війська Запорозького. 1602 р. настоятелем Самарського монастиря став запрошений з Києва ієромонах Паїсій, який, окрім Святого Писання, знав, як «рани лікувати і хворим допомагати». Відтоді монастир невпинно зміцнював свій добробут і до середини XVIII ст. перетворився на справжній духовний центр Запорозжя. Самарський монастир давав притулок хворим і пораненим, навіть полоненим татарам, туркам і ногайцям. Багатьох із них сумлінні пастирі повернули до християнства. Один із цих прозелітів, інок Георгій з татар, став умілим лікарем і успішно зцілював за допомогою трав різні недуги. Після знищення 1775 р. Запорозької Січі Самарський монастир, позбавлений самостійності й власності, утратив значення, а шпиталь припинив діяльність.

Військові шпиталі існували й при інших монастирях України. Після зруйнування в 1660-х рр. польським військом Трахтемирівського монастиря (традиційного місця лікування старих козаків) Межигірський Спасо-Преображенський монастир під Києвом перебрав його функції. 1672 р. Кіш уклав угоду з монастирем про утворення в ньому шпиталю для утримання «старців, калік, переважно скалічених запорожців, за рахунок Запорозької Січі». На їхнє утримання із Січової скарбниці щорічно виплачували значні кошти. Ченці були обізнані з основами медичної науки, оскільки в монастирі була книгозбірня, що містила трактати латинською й грецькою мовами. Цей шпиталь, ставши головним, отримав назву «Запорозького Спасу» й існував протягом століття. Його разом із монастирем було закрито 1775 р. Військові шпиталі діяли також у Лебединському і Мотронинському монастирі поблизу Чигирини й Левківському біля Овруча.

Усі ці заклади охоче приймали поранених, маючи з цього відчутний матеріальний прибуток. Гетьман України Богдан Хмельницький за допомогу, яку надавав Межигірський монастир козакам, передав йому у володіння містечко Виш-

город із селами. 1676 р. кошовий отаман Іван Сірко надіслав до монастиря листа, у якому сповіщав про те, що Військо Запорозьке вирішило віддати частину своїх прибутків туди, де служать панахиду по загиблих козаках та лікують недужих. Кожний козак, який уберігся від смерті в бою або вилікувався від ран, робив внесок до храму Божого срібними хрестиками, кружальцями, кубиками, а найчастіше – металевими зображеннями серця, рук, ніг, очей – того, що йому раніше боліло. Ці зображення за допомогою ланцюжків або стрічок навішували на образи в церквах і монастирях. Оскільки козацькі шпиталі утримували за рахунок військової казни й створювалися не для опікування, як братські, а для потреб козацького війська, то їх можна вважати першими військовими лікувальними установами в Україні. Окрім осіб духовного звання, медичну допомогу козакам тут надавали цирульники.

Про досить високий рівень загальної та медичної культури в тогочасній Україні збереглися свідчення іноземців. Так, Павло Алеппський із Сирії, який докладно описав мандрівку патріарха Макарія Україною (середина XVII ст.), відзначив, що в усіх українських містах та великих селах були шпиталі та лазні. Німець Ульбріх Вердум, який мандрував українськими землями 1670 р., відзначив, що в Україні, порівняно із сусідніми країнами, значно вищий рівень дотримання гігієни, зокрема підкреслив зразковий догляд за дітьми. Про високу особисту гігієну українського народу згадує у своїх записках учений і мандрівник Йоган Коль. Вищезгадуваний французький інженер Гійом де Боплан у 1650 р. у праці «Опис України» також відзначив високий рівень гігієни серед українських козаків. Німецький лікар Самуель Готліб Гмелін у праці «Подорож Росією» окреслив задовільний стан медичної допомоги в Україні, зауважив, що тут з давніх-давен, ще задовго до відкриття Дженера, було поширене віспощеплення, що українцям були відомі хімічні ліки, зокрема при сифілісі застосовували живе срібло. Таких позитивних відгуків про стан медичної культури України XVI–XVII ст. у зарубіжній літературі достатньо.

* * *

Розвиток вітчизняної медицини від найдавніших часів міцно пов'язаний з духовною культурою народу. Протягом багатьох віків цілителі апробували й зберігали безцінний досвід використання природних засобів у лікувальних цілях. Скіфи-воїни, греки-колоністи й стародавні слов'яни передали в спадок акумульовані ними емпіричні медичні знання й вміння. Шанування та розуміння сил природи слов'янами-язичниками забезпечило безцінний досвід вищої мудрості, що виявлялася в обізнаності із цілющими властивостями води (жива й мертва), вогню, животворною силою повітря й могутніх дерев (дубів). Запровадження християнства долучило Русь до скарбниці тогочасних світових медичних знань, запропонувало нову парадигму світогляду, засновану на любові до Бога й ближнього. Християнство зумовило появу лікаря-ченця, який поєднав досвід народної медицини й вченої книжності. При монастирях організовують шпиталі для вбогих і немічних. Поступ медицини середньовічної Русі-України відбувається в руслі європейських тенденцій: розвивається цехова медицина й фармація, запроваджено посади міських лікарів у великих містах, перекладають і видають науково-медичну літературу, збірки практичного лікування, розширюється мережа закладів публічної опіки (шпиталів, притулків). Протягом аналізованого періоду народна медицина мала домінантне становище в Україні.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Поясніть поступ медицини українських земель у стародавні часи.
2. Сформулюйте досягнення в галузі практичної медицини й фармації скіфських племен.
3. Розкрийте сутність уявлень про хвороби і цілющих практик східних слов'ян.

4. Проаналізуйте розвиток медицини України-Руси після запровадження християнства.

5. Окресліть, які можливості для лікування мало населення Русі.

6. Обґрунтуйте поняття «цехова медицина», «цирульники», «цех аптекарів».

7. Аргументуйте, що в Середньовічній Україні діяли опікувально-лікувальні заклади.

8. Доведіть, що українська молодь мала можливості здобувати медичний і фармацевтичний фах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ПЕРСОНАЛІЇ МЕДИКІВ УКРАЇНИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА ВИБОРОМ СТУДЕНТА):

Антоній Печерський (982–1073), Преподобний Агапіт (р. н. невід.–1095), Юрій Дрогобич-Котермак (1450–1494), Георгій-Франциск Скорина (1490–1551), Еразм Сикст (1500–1583), Павло Кампіан (1527–1600), Ян Замойський (1542–1605), Касіян Сакович (1578–1647), Єпіфаній Славинецький (р. н. не відом. –1675), Феофан Прокопович (1681–1736), Н. М. Максимович-Амбодик (1744–1812)

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

ГЕРОДОТ «ІСТОРІЯ»

«З насінням конопель скіфи входять під повсть шатра і там кидають насіння на розпечене каміння: від цього здійсмається такий дим і пара, що ніяка грецька парова лазня не перевершить у цьому відношенні скіфської. Скіфи захоплюються такою лазнею і виють від утіхи, це замінює їм обмивання».

«...Скіфські жінки труть об шорсткий камінь кипарисове, кедрове і ліванне дерево, підливаючи до них води, і густою масою, що при цьому утворюється, намазують собі тіло і обличчя, – пише Геродот, – це дає тілу приємний запах, а коли на другий день знімуть мазь, то воно стає чистим і глянцеvim». Плоди названих рослин містять жири й ефірні олії, корисні у косметології. До цих засобів також могла входити подрібнена деревина як аналог сучасного скрабу.

Пліній називає локрицю скіфською травою: «Відкрили лікарські трави і цілі народи. Скіфи першими відкрили ту, яка називається скіфською; вона має дуже солодкий смак і надзвичайно корисна проти так званих астм (ядухи). Вона дуже рекомендується і тому, що, тримаючи її в роті, люди не відчувають спраги та голоду».

Вони також використовували рослину під назвою акора (мабуть, айр). Пліній зазначав, що акора нагадує ірис і діє як «... гарячливий і полегшуючий засіб, потім проти синяків і потемніння в очах, а питво з соку – проти укусів гадюк».

ПРО РУСЬКІ ЛАЗНІ

У літописі «Повість минулих літ» згадуються подорож святого апостола Андрія через гирло Дніпровське, до Новгороду, а потім до Риму: «Дивне бачив я в слов'янській землі, йдучи сюди. Бачив я лазні дерев'яні, нагріють їх до рум'яного жару, роздягнуться, і будуть голі, і обіллються квасом чинбарним і, візьмуть молоду лозу, і б'ють себе, і до того себе доб'ють, що ледве живі вилазять, а тоді оббілюються студеною водою і так оживають. І те роблять всякого дня, ніхто їх не мучить, а мучать самі себе, бо то вони творять омовіння собі, а не муку. Ті ж, хто слухав Андрія, дивувалися».

З «ПОВІСТІ ПРО ОСЛПЛЕННЯ ВАСИЛЬКА РОСТИСЛАВИЧА ТЕРЕБОВЛЬСЬКОГО» (СИЛЬВЕСТРІВСЬКА РЕДАКЦІЯ «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» 1116 Р.)

«І тут увійшли послані Святопожом і Давидом Сновид Ізечевич, конюх Святополків, і Дмитро, конюх Давидів, і стали

розстеляти ковер. І розіславши, вони схопили Василька обидва, намагаючись повалити його. Та він боровся з ними кріпко, і не могли вони його удвох повалити. А тут увійшли другі, і повалили вони його, і зв'язали його, і, знявши дошку з печі, поклали на груди йому. І сіли по обидва боки Сновид Ізечевич і Дмитро, і не могли його удвох вдержати. Тоді підійшло інших двоє, і зняли вони другу дошку з печі, і сіли оба, і придавили його так сильно, що груди затріщали. І приступив торчин, на ім'я Берендій, овчар Святополків, держачи ножа. Він намагався ввертнути ножа в око, та не попав у око, а перерізав йому лице, – і було знати [пізніш] рану ту на лиці його. Потім же він увертів йому ножа в око і вийняв зіницю, тоді в друге око ввертів ножа і вийняв другу зіницю. І по тім часі він був, як мертвий.

З ГУСТИНСЬКОГО ЛІТОПISY

У 1287 р. подано такий опис недуги князя Володимира Васильовича: «Володимиру же князю больну сушу... рана неисцелимая... лежашу в болести 4 лета, болезнь же суще скажем: нача ему гнити исподня устна, первого лета мало, второго третього больмо нача гнити... исходящему же четвертому лету и наставше зиме и нача больми немочи, и опада ему все мясо с бороды и зубы и исподня вигнища вси и челюсть бородна перегни и бысть ви дети гортань; и не вкушая по семь недель ничего же».

Літописець подає яскраву картину запущеного захворювання на рак нижньої губи з ураженням навколишніх органів.

Літописець подає такий опис перебігу легеневої і бубонної чуми:

«Болесть же бе сице: прежде яко рогатиною ударит за лопатку или под грудь, или меж крыл и тако заболевания начнет человек кровию харкати и огонь зажжет и потом пот, таже дрож и полежава един день или два и тако умираху, железа-же... овому на шее, а иному под скулою, а иному под пазухою, другом за лопаткою, прочим же на стегнах».

Питання: Охарактеризуйте анатомічні знання русичів. Які хвороби були відомі на Русі.

ПРО СЯТОГО БЛАЖЕННОГО АГАПІТА, БЕЗКОШТОВНО-ГО ЛІКАРЯ

Був дехто з Києва, [який] постригся під іменем Агапіта за блаженного отця нашого Антонія, і який наслідував життя його янгольське, будши очевидцем зробленого ним. Бо як же той, великий, ховаючи святість свою, хворих зціляв своєю їжею, [а] ті вважали, що [ім] лікарське зілля подавали, і так уздоровлювалися молитвою його; так і цей блаженний Агапіт, ревно наслідуючи святого того старця, допомагав хворим. І коли хто з братії хворів – залишав келію свою – не було бо нічого, що можна було б вкрасти в келії його, – приходив до хворого брата і служив йому – піднімаючи і допомагаючи йому, і на своїх руках носячи, і давав йому свого харчу – варених овочів, – і так уздоровлювався хворий молитвою його. Якщо ж тривала його недуга – так Бог благоволив, аби віру і молитву раба свого помножити – цей же блаженний Агапіт перебував [біля нього] невідступно, молячи за нього Бога безперервно, [аж] доки Господь здоров'я подавав хворому задля його молитв. І через те прозваний був Лікарем, бо дарував йому Господь дар зцілення. І прочули про нього у місті, що [є] якийсь у монастирі лікар, [і] багаті хворих приходили до нього і уздоровлювалися.

Був же за часів цього блаженного чоловік один, вірменин за походженням та вірою, умів же лікувати, як ніхто до нього: якщо тільки бачив хворого – дізнавався й говорив йому, що вмере, нарікши йому день і час – ніколи не виходило проти його слів; і цього вже ніяк не лікував. Один із таких хворих – із перших у князя Всеволода – був принесений до Печерського монастиря. Його ж Вірменин у відчай ввів, прорікши йому через вісім днів смерть. Блаженний же Агапіт дав йому овочів, які сам їв, і уздоровив його. І рознеслась слава про нього по всій землі тій. Вірменин же уражений був стрілою заздрості й почав капостити блаженному. І одного засудженого до смерті послав до монастиря, повелівши дати тому отруйного зілля, аби перед тим споживши, упав мертвим. Блаженний же, побачивши цього помираючого, дав йому монастирського харчу і

уздоровив його молитвою своєю, і від смерті вибавив засудженого до смерті. І відтоді піднявся проти нього іновірний той Вірменин. І навчив проти святого Агапіта одновірців своїх – дати йому випити смертоносного зілля, бажаючи його цим зіллям уморити. Блаженний же пив без шкоди, ніякого зла не мавши. Уміє бо Господь благочестивих від смерті звільнити: «Якщо, – каже, – отруйне щось, вип'ють – ніщо їм не зашкодить, на недужих руки возложать, і здорові [ті] будуть».

У той же час розхворівся князь Володимир Всеволодович Мономах, і служив йому Вірменин, лікуючи його, і нічого не міг зробити, але [тільки] сильнішою стала недуга. І [той], уже при смерті [бувши], послав прохання до Іоана, ігумена Печерського, аби наказав Агапіту прийти до нього, бо княжив тоді в Чернігові. Ігумен же, покликавши Агапіта, велить йому йти до Чернігова. І відповів блаженний: «Якщо до князя йду, то до всіх маю ходити. Не буде мені [добра] задля слави людської вийти за монастирські ворота і відступитися обіту свого. Адже обіцяв перед Богом: бути мені в монастирі і до останнього подиху. Якщо ж вигониш мене – піду в іншу землю. Потім повернуся, коли все це минеться». Не виходив бо ніколи з монастиря. Посланець князя, побачивши, що не хоче йти, молив мниха, аби хоча б ліків дав. Змушений ігуменом, дав йому овочів зі свого харчу для хворого. І коли князь спожив овочі – зразу видужав. Прийшов же Володимир до Києва і зайшов до Печерського монастиря, бажаючи вшанувати мниха й побачити, хто є той, котрий дарував йому ліки й здоров'я з Богом, бо ніколи його не бачив; думав цього майном обдарувати. Агапіт же, не бажаючи вшанованим бути, заховався. Князь же принесене йому золото віддав ігуменові. Потім же послав Володимир до блаженного Агапіта одного з бояр своїх із великими дарами. Посланий боярин знайшов його в келії і, принісши, поклав перед ним дарунки. І відповів [той]: «О, чадо! Ніколи ні від кого нічого не взяв – то чи нині погублю свою відплату задля золота, якого не вимагаю ні від кого?» І відповів боярин: «Отче! Знає той, хто послав мене, що не вимагаєш цього, але задля мене втіши сина

свого [духовного], якого в Бозі уздоровив. Прийми це і віддай жебракам». І відповів старець: «З радістю це прийму задля тебе, оскільки любий ти мені. Кажи ж тому, хто тебе послав: «Все, що мав [ти] – чуже було: ти ж відходив [на той світ, і] не міг нічого взяти з собою. Нині ж роздай все, що маєш, нужденним, оскільки задля того вибавив тебе Господь від смерті. Я бо нічим тобі не допоміг би [без Нього]. І не смій не послухатись мене, аби від того не постраждав». І взяв Агапіт принесене золото, винісши з келії, кинув. Сам же зачинився. І вийшов боярин, [і] побачивши кинутим принесене [золото] та подарунки, і взявши все, віддав ігуменові Іоану, й оповів князеві все про старця. І зрозуміли всі, що рабом божим є. Князь же не посмів не послухатися старця, і все майно своє роздав жебракам, за словом блаженного.

По цьому розхворівся цей чорноризець – Агапіт – і прийшов до нього вищеназваний Вірменин відвідати його, і почав сперечатися з ним про мистецтво лікування, говорячи, яким зіллям лікується яка недуга. І відповів блаженний: «Яким Господь подасть здоров'я». І зрозумів же Вірменин, що геть ненавчений він є [лікуванню]. І говорить до своїх: «Не знає цей нічого». І, взявши його за руку, каже: «На третій день цей помре. Це ж істина є, і непомильне слово моє. Якщо ж не збудеться – і я буду мнихом». Блаженний же з гнівом мовить йому: «Чи такий є спосіб твого лікування: смерть мені провіщаєш, а допомогти не можеш? Якщо є досвідченим, то дай мені життя. Коли ж цим не володієш, то для чого мені дозбляєш, засуджуючи померти в третій день? Мені ж звістив Господь, [що маю] померти на третій місяць». Говорить же йому Вірменин: «Коли це вже зрозумів, то уже ніяк не переживеш третього дня», був бо [святий] розхворівся [так] сильно, [що] не міг навіть рухатися. І тут принесли якогось хворого з Києва. Встав же Агапіт, ніби не хворів, взяв овочі, які сам їв, показав лікареві, кажучи: «Це є ліки! Розумій і бач!» Побачивши, лікар говорить мниху: «Це не наші ліки, але думаю, що це з Александрії приносять». Посміявся блаженний невігластву його, дав зілля хворому і того уздоровив. Мовить же до лікаря: «Чадю! їж, не гнівайся, оскільки

убогі семи, не маємо чим пригостити тебе». Вірменин же каже йому: «Нині, отче, 4 дні постимося ми цього місяця». Запитав же його блаженний: «Хто ти і якої віри є?» Лікар же каже до нього: «Чи ти не чув про мене, що вірменином є?» Блаженний же каже до нього: «То як смів увійти і осквернити келію мою і триматися за грішну мою руку?! Вийди від мене, іновірний і нечестивий!» Вірменин пішов, осоромлений.

Блаженний же Агапіт прожив [ще] 3 місяці, [і] трохи похворівши, до Господа відійшов. По смерті ж його прийшов Вірменин до монастиря, і говорить ігуменові: «З цього часу і я буду чорноризцем, і облишу вірменську віру, істинно увірую в Господа Ісуса Христа. Явився бо мені блаженний Агапіт, говорячи: «Обіцяв прийняти монашеський образ, і якщо збрешеш – загинеш з життям і душею». А отже – вірую! Але якби цей блаженний хотів довгий час жити тут, Бог не преставив [би] його від світу цього. Якщо ж і прийняв його Господь, то Вічне Життя дарував йому. І думаю, що своєю волею пішов від нас, Небесного Царства бажаючи, [а] міг і ще жити з нами. Я знав: і 3-х днів не пережити йому. І задля того доклав собі 3 місяці, і коли б казав [не] 3 місяці, то і 3 літа прожив би. Але хоча і помер цей, але вселився в Обитель Небесну, і перебуваючи у Вічному Житті, й там живим є». Так цей Вірменин постригся в Печерському монастирі, і тут життя своє закінчив у доброму сповіданні.

З ІСТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Одного разу в монастир прийшла людина дуже хвора, якій не допомагали ніякі ліки. Преподобний Аліпій сповідав її, помазав її гнійні рани на обличчі фарбами для ікон, відвів до Церкви, де та причастилася Святих Христових Таїн, і після цього звелів умити обличчя водою, якою замивають руки священники після Причастя. Людина після цього зцілилася, а її онук в подяку за це пізніше вніс великі пожертвування на монастир.

Коли преподобний Аліпій сильно захворів, одна людина просила написати його ікону Успіння Пресвятої Богородиці, і дуже засмутилася від того, що за станом свого здоров'я

преподобному це буде практично неможливо зробити, оскільки той не вставав зі свого ліжка.

Питання: *Сформулюйте підходи до медичної етики Русі, відображені в життях святих. Які способи лікування застосовували лікарі-ченці.*

«ПОВІСТЬ ПРО ПЕТРА Й ФЕВРОНІЮ МУРОМСЬКИХ»

Тіло Петра покритися виразками, він важко занедужав, і ніхто не міг його вилікувати. Хворого привезли в Рязанську землю й стали там шукати лікарів. Його слуга прийшов у Ласкаво. Зайшовши в один будинок, він побачив дівицю, що тче полотно. Це була Февронія, дочка древолаза, що добуває мед. Юнак, бачачи мудрість дівиці, повідав їй про лихо, що осягло його пана.

Февронія відповіла, що знає лікаря, що зможе вилікувати князя, і запропонувала привезти Петра до неї в будинок. Коли це було виконано, Февронія викликала сама узятися за лікування, якщо Петро візьме її в дружин. Князь не прийняв всерйоз її слів, тому що не вважав за можливе женитися на дочці древолаза, але пообіцяв зробити це у випадку зцілення.

Вона дала йому посудина своєї хлібної закваски й веліла йти в лазню, помазати там закваскою всі виразки, крім однієї. Петро, бажаючи випробувати її мудрість, послав їй пучок льна й наказав виткати з нього сорочку, порти й рушник за те час, поки він буде в лазні. У відповідь Февронія послала йому обрубок поліна, щоб князь зробив з нього за цей час ткацький верстат. Петро сказав їй, що це неможливо. А Февронія відповіла, що так само неможливо виконати і його веління. Петро подивувався її мудрості. Ранком він прокинувся здоровим – на тілі була лише одна виразка.

З УГОДИ ПРО ОРЕНДУ ПРИМІЩЕННЯ ДЛЯ АПТЕКИ

Пані Массарі 1644 р. прийняла до приміщень на першому поверсі власного будинку аптекаря Гідзельчика. Раніше аптеку винаймав Станіслав Гендзицький і щорічно сплачував 300 золотих. В умові Гідзельчика з власницею массарівської кам'я-

ниці було записано: «Кімната на долині з магазином, до якого перехід через кімнатний ганок; кухня перед кімнатою; до того аптека із пивницею під сінями і під самою аптекою, так як це наймав пан Гендзицький. Крім того, у ганку, коли йти на затилля дому, дозволено йому складати аптечні товари. Ззаду ще кімната з малими сінями... і там також може класти дрова і речі до аптекарського ремесла». Унизу документа підписи: «Марта Массара Вольфовичева, Яків Гідзельчик, доктор медицини».

ЗІ СТАТУТУ ЦЕХУ АПТЕКАРІВ М. ЛЬВОВА

У статуті цеху, зокрема, зазначали: «Аптекарі, що добре володіють своєю справою, як і лікарі, приносять місту славу, користь благородним розумом та добрими науками [...], мають привілеї і ніяк не можуть бути зарахованими до ремісників».

ЗІ СТАТУТУ ЦЕХУ ЦИРУЛЬНИКІВ

Збереглася копія статуту цеху цирульників XVIII ст. У ньому обсяг діяльності цирульників окреслено так: «Оное мастерство цирульников имеет состоять в том: брить, кров жилную и зашкурную пускать, раны гоить рубаные и стреляные, а особливо в вырывании зуба и в излечении французской и шолудней болезней, в поставке крастеров и в шлюфовании бритов».

В ОПИСІ ПАВЛА АЛЕППСЬКОГО, ЯКИЙ З АНТІОХІЙСЬКИМ ПАТРІАРХОМ ПОДОРОЖУВАВ ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ ДО МОСКВИ В 1654 Р., ЧИТАЄМО:

«Знай, що по всій землі козацькій, у кожному місті, у кожному селі для їхніх убогих, немічних та сиріт збудовано по краю чи в середині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок».

ПРО ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ ДОКТОРА МЕДИЦИНИ ФРАНЦИСКОМ СКОРИНОЮ В ПАДУАНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

5 листопада 1512 року відбулось засідання «Колегії найславніших падуанських докторів мистецтв і медицини» за голо-

ування віце-пріора Таддео Мусаті. Присутніх поінформували, що «якийсь вельми вчений бідний молодий чоловік... родом із дуже віддалених країн... звернувся до Колегії з проханням дозволити йому як дарунок і особливу милість скласти іспити в сфері медицини». Після цього до зали запросили самого претендента – «пана магістра Франциска, сина покійного Луки Скорини з Полоцька, русина», який особисто повторив своє клопотання. Колегія заперечувала, але запропонувала почати з попередньої співбесіди, призначеної на наступний день. Франциск Скорина, йдеться далі в документі, «на запропоновані йому вранці цього дня питання з медицини блискуче відповів по пам'яті і відкинув пред'явлені йому заперечення; відмінно аргументував, він проявив себе з найкращого боку». У зв'язку з цим за спільною згодою він був оцінений як підготовлений і гідний бути допущеним до особливого іспиту з медицини. На іспиті, що проходив 9 листопада 1512 року в єпископському палаці в присутності найвизначніших вчених Падуанського університету і високих посадових осіб католицької церкви, Скорина «проявив себе настільки похвально і чудово, що отримав одностайне схвалення всіх присутніх учених без винятку і був визнаний таким, що володіє достатніми знаннями в галузі медицини». Так, у віці 22 років Ф. Скорина здійснив свою мрію опанувати висотами сучасних йому знань.

ВІДКРИВАЮЧИ АКАДЕМІЮ В ЗАМОСТІ, ГРАФ ЗАМОЙСЬКИЙ ВИСЛОВИВ ДОСИТЬ ПЕРЕДОВІ ДУМКИ ПРО ЗАВДАННЯ ЦЬОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Так він говорив: «У житті немає нічого більш корисного та бажаного, ніж наука та доброчесність»... «я думаю, що освічені діти цінніші, ніж будь-які скарби»... «я відчиняю цю академію, як джерело цього благословенства (тобто науки) і маю надію, що ваші діти будуть одержувати тут науку та мудрість».

Питання: Аргументуйте джерелами важливість студіювання медицини молоддю з українських земель.

Г. ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН. ОПИС УКРАЇНИ.

Козацька медицина

Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими. Мав я машталіра (візника), який неодноразово видужував, уживаючи ліків, яких не визнають ні лікарі, ні аптекарі.

Інші ж козаки брали попіл і так само змішували його з горілкою, усе це випивали і також видужували. Неодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, замоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам.

Хворі на недугу (яка зветься у Франції «колтуном») цілий рік лежать без руху, ніби паралізовані, відчуваючи великий біль у нервах. Вони нестримно кричать від цього. Коли мине рік, якоїсь ночі їм так сильно пітніє голова, що вранці все їх волосся склеєне до купи і звисає одним широким пасмом, ніби хвіст тріски; від цієї хвилини хворий почувається набагато краще, а через кілька днів одужує, будучи в кращому здоров'ї, ніж перед недугою. Лише волосся виглядає жахливо, не можна його розчесати, а коли хотів би зрізати, то рідина, що виділяється через пори на голові, за два дні спала б йому на очі і він неодмінно стратив би зір.

Цю недугу вони між собою вважають невилгоюною, однак я з успіхом лікував багатьох хворих тим методом, яким лікують у Франції сифілітиків. Деякі з хворих, відчувши в себе ту недугу, покидають рідні сторони, змінюють на деякий час клімат і так само позбуваються хвороби. А взагалі ця хвороба не передається іншому, якщо пити з одного кухля, хіба лише через злягання: чоловік заражує нею жінку, а жінка чоловіка. Лікарі розрізняють у цій хворобі чоловічу недугу і жіночу, і кажуть, що старі баби заражують людей різними короваями або ж парою гарячої води: той, кого окутала така пара, вражений недугою і незадовога падає з ніг. Трапляється, що й діти приходять

на світ уражені нею з таким самим злиплим волоссям; але це добрий знак, бо згодом волосся розклеюється і діти ніколи більше хворобою тією не хворіють.

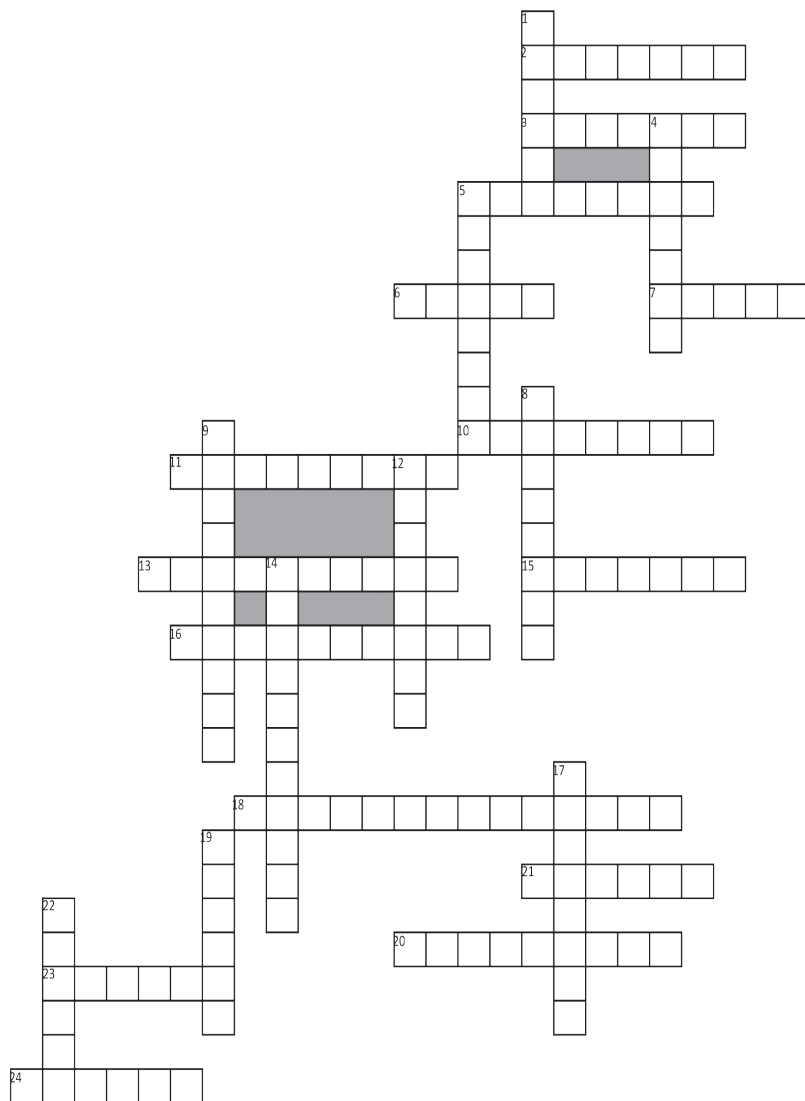
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Патерик Києво-Печерський / перекл. І. Жиленко. Київ. 2001. 348 с.
2. Боплан Г. Л. Опис України / перекл. з франц. Я. І. Кравця, 3. П. Борисюк. Київ; Кембрідж. 1990. 301 с.
3. Бенюх Н. Історія фармації Галичини (XIII–XX ст.). Львів. 1999. 216 с.
4. Богоявленский Н. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. Источники для изучения русской медицины. Москва. 1960. С. 10–50.
5. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. Київ. 1990. 234 с.
6. Бородій М. К. Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. Український історичний журнал. 1980. № 3. С. 96–101.
7. Верхратський С. А. Історія медицини. Київ. 1983. 384 с.
8. Грандо А. Медицина в зеркале истории. Киев. 1990. 152 с.
9. Груздев В. Ф. Русские рукописные лечебники. Ленинград 1946. 72 с.
10. Губський І. М. Аптечна справа в УРСР. Київ. 1964. 138 с.
11. Дзедман М., Пелещук А. Деякі історичні передумови особливостей розвитку української медицини та її інтеграції у духовно-матеріальну культуру. Медицина і українська культура: матеріали конф. Київ, 1993. С. 103–106.
12. Кавецкий Р. Е., Балицкий К. П. У истоков отечественной медицины. Киев, 1954. 104 с.
13. Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ, 2010. 396 с.
14. Козак О., Шульц М. Палеопатологія та діагностика цинги (на антропологічних матеріалах з давньоруського Києва). Археологія. 2007. № 4. С. 60–69.
15. Козак О. Захворювання жителів Переяслава XI–XII ст. та можливості біосоціальних реконструкцій. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С. 104–116.
16. Козак О. Д. Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). Історична антропологія та біоархеологія України. Київ, 2014. Вип. 1. С. 116–130.

17. Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / підгот. В. А. Передрієнко. Київ. 1984. 128 с.
18. Мирский М. Б. Медицина средневековья. Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. Москва. 2000. № 4. С. 55–58.
19. Оборин Н. А. Из истории медицины в Запорожской Сечи. Врачебное дело. 1955. № 11. С. 1115–1118.
20. Отамановский В. Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси. Москва. 1965. 184 с.
21. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Кн. I: Від початків державності до XIX століття. Мюнхен. 1970. 342 с.
22. Потебня А. Малорусские домашние лечебники XVIII ст. Киевская старина. 1890. Т. 28. С. 1–59, 90–94.
23. Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. Львів. 2012. 214 с.
24. Сятиня М. Л. Історія фармації: навч. посіб. Львів. 2002. 660 с.
25. Туптало Д. Житіє Святих (Четїї Мінеї): у 12 томах. Львів: Свічадо, 2011. Том X. 568 с.
26. Чистович Я. История первых медицинских школ России. Санкт-Петербург, 1889. 662 с.
27. Шапиро И. Я. Страница истории медицинского образования на территории западноукраинских земель. Очерки истории высшего медобразования и научных медицинских школ на Украине. Киев, 1975. С. 117–123.

КРОСВОРД

«МЕДИЦИНА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ»

По горизонталі:

2. Який бог серед головних божеств Стародавнього Єгипту мав стосунок до лікарської справи (лікарювання)?

3. Як називали лікарів у Стародавній Індії?

5. Наділена мужністю військова шляхетна варна та члени царських сімей – панівна верхівка – таким був історичний Будда.

6. Хто в Стародавній Месопотамії надавав невідкладну допомогу під час вагітності та пологів?

7. Яку богиню вважали покровителькою пологів та материнства?

10. Куди клали тіло покійного в Стародавньому Єгипті?

11. Яку шумерську богиню вважали могутньою царицею підземного царства?

13. У Стародавній Індії набагато раніше, ніж у Західній Європі, з'явилися спеціальні приміщення для хворих (клініки). Назвіть їх.

15. Як називали високорозвинену систему традиційного лікування, яка сформувалась до початку нашої ери в Стародавній Індії?

16. Як називалася невелика глиняна табличка, яка була створена в Месопотамії наприкінці III ст. до н. е.? Табличка містить 145 рядків, які демонструють 15 прописів лікарських рослин, виконаних клинописом шумерською мовою.

18. Філософія стихійного матеріалізму.

20. Кому приписують винайдення клізми?

21. Покровителька лікарів, могутня і грізна богиня війни, чуми й сонячного жару.

23. Назва країни, яка походить від назви стародавньої єгипетської столиці Хікупта (Хет-Ка-Птах – «дім Ка Птаха», давньогрецькою Мемфіс).

24. Як називалась спеціальна алебастрова посудина з кришкою, прикрашеною зображенням голови людини чи звіра, яка використовувалася для зберігання нутрощів?

По вертикалі:

1. Створення писемності вимагало та зумовлювало появу шкіл, які в Шумері були світськими. Як їх називали?

22. Це невидима й невагома енергетична субстанція, яка пронизує Всесвіт і разом з повітрям потрапляє в легені людини, потім в серце, звідки судинами розходить ся по всьому тілу людини, наповнюючи його життям.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Навчальне видання

О. О. Драч, Н. М. Борисенко

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ І ФАРМАЦІЇ

**З найдавніших часів
до середини XVII ст.**

Комп'ютерна верстка – *Анастасія Зоря*

Підписано до друку 16.03.2018.

Формат 60 x 84 / 16

Папір офс. Офс. друк.

Гарнітура Neuristica. Зам. № 23-В